ఓ

మహాకవి శ్రీభారవిప్రణీతమ్

కిరాతార్జునీయమ్

మహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరికృతయా

ఘంటాపథవ్యాఖ్యయా సముల్లసితమ్

ప్రథమాది సర్గనవకమ్.

చెన్నపురి :

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్

తైః ప్రకటితమ్.

1950

[Rs. [illegible]

UNIVERSAL
LIBRARY

శ్రీః

మహాకవి శ్రీభారవి ప్రణీతమ్

కిరాతార్జునీయమ్

మహామహోపాధ్యాయ కోలాచల మల్లినాథసూరికృతయా

ఘంటాపథవ్యాఖ్యయా సముల్లసితమ్

ప్రథమాది సర్గనవకమ్.

చెన్నపుర్యామ్:

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్

ఇత్యేతైః ప్రకటితమ్.

1950.

Printed by
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
Madras.—1950

శ్రీహయగ్రీవాయ నమః.

మహాకవి శ్రీభారవిప్రణీతం

మల్లినాథకృతయా ఘంటాపథాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సహితం

కిరాతార్జునీయమ్

ప్రథమసర్గప్రారంభః.

మూ. శ్రియః కురూణామధిపస్య పాలనీం
ప్రజాసు వృత్తిం యమయుంక్త వేదితుమ్,
సవర్ణిలింగీ విదితస్సమాయయౌ
యుధిష్ఠిరం ద్వైతవనే వనేచరః. ౧

వ్యాఖ్యానపీఠికా.

శ్లో. అర్ధాంగీకృతదాంపత్యమపి గాఢానురాగి యత్, పితృభ్యాం జగతస్తస్మై కస్మైచిన్మహసే నమః. ౧. ఆలంబే జగదాలంబం హేరంబచరణాంబుజం, శుష్యంతి యద్రజస్స్పర్శాత్సద్యః ప్రత్యూహవార్ధయః. ౨. తద్దివ్యమవ్యయం ధామ సారస్వతముపాస్మహే, యత్ప్రసాదాత్ప్రలీయంతే మోహాంధతమసచ్ఛటాః. ౩. వాణీం కాణభుజీమజీగణదవాసాసీచ్చ వైయాసకీమంతస్తంత్రమరంస్త పన్నగగవీగుంఫేషు చాజాగరీత్, వాచామాచకలద్రహస్యమఖిలం యచ్చాక్షపాదస్ఫురాం లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞమేవ విదుషాం సౌజన్యజన్యం యశః. ౪. మల్లినాథకవిస్సోఽయం మందాత్మానుజిఘృక్షయా, తత్కిరాతార్జునీయాఖ్యం కావ్యం వ్యాఖ్యాతుమిచ్ఛతి. ౫. నారికేళఫలసమ్మితం వచో భారవేస్సపది తద్విభజ్యతే, స్వాదయంతు రసగర్భనిర్భరం సారమస్య రసికా యథేప్సితం. ౬. నానానిబంధవిషమైకపదైర్నితాంతం సాశంకచంక్రమణఖిన్నధియామశంకం, కర్తుం ప్రవేశమిహ భారవికావ్యబంధే ఘంటాపథం కమపి నూతనమాతనిష్యే. ౭. ఇహాన్వయముఖేనైవ సర్వం వ్యాఖ్యాయతే మయా, నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షితముచ్యతే. ౮.

అథ తత్రభవాన్ భారవినామా కవిః, 'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే' ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం - 'కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేది'తి నిషేధశాస్త్రస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యన్ కిరాతార్జు

నీయాఖ్యం మహాకావ్యం చికీర్షుశ్చికీర్షితార్థావిఘ్నపరిసమాప్తిసంప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనత్వాత్ - 'ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖ' మిత్యాచార్యదండివచనాదాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్చ వనేచరస్య యుధిష్ఠిరప్రాప్తిరూపం వస్తు నిర్దిశన్ కథాముపక్షిపతి:—

వ్యా. శ్రియ ఇతి. ఆదితః శ్రీశబ్దప్రయోగాద్వర్ణగణాదిశుద్ధిర్నాత్రాతీవోపయుజ్యతే-తదుక్తం. శ్లో. 'దేవతావాచకాశ్శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ నింద్యాస్స్యుర్లిపితో గణతోఽపి వే'తి. కురూణాం నివాసాః కురవః జనపదవిశేషాః * తస్య నివాస ఇత్యణో జనపదే లుప్ - తేషామధిపస్య సంబంధినీం ? శేషే షష్ఠీ-శ్రియః రాజలక్ష్మ్యాః * కర్తృకర్మణోః కృతీతి కర్మణి షష్ఠీ-పాల్యతే అనయేతి పాలనీం తాం ప్రతిష్ఠాపికామిత్యర్థః-ప్రజానురాగమూలత్వాత్సంపద ఇతి భావః * కరణాధికరణయోశ్చేతి సూత్రేణాత్ర కరణే ల్యుట్-టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ - ప్రజాసు జనేషు విషయే. ని. 'ప్రజా స్యాత్సంతతౌ జన' ఇత్యమరః - వృత్తిం వ్యవహారం వేదితుం జ్ఞాతుం యం వనేచరం అయుంక్త నియుక్తవాన్, వర్ణీ. శ్లో. 'స్మరణం కీర్తనం కేలిః ప్రేక్షణం గుహ్యభాషణం, సంకల్పోఽధ్యవసాయశ్చ క్రియానిర్వృతిరేవ చ. ఏతన్మైథునమష్టాంగం ప్రవదంతి మనీషిణః, విపరీతం బ్రహ్మచర్యమేతదేవాష్టలక్షణ' మిత్యుక్తాష్టవిధమైథునాభావరూపా ప్రశస్తిః - వర్ణోఽస్యాస్తీతి వర్ణీ బ్రహ్మచారీ * వర్ణాద్బ్రహ్మచారిణీతీనిప్రత్యయః - తస్య లింగం చిహ్నమస్యాస్తీతి: వర్ణిలింగీ బ్రహ్మచారివేషవానిత్యర్థః-సః నియుక్తః, వనే చరతీతి వనేచరః కిరాతః. ని. 'భేదాః కిరాతశబరపులిందా మ్లేచ్ఛజాతయ' ఇత్యమరః.*చరేష్ట ఇతి టప్రత్యయః - తత్పురుషే కృతి బహుల మిత్యలుక్ - విదితం వేదనమస్యాస్తీతి విదితః పరవృత్తాంతజ్ఞానవానిత్యర్థః - 'అర్శ ఆదిభ్యోఽచ్' ఇత్యచ్ప్రత్యయః అథవా కర్తరి క్తః, సకర్మకధర్మోపచారా ద్విదితవృత్తాంతో విదిత ఇత్యుచ్యతే - ఉభయత్రాపి. పీతా గావః, భుక్తా బ్రాహ్మణాః, విభక్తా భ్రాతరః, ఇత్యాదివత్సాధుత్వం - న తు కర్తరి క్తః, సకర్మకేభ్య స్తస్య విధానాభావాత్-అతఏవ భాష్యకారః, అకారో మత్వర్థీయః, విభక్తమేషామస్తీతి విభక్తాః, పీతమేషామస్తీతి పీతాః, భుక్తమేషామస్తీతి భుక్తా ఇతి-అథవా ఉత్తరపదలోపోఽత్ర ద్రష్టవ్యః-విభక్తధనా విభక్తాః, పీతోదకాః పీతాః, భుక్తాన్నా భుక్తా ఇతి-అత్ర లోపశబ్దార్థమాహ కైయటః-'గమ్యార్థస్యాప్రయోగ ఏవ లోపోఽభిమతః,విభక్తా భ్రాతర ఇత్యత్ర చ ధనస్య యద్విభక్తత్వం తద్భ్రాతృషూపచర్యతే, పీతా గావ ఇత్యత్రాప్యుదకస్య పీతత్వం గోష్వారోప్యతే, భుక్తా బ్రాహ్మణా ఇత్యత్ర అన్నస్య భుక్తత్వం బ్రాహ్మణేషూపచర్యత'ఇతి, తద్వదత్రాపి వృత్తిగతం విదితత్వం వేదితం వనేచరే ఉపచర్యతే - ఏతేన - 'వనాయుపీతప్రతిబద్ధవత్సాం' - 'పాతుం న ప్రథమం వ్యవస్యతి జలం యుష్మాస్వపీతేషు యా'-ఇత్యేవమాదయో వ్యాఖ్యాతాః-అథవా విదితః విదితవాన్ సక

ర్మకాదప్యవివక్షితేకర్మణి కర్తరి క్తః 'ఆశితః కర్తా' ఇత్యాదౌ యథా, యథాహుః - శ్లో. 'ధాతోరర్థాంతరేవృత్తేర్ధాత్వర్థేనోప సంగ్రహాత్, ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మికా క్రియే'తి ప్రతీహారాదినాజ్ఞాపిత ఇతివా ద్వైతవనే ద్వైతాఖ్యే తపోవనే - యద్వా ద్వే ఇతే గతే యస్మాత్తత్ ద్వీతం ద్వీతమేవ ద్వైతం తచ్చ తద్వనం చ తస్మిన్, శోకమోహరహితే ఇత్యర్థః - స్థితమితి శేషః - యుధి రణే స్థిరం యుధిష్ఠిరం ధర్మరాజం *హలదంతాత్సప్తమ్యాస్సంజ్ఞాయామిత్యలుక్ - గవియుధిభ్యాం స్థిర ఇతి షత్వం సమాయయౌ సంప్రాప్తః అత్ర వనే వనేచర ఇతి ద్వయోః స్వరవ్యంజనసముదాయయోరేకధైవావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాసో నామాలంకారః - అస్మిన్ సర్గే వంశస్థవృత్తం తల్లక్షణం తు. శ్లో. 'జతౌ తు వంశస్థముదీరితం జరా'వితి.

అవ. సంప్రతి తత్కాలోచితమాదర్శయన్ తస్య వనేచరస్య గుణసంపన్నత్వమాహ:—('తతః కిమిత్యత ఆహే'తి కేషుచిత్పుస్తకేషు)

కృతప్రణామస్య మహీం మహీంభుజే జితాం సపత్నేన నివేదయిష్యతః,
నవివ్యథేతస్యమనోనహిప్రియంప్రవక్తుమిచ్ఛంతిమృషాహితైషిణః. ౨

వ్యా. కృతప్రణామస్యేతి. కృతప్రణామస్య తత్కాలోచితత్వాత్కృతనమస్కారస్య సపత్నేన రిపుణా దుర్యోధనేన - ని. 'రిపౌ వైరిసపత్నారిద్విషద్ద్వేషణదుర్హృద' ఇత్యమరః - జితాం స్వాయత్తీకృతాం మహీం భూమిం - మహీభుజే యుధిష్ఠిరాయ - క్రియాగ్రహణాత్సంప్రదానత్వం - నివేదయిష్యతో జ్ఞాపయిష్యతః - లృటస్సద్వేతి శతృప్రత్యయః - తస్య వనేచరస్య మనో న వివ్యథే, కథమీదృగప్రియం రాజ్ఞే విజ్ఞాపయామీతి మనో న చచాలేత్యర్థః *వ్యథభయచలనయోరితి ధాతోర్లిట్ = ఉక్తమర్థమర్థాంతరన్యాసేన సమర్థయతే - న హీతి. హితమస్మాత్ హితమిచ్ఛంతీతి హితైషిణః స్వామిహితార్థినః పురుషాః మృషా మిథ్యాభూతం ప్రియం వక్తుం నేచ్ఛంతి అన్యథా కార్యవిఘాతకత్వేన స్వామిద్రోహిణస్స్యురితి భావః - 'అమాత్యమమాంద్యమమృషాభాషిత్వమభ్యూహకత్వం చేతి చారగుణా' ఇతి నీతివాక్యామృతే.

అవ. తథాపి ప్రియమూహ్యం రాజ్ఞః కథం నిష్ఠురోక్తిరిత్యాశంక్య స్వామ్యనుజ్ఞయా న దూష్యతీత్యాశయేనాహ:—

మూ. ద్విషాం విఘాతాయ విధాతుమిచ్ఛతో
రహస్యనుజ్ఞామధిగమ్య భూభృతః,
స సౌష్ఠవౌదార్యవిశేషశాలినీం
వినిశ్చితార్థామితి వాచమాదదే. 3

వ్యా. ద్విషామితి. రహసి ఏకాంతే సః వనేచరః ద్విషాం శత్రూణాం - కర్మణి షష్ఠీ - విఘాతాయ - ద్విషో విహంతుమిత్యర్థః. * తుమర్థాచ్చ భావవచనాదితి చతుర్థీ, భావవచనాచ్చేతి తుమర్థే ఘఞ్ ప్రత్యయః - అత్ర తాదర్థ్యే చతుర్థ్యామపి న

దోషః-తథాపి ప్రయోగవైచిత్ర్యవిశేషస్యాప్యలంకారత్వాదేవం వ్యాచక్షతే, విధాతుం వ్యాపారం కర్తుం ఇచ్ఛతః *సమానకర్తృకేషు తుమున్-ద్విషో హంతు ముద్యంజానస్యేత్యర్థః-అతఏవ భూభృతో యుధిష్ఠిరస్య అనుజ్ఞాం అధిగమ్య ప్రాప్య సుష్ఠుభావస్సౌష్ఠవం శబ్దసాధుత్వం. * సుష్ఠుశబ్దాదవ్యయాదుద్గాత్రాదిత్వాదఞ్ ప్రత్యయః. ఉదారస్య భావః ఔదార్యం అర్థసంపత్తిః తయోర్ద్వంద్వః సౌష్ఠవౌదార్యే, అత్రౌదార్యశబ్దస్య అజాద్యజంతత్వేపి - 'లక్షణహేత్వోః క్రియాయా' ఇత్యత్రాల్పాచ్తరస్యాపి హేతుశబ్దస్య పూర్వనిపాతమకుర్వతా సూత్రకృతైవ పూర్వనిపాతశాస్త్రస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా న్న పూర్వనిపాతః-ఉక్తం చ కాశికాయాం - 'అయమేవ లక్షణహేత్వో రితి నిర్దేశః పూర్వనిపాతవ్యభిచారిచిహ్న'మితి - తే ఏవ విశేషస్తయోర్వా విశేషః తేన శాలతే శోభత ఇతి సౌష్ఠవౌదార్యవిశేషశాలినీ తాం, తాచ్ఛీల్యే ణినిః, వినిశ్చితార్థాం విశేషతః ప్రమాణతః నిర్ణీతార్థాం ఇతి వక్ష్యమాణరూపాం వాచం ఆదదే స్వీకృతవాన్:-వక్తుముపచక్రమ ఇత్యర్థః.

అవ. ప్రథమం తావదప్రియనివేదకమాత్మానం ప్రత్యక్షోభం యాచతే:—

మూ. క్రియాసు యుక్తై ర్నృప చారచక్షుషో
న వంచనీయాః ప్రభవోఽనుజీవిభిః,
అతోఽర్హసి క్షంతుమసాధు సాధు వా
హితం మనోహారి చ దుర్లభం వచః. ౪

వ్యా. క్రియాస్వితి. హే నృప - క్రియాసు కృత్యేష్వస్తుషు యుక్తైర్నియుక్తైః అనుజీవిభిర్భృత్యైః చారాదిభిరిత్యర్థః - చరంతీతి చరాః త ఏవ చారాః - చరేః పచాద్యచ్. అజంతాత్ప్రజ్ఞాదిత్వాదణ్ ప్రత్యయః, త ఏవ చక్షూంష్యేషాం తే చారచక్షుషః-తదుక్తం. శ్లో. 'గావః పశ్యంతి గంధేన వేదైః పశ్యంతి పండితాః, చారైః పశ్యంతి రాజాన శ్చక్షుర్భ్యా మితరే జనా' ఇతి 'స్వపరమండలకార్యావలోకనే చారాశ్చక్షూంషి క్షితిపాలానా' మితి నీతివాక్యామృతే, ప్రభవః నిగ్రహానుగ్రహసమర్థాః స్వామినః న వంచనీయాః న ప్రతారణీయాః సత్యమేవ వక్తవ్యా ఇత్యర్థః - చారాపచారే చక్షురపచారవద్రాజ్ఞాం పదే పదే వినిపాత ఇతి భావః-అతః అవంచనీయత్వాద్ధేతోః-అతిసాధు అప్రియం సాధువా ప్రియంవా, మదుక్తమితి శేషః క్షంతుం సోఢుమర్హసి - యద్వా, వాశబ్ద ఇవార్థే, అసాధు సాధ్వివ క్షంతుమర్హసి - కుతః, హితం పథ్యం మనోహారి మనః ప్రియంచ వచోవాక్యం దుర్లభం దుష్ప్రాపం, అతో మద్వచోపి హితత్వాదప్రియమపి క్షంతవ్యమిత్యర్థః.

అవ. తర్హి తూష్ణీంభావ ఏవ వరమిత్యాశంక్యాహ:—

మూ. స కిం సఖా సాధు న శాస్తి యోఽధిపం
హితాన్న యస్సంశృణుతే స కిం ప్రభుః,
సదానుకూలేషు హి కుర్వతే రతిం
నృపేష్వమాత్యేషు చ సర్వసంపదః. ౫

వ్యా. స ఇతిః యః సఖా సుహృత్ అమాత్యాదిః - అధిపం స్వామినం ప్రతి సాధు హితవాక్యం న శాస్తి నోపదిశతి. *బ్రువిశాసీత్యాదినా శాసేర్దుహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం. సః హితానుపదేష్టా పురుషకుత్సితః సఖా కిం సఖా దుర్మంత్రీత్యర్థః.* క్షేప ఇతి సమాసాంత ప్రతిషేధః- తథా యః ప్రభుః నిగ్రహానుగ్రహసమర్థః స్వామీ హితాదాప్తజనాత్ హితోపదేష్టుస్సకాశాత్ * ఆఖ్యాతోపయోగ ఇత్యపాదానత్వాత్పంచమీ నసంశృణుతే నశృణోతి-హితమితి శేషః*సమోగమ్యృచ్ఛీత్యాదినా సంపూర్వాచ్ఛృణోతే రకర్మకాదాత్మనేపదం, అకర్మకత్వం వైవక్షికం సహితమశ్రోతా ప్రభుః కుత్సితస్వామీ పూర్వవత్సమాసః-సర్వథా సచివేన వక్తవ్యం శ్రోతవ్యం చ స్వామినా, ఏవం చ రాజమంత్రిణోరైకమత్యం స్యాదిత్యర్థః - ఐకమత్యస్య ఫలమాహ: సదేతి. హి యస్మాత్ నృపేషు స్వామిషు-అమాసహభవా అమాత్యాః తేషు చ*అవ్యయాత్త్యప్- అనుకూలేషు పరస్పరానురక్తేషు సత్సు సర్వాస్సంపదః సదా రతిం అనురాగం కుర్వతే కుర్వంతి న జాతు జహతీత్యర్థః - అతో మయా వక్తవ్యం త్వయా చ శ్రోతవ్యమితి భావః - అత్ర రాజమంత్రిణో ర్హితానుపదేశతదశ్రవణనిందాసామర్థ్యసిద్ధైకమత్య లక్షణకారణస్య నిర్దిష్టస్య సర్వసంపత్సిద్ధిరూపకార్యేణ సమర్థనాత్కార్యేణ కారణ సమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః - తదుక్తం, 'సామాన్యవిశేషకార్య కారణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమర్థాంతరన్యాస' ఇతి.

అవ. సంప్రతి స్వాహంకారం పరిహరతి:—

మూ. నిసర్గదుర్బోధమబోధవిక్లబాః
క్వ భూపతీనాం చరితం క్వ జంతవః,
తవానుభావో ఽయమవేది యన్మయా
నిగూఢతత్త్వం నయవర్త్మ విద్విషామ్. ౬

వ్యా. నిసర్గేతి. నిసర్గదుర్బోధం స్వభావదుర్గ్రహం * ఈషద్దురిత్యాదినా ఖల్ ప్రత్యయఃభూపతీనాం రాజ్ఞాం చరితం వ్యాపారః క్వ-అబోధవిక్లబాః అజ్ఞానోపహతాః జంతవః మాదృశాః పామరజనాః - ఇదమీదృగితి నిశ్చేతుమసమర్థా ఇత్యర్థః క్వ, నోభయం సంఘటత ఇత్యర్థః-తథాపి నిగూఢతత్త్వం సంవృతయాథార్థ్యం విద్విషాం

శత్రూణాం - నయపర్త్మ షాడ్గుణ్యప్రయోగః. శ్లో. 'సంధివిగ్రహయానాని సంస్థాప్యాసనమేవచ, ద్వైధీభావశ్చ విజ్ఞేయాష్షడ్గుణానీతి వేదినా' మిత్యాది రూపః-మయా అవేదీతి యత్ జ్ఞాతమితి యత్ * విదేః కర్మణి లుఙ్ - అయం ఇదం వేదనమిత్యర్థః విధేయప్రాధాన్యాత్పుల్లింగనిర్దేశః-తవ అనుభావః సామర్థ్యం అనుగతోభావః అనుభావ ఇతి ఘఞంతేన ప్రాదిసమాసః, నతూపసృష్టాత్ ఘఞ్ ప్రత్యయః శ్రిణీభువోనుపసర్గ ఇత్యనుపసర్గాద్భవతేర్ణ్ణ ఇష్యేధానాత్, అతఏవ కాశికాయాం - 'కథం ప్రభావోరాజ్ఞాం. ప్రకృష్టో భావ ఇతి ప్రాదిసమాస' ఇతి, దోషపరిహారా సమ్యక్ జ్ఞాత్వైవ విజ్ఞాపయామి నతు వృథా కర్ణకఠోరం ప్రలపామీత్యాశయః.

అవ. సంప్రతి యద్వక్తవ్యం తదాహ:—

మూ. విశంకమానో భవతః పరాభవం నృపాసనస్థోఽపి వనాధివాసినః,
దురోదరచ్ఛద్మజితాం సమీహతే నయేన జేతుం జగతీం సుయోధనః.

వ్యా. విశంకమానఇతి. సుఖేన యోధ్యతే సుయోధనః * భాషాయాంశాసియుధిదృశి. ధృషిమృషిభ్యో యుజ్వక్తవ్యః - నృపాసనే తిష్ఠతీతి నృపాసనస్థః సింహాసనస్థోపి సర్వాం మహీం అధిష్ఠితోపీత్యర్థః - వనమధివసతీతి వనాధివాసినో వనస్థాత్ రాజ్యభ్రష్టాదపీత్యర్థః - భవతః త్వత్తః పరాభవం పరాజయం విశంకమానః ఉత్ప్రేక్షమాణస్సన్ - దుష్టముదరం యస్య తద్దురోదరం ద్యూతం * పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. ని. 'దురోదరో ద్యూతకారే పణే ద్యూతే దురోదర' మిత్యమరః, తస్య ఛద్మనా మిషేణ జితాం లబ్ధాం దుర్నయజితామిత్యర్థః - జగతీం మహీం ని. 'జగతీ విష్టపే మహ్యాం వాస్తుచ్ఛందోవిశేషయో' రితి వైజయంతీ-నయేన నీత్యా జేతుం వశీకర్తుం సమీహతే వ్యాప్రియతే నతూదాస్త ఇత్యర్థః- బలవత్స్వామికమవిశుద్ధాగమం చ ధనం భుంజానస్య కుతో మనస్సమాధిరితి భావః-అత్ర దురోదరచ్ఛద్మజితామితి విశేషణద్వారేణ పదార్థస్య చతుర్థపాదార్థం ప్రతి హేతుత్వేనోపన్యాసాద్ద్వితీయకావ్యలింగ మలంకారః తదుక్తం శ్లో. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత' మితి.

అవ. 'నయేన జేతుం జగతీం సమీహత' ఇత్యుక్తం తత్ప్రకారమేవాహ:—

మూ. తథాపి జిహ్మస్స భవజ్జిగీషయా
తనోతి శుభ్రం గుణసంపదా యశః,
సమున్నయన్ భూతి మనార్యసంగమా
ద్వరం విరోధోపి సమం మహాత్మభిః. ౮

వ్యా. తథాపీతి. తథాపి సాశంకోపి జిహ్మః వక్రః వంచకఇతి యావత్-సఃదుర్యోధనః భవజ్జిగీషయా గుణైఃభవంతమతిక్రమితుమిచ్ఛయేత్యర్థః హేతావితితృతీయా -

గుణసంపదా దానదాక్షిణ్యాదిగుణగరిమ్ణా-కరణేన - శుభ్రం నిర్మలం యశః ఖ్యాతిం తనోతి-సఖలో గుణవిశేషలోభనీయాం త్వత్సంపదమాత్మసాత్కర్తుం త్వత్తోఽపి గుణవత్తామాత్మనః ప్రకటయతీత్యర్థః-నన్వేవం గుణినస్సతోఽపి కజ్జనవిరోధో మహాం స్తస్య దోష ఇత్యాశంక్య సోఽపి సత్సంసర్గాదిలాభేన నీచసంసర్గాద్వరముత్కర్షావహత్వాదిత్యాహ-సమున్నయన్నితి. తథాహి, భూతిం సంపదం సమున్నయన్ ఉత్కర్షమాపాదయన్ *లటశ్శతృశానచావిత్యాదినా శతృప్రత్యయః-పునర్లట్ గ్రహణ సాధుగ్యాత్ప్రథమా సామానాధికరణ్యం, మహాత్మభిస్సమం సత్పురుషైస్సహేత్యర్థః. ని. 'సాకం సత్రా సమం సహే' త్యమర.-విరోధోఽపి అనార్యసంగమాద్దుర్జనసంసర్గాత్ పంచమీవిభక్త ఇతి పంచమీ, వరం మనాక్ప్రియం. ని. 'దైవాద్వృతే వరశ్శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబే మనాక్ప్రియే' ఇత్యమరః- అత్ర భూత్యుత్కర్షకత్వాత్ మైత్ర్యపేక్షయా మనాక్ప్రియత్వం విరోధస్య, భూతిం సమున్నయన్నిత్యస్య పదార్థస్య పూర్వవాక్యాన్వయే సమాప్తస్య వాక్యార్థస్య పునరాదానాత్సమాప్తపునరాత్తత్వాఖ్యదోషాపత్తిః-తదుక్తం. శ్లో. 'సమాప్తపునరాదానే సమాప్తపునరాత్తక' మితి - నచ వాక్యాంతరమేతత్ యేనోక్తదోషపరిహారస్స్యాత్-అర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః - సచ భూతిసమున్నయనస్య పదార్థస్య విశేషణద్వారా విరోధపరత్వం ప్రతిహేతుత్వాభిధానరూప కావ్యలింగానుప్రాణిత ఇతి.

అవ. నను కాతర్యం కేవలా నీతిరిత్యాశంక్య నీతియుక్తం పౌరుషమస్యేత్యాహ.—

మూ. కృతారిషడ్వర్గజయేన మానవీ
మగమ్యరూపాం పదవీం ప్రపిత్సునా,
విభజ్య నక్తందివ మస్తతంద్రిణా
వితన్యతే తేన నయేన పౌరుషమ్. ౯

వ్యా. కృతేతి. షణ్ణాం వర్గః షడ్వర్గః అరీణామంతశ్శత్రూణాం కామక్రోధాదీనాం షడ్వర్గోఽరిషడ్వర్గః - శాకపార్థివవత్సమాసః-తస్య జయః కృతో యేన తేన తథోక్తేన వినీతేనేత్యర్థః. వినీతాధికారం ప్రజాపాలనమితి భావః - అగమ్యరూపాం పురుషమాత్రేణ దుష్ప్రాపరూపాం మనోరిమాం మానవీం మనూపదిష్టసదాచారక్షుణ్ణామిత్యర్థః - పదవీం ప్రజాపాలనపద్ధతిం ప్రపిత్సునా ప్రపత్తుమిచ్ఛునా ప్రపద్యతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః *సనిమీమేత్యాదినా ఇసాదేశః అత్ర లోపోఽభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః-అస్తా తంద్రిః ఆలస్యం యస్య తేన అస్తతంద్రిణా అనలసేనేత్యర్థః తదిస్సాత్రో ధాతుః - తస్మాద్వహ్రాద్రిశ్రితయశ్చేత్యౌణాదికః క్రిన్ ప్రత్యయః, కృదికారాదక్తిన ఇతి వా జీష్ఠ్యక్తవ్య ఇతి జీషి తంద్రీఘటీతరీతంత్రీతి జీషంతోఽపీతి క్షీరస్వామీ - తథా శ్రీరామాయణే ప్రయోగశ్చ శ్లో. 'నిస్తంద్రరప్రమత్తశ్చ స్వదోషపరదోషవి' దితి, తేన దుర్యోధనేన పురుషస్య కర్మ పౌరుషం పురుషకారః

ఉద్యోగఇతియావత్ * యువాదిత్వాదణ్ప్రత్యయః ని. 'పౌరుషం పురుషస్యోక్తే భావే కర్మణి తేజసీ'తి విశ్వః-నక్తం చ దివాచ నక్తందివం అహోరాత్రమిత్యర్థః.- అచతురేత్యాదినా సప్తమ్యర్థః. వృత్త్యో ర్నక్తయో ర్ద్వంద్వనిపాతేఽచ్ సమాసాంతః-విభజ్య అస్యాం వేళాయామిదం కార్యమిద మకార్య మితి భాగం కృత్వా-తథాచ రక్షాభయనాసే-ఆయవ్యయోపదర్శనం. పౌరజానపదానాం కార్యావేక్షణం, స్నానభోజనాద్యుపసేవనం, జలక్రీడార్థ ముద్యానాదిగమనం, కరితురగరథసేవనం, సేనాసఖ్యాదిపరిక్షయోదయచింతనం చేతి-నయేన నీత్యా వితన్యతే విస్తార్యతే.

అవ. సంప్రతి భృత్యాద్యనురాగమాహ:—

మూ. సఖీనివ ప్రీతియుజోఽనుజీవినః
సమానమానాన్ సుహృదశ్చ బంధుభిః,
స సంతతం దర్శయతే గతస్మయః
కృతాధిపత్యామివ సాధుబంధుతామ్. ౧౦

వ్యా. సఖీనితి. గతస్మయో నిరహంకారః అతఏవ స దుర్యోధనః సంతతం నిత్యం సాధు సమ్యక్, అకపటమిత్యర్థః-అనుజీవినో భృత్యాన్ ప్రీతియుజస్సత్కారేణ యుక్తాన్ స్నిగ్ధాన్ - సఖీనివ మిత్రాణీవ దర్శయతే లోకస్యేతి శేషః * హేతుమతి చేతి ణిచ్-ణిచశ్చేత్యాత్మనేపదం-శోభనం హృదయం యేషాం తే సుహృదో మిత్రాణిచ * సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయోరితి నిపాతః - బంధుభిర్భ్రాత్రాదిబంధుభిః సమానమానాన్ తుల్యబహుమానాన్ దర్శయతే-బంధూనాం సమూహో బంధుతా తాం* గ్రామజనబంధుభ్యస్తల్ - కృతం ఆధిపత్యం స్వామ్యం యస్యాస్తాం కృతాధిపత్యా మివ దర్శయతే - బంధూనధిపతీనివ దర్శయత ఇత్యర్థః. యథా భృత్యాదిషు సఖ్యాదిబుద్ధి ర్జాయతే లోకస్య తథా తాన్ సంభావయతీత్యర్థః. - అత్ర, అనుజీవ్యాదీనాం కర్తు రీప్సితతమం కర్మేతి కర్మత్వం పూర్వే తస్మిన్నేవ పదాన్వయే వాక్యార్థమిత్థం వర్ణయంతి - సరాజా అనుజీవ్యాదీన్ సఖ్యాదీనివ దర్శయతే, సఖ్యాదయ ఇవ తే తం పశ్యంతి-సఖ్యాదిభావేన పశ్యతస్తాన్ తథా దర్శయతే-స్వయమేవ ఛందానువర్తితయా స్వదర్శనం తేభ్యః ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. అర్థాత్ స్వస్యేప్సితకర్మత్వం అణికర్తురనుజీవ్యాదేః, అభివాదిదృశోరాత్మనేపదమిత్యుపసంఖ్యానమితి పాక్షికం కర్మత్వం, ఏవం చాత్రాణ్యంతకర్మణో రాజ్ఞో ణ్యంతే కర్తృత్వేఽపి ఆరోహయతే హస్తీ స్వయమేవేత్యాదివదశ్రూయమాణకర్త్రంతరత్వాభావాన్నాయం ణేరణాదిసూత్రస్య విషయ ఇతి మత్వా ణిచశ్చేత్యాత్మనేపదం ప్రతిపేదిరే-భాష్యేతు ణేరణాది మాత్రవిషయత్వమేవాస్యోక్తం - యథాహ పశ్యంతి భృత్యా రాజానం. దర్శ

యతే భృత్యాన్ రాజా అత్రాత్మనేపదం సిద్ధం భవతీతి. అత్రాహ కైయటః - నను కర్త్రంతరసద్భావాదత్రాత్మనేపదేన న భావ్యమ్, ఉచ్యతే-అస్మాదేవోదాహరణాద్భాష్యకారస్యాయమభిప్రాయ ఊహ్యతే - అణ్యంతావస్థాయాం యే కర్తృకర్మణీ తద్వ్యతిరిక్తకర్త్రంతరసద్భావే ఆత్మనేపదం న భవతి, యథా, స్థలమారోహయతి మనుష్యానితి-ఇహ త్వణ్యంతావస్థాయాం కర్తౄణాం భృత్యానాం ణౌ కర్మత్వమితి భవత్యేవాత్మనేపదమితి.

అవ. నచాయం త్రివర్గాత్ప్రమాద్యతీత్యాహ:—

మూ. అసక్తమారాధయతో యథాయథం
విభజ్య భక్త్యా సమపక్షపాతయా,
గుణానురాగాదివ సఖ్యమీయివా
న్న బాధతేస్య త్రిగణః పరస్పరమ్. ౧౧

వ్యా. అసక్తమితి. యథాయథం యథాస్వం విభజ్య అసంకీర్ణరూపం వివిచ్యేత్యర్థః * యథాస్వే యథాయథమితి నిపాతనాద్ద్విర్భావో నపుంసకత్వం చ-హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యేతి హ్రస్వత్వం, పక్షే పాతః పక్షపాతః ఆసక్తివిశేషః-సమస్తుల్యో యస్యాం తయా సమపక్షపాతయా భక్త్యా అనురాగవిశేషేణ పూజ్యేష్వనురాగో భక్తిరిత్యుపదేశః-పూజ్యశ్చాయం త్రివర్గఇతి. అసక్తమనాసక్తం-అవ్యసనితయేతి యావత్-ఆరాధయతః సేవమానస్యాస్య దుర్యోధనస్య త్రయాణాం ధర్మార్థకామానాం గణః త్రివర్గః. ని. 'త్రివర్గో ధర్మకామార్థైశ్చతుర్వర్గస్సమోక్షకైః' రిత్యమరః-గుణానురాగాత్తదీయగుణేష్వనురాగాద్గుణవదాశ్రయలోభాదిత్యర్థః-సఖ్యుర్భావస్సఖ్యం మైత్రీం * సఖ్యుర్యఇతి యప్రత్యయః ఈయివానివోపగత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా * ఉపేయివానాశ్వాననూచానశ్చేతి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః - నాత్రోపసర్గస్తంత్రమితి కాశికాకార ఆహస్మ - పరస్పరం న బాధతే న రుణద్ధి సమవర్తిత్వాదస్య ధర్మార్థకామాః పరస్పరానుపమర్దేన - వర్ధంత ఇత్యర్థః. ఉక్తంచ. శ్లో. 'ధర్మార్థకామాస్సమమేవ సేవ్యా యో హ్యేకసక్తస్స నృపో జఘన్యః' ఇతి.

అవ. అథ శ్లోకత్రయేణ ఉపాయకౌశలం దర్శయన్నాదౌ సామదానే దర్శయతి:—

మూ. నిరత్యయం సామ న దానవర్జితం
న భూరిదానం విరహయ్య సత్క్రియామ్,
ప్రవర్తతే తస్య విశేషశాలినీ
గుణానురోధేన వినా న సత్క్రియా. ౧౨

వ్యా. నిరత్యయమితి. తస్య దుర్యోధనస్య నిరత్యయం నిర్బాధం అమాయిక మిత్యర్థః-అన్యథా జనానాం దుర్గ్రహత్వాదితి భావః-సామ సాంత్వం, ని. 'సామ సాంత్వముభే సమే' ఇత్యమరః - దానవర్జితం దానరహితం న ప్రవర్తతే - అన్యథా లుబ్ధాద్యావర్జనస్య శుష్కప్రియైర్వాక్యైర్దుష్కరత్వాదితి భావః. ఉక్తంచ. శ్లో. 'లుబ్ధమర్థేనగృహ్ణీయాత్స్తబ్ధ మంజలికర్మణా, మూర్ఖం ఛందానురోధేన తత్త్వార్థేన చ పండిత' మితి-తథా భూరి ప్రభూతం-నతు కదాచిదల్పమిత్యర్థః-దానం ధనత్యాగః-సదిత్యాదరార్థేఽవ్యయం ఆదరానాదరయోః స్సదసతీ ఇతి నిపాతసంజ్ఞాస్మరణాత్-తస్య క్రియా సత్క్రియా తాం పూజాం విరహయ్య విహాయ * ల్యపిలఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః న ప్రవర్తతే అనాదరే దానవైఫల్యాదితి భావః-నచైవం సర్వత్ర యేనావివేకిత్వం కోశహానిశ్చ స్యాదిత్యాహ. ప్రవర్తత ఇతి. విశేషశాలినీ అతిశయయోగినీ సత్క్రియా సత్కారః-గుణానురోధేన గుణానుసారేణ వినా న ప్రవర్తతే * పృథగ్వినేత్యాదినా తృతీయా - గుణిష్వేవాదరో భూరిదానం చేతి నోక్తదోషావకాశ ఇత్యర్థః. అత్రోత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వవిశేషణతయా స్థాపనాదేకావళ్యలంకారః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే. శ్లో. 'స్థాప్యతే పోహ్యతేవాపి యథాపూర్వం పరం పరం. విశేషణతయా యస్తు యత్ర సైకావళీ ద్విధే'తి.

అవ. అథ దండప్రకారమాహ:—

మూ. వసూని వాంఛన్ న వశీ న మన్యునా
స్వధర్మ ఇత్యేవ నివృత్తకారణః,
గురూపదిష్టేన రిపౌ సుతేఽపి వా
నిహంతి దండేన స ధర్మవిప్లవమ్. ౧౩

వ్యా. వసూనీతి. వశీ ఇంద్రియనిగ్రహవాన్ సః దుర్యోధనః-వసూని. ధనాని వాంఛన్-న లోభాన్నేత్యర్థః.ని.'వసు తోయే ధనే మణా'వితి వైజయంతీ-నిహంతీతి శేషః. తథా మన్యునా క్రోధేన న చ ని. 'మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ'త్యమరః. ధర్మశాస్త్రానుసారేణ క్రోధలోభవివర్జిత ఇతి స్మరణాదిత్యర్థః. కింతు-నివృత్తకారణః నివృత్తలోభాదినిమిత్తస్సన్ - స్వధర్మ ఇత్యేవ స్వస్య రాజ్ఞస్సతో మమాయం ధర్మః, మమేదం కర్తవ్యమిత్యస్మాదేవ హేతోరిత్యర్థః. శ్లో. 'అదండ్యాన్ దండయన్ రాజా దండ్యాంశ్చైవాప్యదండయన్-అయశో మహదాప్నోతి నరకం చాధిగచ్ఛతీ'తి స్మరణాదితి భావః-గురూపదిష్టేన ప్రాడ్వివాకోపదిష్టేన. 'ధర్మశాస్త్రం పురస్కృత్య ప్రాడ్వివాకమతే స్థితః, సమాహితమతిః పశ్యేద్వ్యవహారాననుక్రమాది'తి నారదస్మరణాత్-దండేన దమేన శిక్షయేత్యర్థః-రిపౌ సుతేసివా-స్థితమితి శేషః - ఏతేనాస్య సమదర్శిత్వముక్తం-ధర్మవిప్లవం ధర్మవ్యతిక్రమం అధర్మమితి యావత్-నిహంతి నివారయతి-దుష్టఏవాస్య శత్రుః శిష్టఏవ బంధుః-నతు సంబంధనిబంధనః పక్షపాతోఽస్తీత్యర్థః.

అవ. సంప్రతి భేదకౌశలం దర్శయతి:—

మూ. విధాయ రక్షాన్ పరితః పరేతరా
నశంకితాకార ముపైతి శంకితః,
క్రియాపవర్గేష్వనుజీవిసాత్కృతాః
కృతజ్ఞతామస్య వదంతి సంపదః. ౧౮

వ్యా. విధాయేతి. శంకాస్య సంజాతా.శంకితః అవిశ్వస్తస్సన్ పరితస్సర్వత్ర స్వపరమండలే-పరేతరానాత్మీయానవంచకానితి యావత్ - యద్వా పరానితరయంతి భేదేనాత్మసాత్కుర్వంతీతి పరేతరాన్ * తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణ్యణ్ ప్రత్యయః-రక్షంతీతి రక్షాన్ మంత్రగుప్తిసమర్థానిత్యర్థః. * నందిగ్రహీత్యాదినా పచాద్యచ్ - విధాయ కృత్వా నియుజ్యేత్యర్థః-అశంకితాకారముపైతి స్వయమవిశ్వస్తోపి విశ్వస్తవదేవ వ్యవహరన్ పరముఖేనైవ పరాన్ భినత్తీత్యర్థః-నచ తాన్ రక్షానుపేక్షతే యేన తేపి విముఖీభవేయురిత్యాహ. క్రియేతి. క్రియాపవర్గేషు కర్మసమాప్తిషు అనుజీవిసాత్కృతా భృత్యాధీనాః కృతాః అపరావర్తితయా దత్తా ఇత్యర్థః. * దేయే త్రా చేతి సాతి ప్రత్యయః-సంపదః అస్య రాజ్ఞః కృతజ్ఞతాం ఉపకారజ్ఞత్వం వదంతి - దానైరేవ కృతజ్ఞత్వం ప్రకాశ్యతే - నతు వాఙ్మాత్రేణేత్యర్థః - కృతజ్ఞే రాజన్యనుజీవినోఽనురజ్యంతే అనురక్తాశ్చ తం రక్షంతీతి భావః-రక్షామితి పాఠే * గురోశ్చహల ఇత్యకారప్రత్యయః, పరితస్సమంతాత్ రక్షాం విధాయ పరానితరాంశ్చాశంకితాకారం యథా తథా ఉపైతి - శేషం సమానం.

అవ. అథోపాయప్రయోగస్య ఫలవత్తాం దర్శయతి:—

మూ. అనారతం తేన పదేషు లంభితా
విభజ్య సమ్యగ్వినియోగసత్క్రియాః,
ఫలంత్యుపాయాః పరిబృంహితాయతీ
రుపేత్య సంఘర్ష మివార్థసంపదః. ౧౯

వ్యా. అనారతమితి. తేన రాజ్ఞా గుణోద్యధనేన పదేషు ఉపాదేయవస్తుషు. ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తు' ష్విత్యమరః - సమ్యగసంకీర్ణం అవ్యస్తం చ విభజ్య వివిచ్య-వినియోగ ఏవ సత్క్రియా అనుగ్రహః-సత్కారఇతి యావత్ యాసాం తాః, లంభితాః, స్థానేషు సమ్యక్ప్రయుక్తా ఇత్యర్థః-వినియోగసత్క్రియామితి పాఠే-వినియోగసత్క్రియాం లంభితాః ప్రాపితా ఇత్యర్థః-అర్థసంపద్విశేషణం ఉపాయవిశేషణం వా-ఉపాయాస్సామాదయః సంఘర్షం పరస్పరస్పర్థాం ఉపేత్యేత్యుత్ప్రేక్షా-పరిబృంహితాయతీః ప్రచితోత్తరకాలాః స్థిరా ఇత్యర్థః - అర్థసంపదః ధనోపచయాన్ అనారతమజస్రం ఫలంతి ప్రసువత ఇత్యర్థః.

అవ. అర్థసంపద మేవాహః—

మూ. అనేకరాజన్యరథాశ్వసంకులం
తదీయ మాస్థాననికేతనాజిరమ్,
నయత్యయుగ్మచ్ఛదగంధిరార్ద్రతాం
భృశం నృపోపాయనదంతినాం మదః. ౧౬

వ్యా. అనేకేతి. అయుగ్మచ్ఛదస్య సప్తపర్ణప్రసూనస్య గంధఇవ గంధోయస్య సః అయుగ్మచ్ఛదగంధిః * సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా బహువ్రీహిరుత్తరపదలోపశ్చ- ఉపమానాచ్చేతి సమాసాంత ఇకారః-నృపాణాముపాయనాని ఉపహారభూతాయే దంతినః తేషాం మదః. ని. 'ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదే' త్యమరః-రాజ్ఞామపత్యాని పుమాంసో రాజన్యాః క్షత్త్రియాః * రాజశ్వశురాద్యత్ రాజ్ఞోజాతావేవేతి వాచ్యమితి యత్ప్రత్యయః-యేచాభావకర్మణోరితి ప్రకృతిభావః రథాశ్చాశ్వాశ్చ రథాశ్వం-సేనాంగత్వాదేకవద్భావః - అనేకేషాం రాజన్యానాం రథాశ్వేన సంకులం సంబాధం తదీయం తత్సంబంధి - అభిముఖ్యేన తిష్ఠంత్యస్మిన్నిత్యాస్థానం ఆస్థాననికేతనాజిరం సభామంటపాంగణం. ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః-భృశమత్యర్థం ఆర్ద్రతాం పంకిలత్వం నయతి. ఏతేన మహాసమృద్ధిరస్యోక్తా - అత ఏవోదాత్తాలంకారః - తథాచాలంకారసూత్రమ్. సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనముదాత్తఇతి.

అవ. సంప్రతి జనపదక్షేమంకరత్వమాహః—

మూ. సుఖేన లభ్యా దధతః కృషీవలై
రకృష్టపచ్యా ఇవ సస్యసంపదః,
వితన్వతి క్షేమమదేవమాతృకా
శ్చిరాయ తస్మిన్ కురవశ్చకాసతి. ౧౭

వ్యా. సుఖేనేతి. చిరాయ తస్మిన్ దుర్యోధనే క్షేమం వితన్వతి క్షేమంకరే సతి దేవః పర్జన్యఏవ మాతా యేషాం తే దేవమాతృకా వృష్ట్యంబుజీవినో దేశాః తే నభవంతీత్యదేవమాతృకాః నదీమాతృకా ఇత్యర్థః. ని. 'దేశోనద్యంబువృష్ట్యంబుసంపన్నవ్రీహిపాలితః. స్యాన్నదీమాతృకో దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమ' మిత్యమరః ఏతేనాస్యకుల్యాదిపూర్తప్రవర్తకత్వముక్తం-కురూణాం నివాసః కురవః జనపదవిశేషాః-కృష్టేవకర్షణేన పచ్యంత ఇతి కృష్టపచ్యాః * రాజసూయేత్యాదినా కర్మకర్తరిక్యప్ప్రత్యయాంతో నిపాతః - తద్విపరీతా అకృష్టపచ్యాఇవ - కృషిరేషామస్తీతి కృషీవలాః కర్షకాః - తైః * రజఃకృషీత్యాదినా వలచ్ప్రత్యయః. వల ఇతి దీర్ఘః - సుఖేన అక్లేశేన లభ్యాః లబ్ధుం శక్యాః సస్యసంపదః దధతః ధారయంతః సంతః * సాధ్యస్తా

చ్ఛతు రితి సమాగమప్రతిషేధః చకాసతి దీప్యంతే, సర్వోత్కర్షేణ వర్తంత ఇత్యర్థః. అభ్యస్తాదితి ఝేరదాదేశః-జక్షిత్యాదయష్షడిత్యభ్యస్తసంజ్ఞా - సంపన్నజనపదత్వాదసంతాపకరత్వాచ్చ దుస్సాధోయమితి భావః.

అవ. నన్వేవం జనపదానువర్తినః కథమర్థలాభ ఇత్యత్రాహ—

మూ. ఉదారకీర్తే రుదయం దయావతః
ప్రశాంతబాధం దిశతోఽభిరక్షయా,
స్వయం ప్రదుగ్ధేఽస్య గుణై రుపస్నుతా
వసూపమానస్య వసూని మేదినీ. ౧౮

వ్యా. ఉదారేతి. ఉదారకీర్తేర్మహాయశసః. ని. 'ఉదారో దాతృమహతోః' రిత్యమరః. దయావతః పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛోః-అత ఏవ ప్రశాంతబాధం ప్రశమితోపప్లవం యథా స్యా త్తథేతి క్రియావిశేషణం-ఉదయవిశేషణం వా-వాదాంతశాంతే త్యాదినా శమధాతోర్ణ్యంతాన్నిష్ఠాంతో నిపాతః - అభిరక్షయా సర్వతస్త్రాణేన ఉదయం వృద్ధిం దిశత స్సంపాదయతః వసూపమానస్య కుబేరోపమస్య. ని. 'వసుర్మయూఖాగ్నిధనాధిపే'ష్వితి విశ్వః, అస్య దుర్యోధనస్య గుణైః దయాదాక్షిణ్యాదిభిః కరణైః-ఉపస్నుతా ద్రావితా వాత్సల్యాద్వశం గతా మేదినీ వసూని ధనాని ని. 'వసుతోయే ధనే మణౌ' ఇతి వైజయంతీ-స్వయం ప్రదుగ్ధే అక్లేశేన దుహ్యత ఇత్యర్థః.* దుహేఃకర్మకర్తరి లట్ నదుహస్నునమాంయక్చిణావితి యక్ప్రతిషేధః - యథా-కేనచిద్విదగ్ధేన రక్షితా వత్సప్రసూతా చ గౌః స్వయం ప్రదుగ్ధే తద్వదితి భావః - అలంకారస్తు సమాసోక్తిః * ప్రస్తుతవిశేషణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే సమాసోక్తిరిత్యలంకారసర్వస్వకారః - అత్ర ప్రతీయమానయా గవా సహ ప్రకృతాయా మేదిన్యా భేదేఽప్యభేదలక్షణాతిశయోక్తివశాద్దోహ్యత్వోక్తిరితి సంక్షేపః.

అవ. వీరభటానుకూల్యమాహ.—

మూ. మహౌజసో మానధనా ధనార్చితా
ధనుర్భృత స్సంయతి లబ్ధకీర్తయః,
న సంహతా స్తస్య న భిన్నవృత్తయః
ప్రియాణి వాంఛంత్యసుభిస్సమీహితుమ్. ౧౯

వ్యా. మహౌజస ఇతి. మహౌజసో మహాబలాః, అన్యథా దుర్బలానామనుపకారిత్వాదితి భావః-మానః కులశీలాద్యభిమాన ఏవ ధనం యేషాం తే మానధనాః, అన్యథా కదాచి ద్బలదర్పాద్వికుర్వీరన్నితి భావః-ధనార్చితాః ధనైః సత్కృతాః-అన్యథా దారిద్ర్యాదేనం జహ్యురితి భావః.సంయతి సంగరే లబ్ధకీర్తయః ప్రాప్తయశసః

బహుశః క్షుణ్ణా ఇత్యర్థః - అన్యథా కదాచిన్ముహ్యేయురితి భావః - సంహతా మిథస్సంగతాః స్వార్థనిష్ఠా న భవంతీతి న సంహతాః నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః - భిన్నవృత్తయః మిథో విరోధాత్స్వామికార్యవిరుద్ధక్రియా న భవంతీతి నభిన్నవృత్తయః పూర్వవత్సమాసః - అన్యథా స్వామికార్యవిఘాతుకతయా స్వామిద్రోహిణస్స్యురిత్యుభయత్రాపి తాత్పర్యం, ధనుర్భృతో ధానుష్కాః, ఆయుధీయమాత్రోపలక్షణమేతత్ - ప్రాధాన్యాద్ధనుర్గ్రహణం, తస్య దుర్యోధనస్య అసుభిః ప్రాణైః ప్రియాణి సమీహితుం కర్తుం వాంఛంతి అనృణ్యార్థం ప్రాణాన్ దాతుమిచ్ఛంతీత్యర్థః-అన్యథా దోషస్మరణాదితి భావః - అత్ర మహారాజస్త్వాదిపదార్థానాం ప్రాణదానకర్తవ్యతాం ప్రతి విశేషణగత్యా హేతుత్వాభిధానాత్కావ్యలింగమలంకారః లక్షణం తూక్తం - తథా సాభిప్రాయవిశేషణత్వాత్పరికరాలంకారశ్చేతి ద్వయోస్తిలతండులవద్విభక్తతయా స్ఫురణాత్సంసృష్టిః.

అవ. సంప్రతి స్వరాష్ట్రవృత్తాంతవత్పరరాష్ట్రవృత్తాంతమపి సవేత్తీత్యాహ.—

మూ. మహీభృతాం సచ్చరితైశ్చరైః క్రియాః
స వేద నిశ్శేషమశేషితక్రియః,
మహోదయైస్తస్య హితానుబంధిభిః
ప్రతీయతే ధాతురివేహితం ఫలైః. ౨౦

వ్యా. మహీభృతామితి. అశేషితక్రియః సమాపితకృత్యః అఫలోదయకర్తేత్యర్థః- స దుర్యోధనః, సచ్చరితైః శుద్ధచరితైరవంచకైరిత్యర్థః-చరంతీతి చరాః తైః ప్రణిధిభిః- పచాద్యచ్ - మహీభృతాం క్రియాః కార్యారంభాన్ నిశ్శేషం వేద వేత్తి. * విదో లటో వేతి ణలాదేశః, స్వరహస్యం తు నకశ్చిద్వేదేత్యాహ - మహోదయైరితి. ధాతురివ బ్రహ్మణ ఇవ, తస్య దుర్యోధనస్య ఈహితముద్యోగః మహోదయైర్మహావృద్ధిభిః హితం పథ్యమనుబధ్నంతి అనుసరంతీతి హితానుబంధిభిః, స్వాంతైరిత్యర్థః - ఫలైః కార్యసిద్ధిభిః ప్రతీయతే జ్ఞాయతే, ఫలానుమేయాస్తస్య ప్రారంభా ఇత్యర్థః.

అవ. మిత్రబలమాహ.—

మూ. న తేన సజ్యం క్వచిదుద్యతం ధనుః
కృతం న వా కోపవిజిహ్మమాననమ్,
గుణానురాగేణ శిరోభిరుహ్యతే
నరాధిపైర్మాల్యమివాస్య శాసనమ్. ౨౧

వ్యా. నేతి. తేన రాజ్ఞా క్వచిత్కుత్రాపి సహజ్యయా మౌర్వ్యా సజ్యం. ని. 'మౌర్వీ జ్యా శింజినీ గుణ' ఇత్యమరః * తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః—

ధనః - నోద్ధతం నోర్ధ్వీకృతం, ఆననం వా కోపజిహ్మం కోపకుటిలం న కృతం -
యస్య కోప ఏవ నోదేతి కుత స్తస్య యుద్ధప్రసక్తిరితి భావః. కథం తదాజ్ఞాం కార
యంతి రాజ్ఞ ఇత్యత్రాహ—గుణేతి. గుణేషు. దయాదాక్షిణ్యాదిగుణేషు అనురాగేణ
ప్రేమ్ణా - మాల్యపక్షే సూత్రానుషంగేణ, యద్వా సౌరభగుణలోభేన - నరాధిపై
రస్య దుర్యోధనస్య శాసనమాజ్ఞా - మాలైవ మాల్యం - చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే
ష్యఞితి క్షీరస్వామీ - తదివ - శిరోభిరుహ్యతే ధార్యతే. * వచిస్వపి యజాదీనాం
కితీతి యకి సంప్రసారణం, అత్రోపమా స్ఫుటైవ - మాల్యసాదృశ్యకథనమాజ్ఞాయాః
ప్రేమఖ్యాపనార్థం.

అథ. సంప్రత్యస్య ధార్మికత్వ మాహ.—

మూ. స యౌవరాజ్యే నవయౌవనోద్ధతం
నిధాయ దుశ్శాసనమిద్ధశాసనః.
మఖేష్వఖిన్నోఽనుమతః పురోధసా
ధినోతి హవ్యేన హిరణ్యరేతసమ్. ౨౨

వ్యా. సఇతి. ఇద్ధశాసనః దీప్తాజ్ఞః. అప్రతిహతాజ్ఞ ఇత్యర్థః స దుర్యోధనః నవ
యౌవనోద్ధతం ప్రత్యగ్రయౌవనగర్వితం ప్రగల్భధురంధరమిత్యర్థః - దుఃఖేన శాస్యత
ఇతి దుశ్శాసనః.* భాషాయాం శాసియుధ్యాదినా ఖలర్థే యుచ్ప్రత్యయః-తం-యౌవ
రాజ్యే యువరాజకర్మణి. * బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ప్రత్యయః నిధాయ
నియుజ్యేత్యర్థః. పురోధసా పురోహితేన అనుమతః అనుజ్ఞాతః - తస్మిన్ యాజకే స
తీత్యర్థః - తదుల్లంఘనే దోషస్మరణాదితి భావః. * నిష్ఠేతి భూతార్థే క్తః-నతు గతి
బుద్ధీత్యాదినా వర్తమానార్థే-అన్యథా పురోధసేత్యత్ర క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ
స్యాత్ అఖిన్నః అనలసః మఖేషు క్రతుషు - హిరణ్యం రేతో యస్య తం హిరణ్య
రేతసం అనలం హవ్యేన హవనీయేన ధినోతి ప్రీణయతి ధిన్వేః ప్రీణనార్థాద్ధిన్వి
కృణ్వ్యోరచేత్యుప్రత్యయః అకారశ్చాంతాదేశః.

అథ. నన్వేతావతా నిరుద్యోగై ర్భావ్యమిత్యాశంక్యాశాం దర్శయతి.—

మూ. ప్రలీనభూపాలమపి స్థిరాయతి
ప్రశాసదావారిధి మండలం భువః,
స చింతయత్యేవ భియస్త్వదేష్యతీ
రహో దురంతా బలవద్విరోధితా. ౨౩

వ్యా. ప్రలీనేతి.సః దుర్యోధనః ప్రలీనభూపాలం నిస్సపత్నమిత్యర్థః.స్థిరాయతి
చిరావసాయీత్యర్థః-భువో మండలం ఆవారిధిభ్యః ఆవారిధి చతుస్సముద్రపర్యంతమిత్య

ర్థః. * అభ్యర్ణాదాభివిధ్యోరిత్యవ్యయీభావః - ప్రకాశయదాజ్ఞాపయన్నపి. * జక్షిత్యాదయష్షడిత్యభ్యస్తసంజ్ఞా - నాభ్యస్తాచ్ఛతురితి నుమాగమప్రతిషేధః - త్వత్ త్వత్తః ఏవ్యతీరాగమివ్యతీరాగామినీః - ధాతూనామనేకార్థత్వాదుక్తార్థసిద్ధిః - అథవా అజ్పూర్వః పాఠః * ఏత్యేధత్యూఠ్స్వితి వృద్ధిః - లృటస్సద్వేతి శతృప్రత్యయః-ఉగితశ్చేతి జీప్, ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమితి వికల్పాన్నుమభావః-భియో భయహేతూన్ విపద ఇత్యర్థః - చింతయతి ఆలోచయత్యేవ. స ఏవాహ, అహో బలవద్విరోధితా దురంతా దుష్టావసానా సార్వభౌమస్యాపి ప్రబలైస్సంపన్నైస్సహ వైరమనర్థపర్యవసాయ్యేవేత్యాశ్చర్యం - సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అవ. నను గూఢాకారేంగితస్య తస్య భయం త్వయా కథం నిరధారీత్యత్రాహ.—

మూ. కథాప్రసంగేన జనైరుదాహృతా
దనుస్మృతాఖండలసూనువిక్రమః,
తవాభిధానాద్వ్యథతే నతాననస్
సుదుస్సహాన్మంత్రపదాదివోరగః. ౨౮

వ్యా. కథేతి- కథాప్రసంగేన గోష్ఠీరచనేన,జనైః-తత్రత్యైరిత్యర్థః-అన్యత్ర కథాప్రసంగేన విషవైద్యేన. ని. 'కథాప్రసంగో వార్తాయాం విషవైద్యేపి వాచ్యవ'దితి విశ్వః-ఏకవచనస్యాతంత్రత్వాజ్జనవిశేషణం,యద్వా కథాప్రసంగే ఇనాశ్చతే జనాశ్చేత్యేకం పదం-ఉదాహృతాదుచ్చరితాత్తవాభిధానాన్నామధేయాత్ - స్మారకాద్ధేతోః హేతావితి పంచమీ. ని. 'ఆఖ్యాహ్వే అభిధానం చ నామధేయం చ నామచే' త్యమరః - అన్యత్ర తవాభిధానాత్ - నామైకదేశే నామగ్రహణమితి న్యాయాత్ తశ్చ వశ్చ తయోస్సమాహారస్తార్క్ష్యవాసుకీ తయోరభిధానం యస్మిన్ పదే తస్మాత్ - అనుస్మృతాఖండలసూనువిక్రమః స్మృతార్జునపరాక్రమస్సన్ - సుదుస్సహాదతిదుస్సహాత్ మంత్రపదాన్మంత్రశబ్దాత్ స్మారకాద్ధేతోః - ఆఖండలసూనురింద్రానుజ ఉపేంద్రో విష్ణురితి యావత్. ని. 'సూనుః పుత్త్రేఽనుజే రవా' వితి విశ్వః - తస్య విః పక్షీ గరుడ ఇత్యర్థః - తస్య క్రమః పాదవిక్షేపః - సోఽనుస్మృతో యేన స తథోక్తః - స్మృతగరుడమహిమా ఉరగ ఇవ నతాననస్సన్ - వ్యథతే దుఃఖాయతే. ని. 'పీడా బాధా వ్యథా దుఃఖ' మిత్యమరః. అత్యుత్కటభయరోమాదివికారా దుర్వారా ఇతి భావః. శ్లో. 'సర్వతో జయమన్విచ్ఛేత్పుత్త్రాదిచ్ఛేత్పరాజయ' మితి న్యాయాత్ 'పితృసమో జ్యేష్ఠ'ఇతి న్యాయాచ్చార్జునోత్కర్షకథనం యుధిష్ఠిరస్య భూషణమేవేతి సర్వ మవదాతం.

అవ. నిగమయతి.—

మూ. తదాశు కర్తుం త్వయి జిహ్మముద్యతే
విధీయతాం తత్ర విధేయముత్తరమ్,
పరప్రణీతాని వచాంసి చిన్వతాం
ప్రవృత్తిసారాః ఖలు మాదృశాం గిరః. ౪

వ్యా. తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్ త్వయి జిహ్మం కపటం కర్తుముద్యతే త్వాం జిఘాంసావితి భావః. తత్ర తస్మిన్ దుర్వ్యవసాయే విధేయం కర్తవ్యముత్తరం ప్రతిక్రియా ఆశు శీఘ్రం విధీయతాం - క్రియతాం, నను కర్తవ్యమపి త్వయైవోచ్యతామితిచేత్తత్రాహ—పరేతి. పరప్రణీతాని పరోక్తాని వచాంసి చిన్వతాం సంగృహ్ణతాం మాదృశాం వార్తాహారిణామిత్యర్థః. గిరః ప్రవృత్తిసారాః వార్తామాత్రసారాః ఖలు. ని. 'వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంతః' ఇత్యమరః- వార్తామాత్రవాదినో వయం న తు కర్తవ్యార్థోపదేశసమర్థాః అత స్త్వయైవ నిర్ధార్యం కార్యమితి భావః-సామాన్యేన విశేషసమర్థనాదర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అవ. తతో యుధిష్ఠిరేణ కిం కృతమిత్యత్రాహ.—

మూ. ఇతీరయిత్వా గిరమాత్తసత్క్రియే
గతేఽథ పత్యౌ వనసన్నివాసినామ్,
ప్రవిశ్య కృష్ణాసదనం మహీభుజా
తదాచచక్షేఽనుజసన్నిధౌ వచః. ౫

వ్యా. ఇతీతి. వనసన్నివాసినాం పత్యౌ వనేచరాధిపే ఇత్థం గిరం వాచమీరయిత్వా ఉక్త్వా ఆత్తసత్క్రియే గృహీతపారితోషికే గతే సతి - తుష్టిదానమేవ చారాణాం హి వేతనం తే హి తల్లోభాత్స్వామికార్యేష్వతీవ త్వరంత ఇతి నీతివాక్యామృతే-అథ మహీభుజా రాజ్ఞా కృష్ణాసదనం ద్రౌపదీభవనం ప్రవిశ్యానుజస్య సన్నిధౌ తద్వనేచరో[illegible] వాక్యమాచచక్షే ఆఖ్యాతం అథవా కృష్ణేతిపదచ్ఛేదః- సదనం ప్రవిశ్య అనుజసన్నిధౌ తద్వచః కృష్ణా ఆచచక్షే. ఆఖ్యాతా. * చక్షిఙో బ్రూఞాదేశః ద్వికర్మకత్వాదప్రధానే కర్మణి లిట్.

అవ. తతో ద్రౌపదీ కిమకార్షీదిత్యత్రాహ.—

మూ. నిశమ్య సిద్ధిం ద్విషతామపాకృతీ
స్తతస్తతస్త్యా వినియంతుమక్షమా,
నృపస్య మన్యువ్యవసాయదీపినీ
రుదాజహార ద్రుపదాత్మజా గిరః. ౬

వ్యా. నిశమ్యేతి. తతో ద్రుపదాత్మజా ద్రౌపదీ ద్విషతాం సిద్ధిం వృద్ధిరూపాం నిశమ్య ఆకర్ణ్య తత స్తదనంతరం తతో ద్విషద్భ్యః అగతా స్తతస్త్యాః. * అవ్యయాత్త్యబితి త్యప్ - అపాకృతీ రపకారాః కేశాపకర్షణాదీః వినియంతుం నిరోద్ధుం అక్షమా సతీ నృపస్య యుధిష్ఠిరస్య మన్యువ్యవసాయయోః క్రోధోద్యోగయోః దీపినీః సంవర్ధనీః గిరో వాచః - ఉదాజహార జగాద.

అవ. నృపమనుజ్ఞాపయితుమాహ.—

మూ. భవాదృశేషు ప్రమదాజనోదితం
భవత్యధిక్షేప ఇవానుశాసనమ్,
తథాపి వక్తుం వ్యవసాయయంతి మాం
నిరస్తనారీసమయా దురాధయః. ౨౮

వ్యా. భవాదృశేష్వితి. భవాదృశాః భవద్విధాః పండితా ఇత్యర్థః - తేషు విషయే. * త్యదాదిష్విత్యాదినా కఞ్, ఆసర్వనామ్న ఇత్యాకారాదేశః - ప్రమదాజనోదితం స్త్రీజనోక్తం. * వదేః క్తః—వచిస్వపీత్యాదినా సంప్రసారణం, అనుశాసనం నియోగవచనమధిక్షేపః తిరస్కార ఇవ భవతి, అతో న యుక్తం వక్తుమిత్యర్థః - తథాపి వక్తుమనుచితత్వేపి-నిరస్తనారీసమయాస్త్యాజితకాలీనతారూపస్త్రీసమాచారాః, ని. 'సమయాశ్శపథాచార కాలసిద్ధాంత సంవిద' ఇత్యమరః. దురాధయః సమయోల్లంఘనహేతుత్వాద్దుష్టా మనోవ్యథా. ని. 'పుంస్యాధిర్మానసీ వ్యథే' త్యమరః. మాం వక్తుం వ్యవసాయయంతి ప్రేరయంతి ప్రోత్సాహయంతీత్యర్థః-నకించిదయుక్తం దుఃఖినామితి భావః.

అవ. ఏవమనుజ్ఞాప్య కిముక్తం తయేత్యత్రాహ. —

మూ. అఖండమాఖండలతుల్యధామభి
శ్చిరం ధృతా భూపతిభిస్స్వవంశజైః,
త్వయాత్మహస్తేన మహీ మదచ్యుతా
మతంగజేన స్రగివాపవర్జితా. ౨౯

వ్యా. అఖండమితి. అఖండలతుల్యధామభి రింద్రతుల్యప్రభావైః. ని. 'ధామ రశ్మౌ గృహే దేహే స్థానే జన్మప్రభావయో' రితి హేమః - స్వవంశజైః భూపతిభి ర్భరతాదిభిశ్చిరమఖండమవిచ్ఛిన్నం ధృతా మహీ త్వయా మదం చ్యోతతీతి మదచ్యుత్ - క్విప్ - తేన మదస్రావిణా మతంగజేన స్రగివ ఆత్మహస్తేన స్వకరేణ స్వచాపల్యేనేత్యర్థః - అపవర్జితా పరిహృతా - స్వదోషాదేవాయమనర్థాగమ ఇతి భావః - (యత్క్రమాగతామహీ భవతా అకారణమేవ త్యక్తా అతస్త్వత్కృతో హ్యాయ

మనర్థః - యథా మత్తద్విపో మాలావిసర్జనే పునరాదానే చ స్వయమేవ సమర్థః - తథా భవానపి ఉపేక్షయా త్యక్తామపి మహీం స్వీకర్తుం సమర్థ ఇతి నిందాస్తుత్యా ప్రోత్సాహయతిస్మ.

అథ. స్వదోషాదేవాయమనర్థాగమ ఇత్యుక్తం స చ దోషః కుటిలేష్వకౌటిల్యమే వేత్యాహ.--

మూ. వ్రజంతి తే మూఢధియః పరాభవం
భవంతి మాయావిషు యే న మాయినః,
ప్రవిశ్య హి ఘ్నంతి శఠా స్తథావిధా
నసంవృతాంగాన్నిశితా ఇవేషవః. 30

వ్యా. వ్రజంతీతి. మూఢధియో నిర్వివేకబుద్ధయ స్తే పరాభవం వ్రజంతి- యే మాయావిషు మాయావత్సు విషయే * అస్మాయామేధేత్యాదినా వినిప్రత్యయః - మాయినో మాయావంతః * వ్రీహ్యాదిభ్యశ్చేత్యాదిని ప్రత్యయః - న భవంతి - అత్రార్థాంతరం న్యస్యతి ప్రవిశ్యేతి - శఠాః గూఢవిప్రియకారిణో ధూర్తా స్తథావిధానకుటిలానసంవృతాంగాన్ అవర్మితశరీరాన్ - నిశితా ఇషవ ఇవ ప్రవిశ్య ప్రవేశం కృత్వా ఆత్మీయా భూత్వా ఘ్నంతి హింసంతి హి, ఆర్జవం హి కుటిలేషు న నీతిరితి భావః.

అథ. నచ లక్ష్మీచాంచల్యాదయమనర్థాగమః, స్వోపేక్షాదోషమూలత్వాదిత్యాశయేనాహ:—

మూ. గుణానురక్తామనురక్తసాధనః
కులాభిమానీ కులజాం నరాధిపః,
పరై స్త్వదన్యః క ఇవాపహారయే
న్మనోరమామాత్మవధూమివ శ్రియమ్. 31

వ్యా. గుణేతి. అనురక్తసాధనోఽనుకూలసహాయవాన్ - ఉక్తం చ కామందకీయే. శ్లో. 'ఉద్యోగాదనివృత్తస్య సుసహాయస్య ధీమతః, ఛాయేవానుగతా తస్య నిత్యం శ్రీ స్సహచారిణీ' తి. అనురక్తశాసన ఇతి పాఠే సమస్తజనాభిలషితశిక్ష ఇత్యర్థః-కులాభిమానీ క్షత్రియత్వాభిమానీ కులీనత్వాభిమానీ చ-త్వదన్య స్త్వత్తోఽన్యః. * అన్యారాదిత్యాదినా పంచమీ-క ఇవ నరాధిపో గుణైః సంధ్యాదిభిః సౌందర్యాదిభిశ్చ అనురక్తాం స్వానురాగిణీం కులజాం కులక్రమాదాగతాం కులీనాం చ -మనోరమాం మనోహరాం శ్రియం సంపదం ఆత్మవధూమివ స్వభార్యామివ. ని. 'వధూర్జాయా స్నుషా స్త్రీ చే' త్యమరః - పరైశ్శత్రుభిః అన్యైశ్చ అపహారయేత్స్వయమేవాపహారం కారయేదిత్యర్థః - కళత్రాపహారవల్లక్ష్మ్యపహారోపి రాజ్ఞా మానహానికరత్వాదనుపేక్షణీయ ఇతి భావః.

అవ. అథ దశభిః కోపోద్దీపనం కరోతి.—

మూ. భవంతమేతర్హి మనస్విగర్హితే
విపర్తమానం నరదేవ వర్త్మని,
కథం న మన్యుర్జ్వలయత్యుదీరిత
శ్శమీతరుం శుష్కమివాగ్నిరుచ్ఛిఖః. ౩౨

వ్యా. భవంతమితి. హే నరదేవ నరేంద్ర-ఏతర్హి దానీం అస్మిన్నాపత్కాలేపీ త్యర్థః. ని. 'ఏతర్హి సంప్రతీదానీమధునా సాంప్రతం తథే' త్యమరః * ఇదమోర్హిలితి ర్హిల్ ప్రత్యయః - ఏతే తౌ రథోరి త్యేతాదేశః - ఆపదమేవాహ - మనస్విగర్హితే శూరజుగుప్సితే వర్త్మని మార్గే విపర్తమానం-శత్రుకృతాం దుర్దశామనుభవంతమిత్యర్థః-భవంతం త్వాం-ఉదీరితః ఉద్దీపితో-మన్యుః క్రోధః శుష్కం నీరసం, * శుషః క ఇతి నిష్ఠాతకారస్య కకారాదేశః-శమీ చాసౌ తరుశ్చేతి విశేషణసమాసః తం శమీతరుం శమీగ్రహణం శీఘ్రజ్వలనస్వభావాత్ కృతం-ఉచ్ఛిఖ ఉద్గతజ్వాలః. ని. 'ఘృణి జ్వాలేఅపిశిఖే' ఇత్యమరః.— అగ్నిః వహ్నిరివ కథం నజ్వలయతి జ్వలయితుముచిత మిత్యర్థః. * మితాం హ్రస్వః ఇతి హ్రస్వః.

అవ. నన్వంతశ్శత్రుత్వాదయం క్రోధ స్త్యాజ్య ఏవేత్యాశంక్యాహ.—

మూ. అవంధ్యకోపస్య విహంతురాపదాం
భవంతి వశ్యాస్స్వయమేవ దేహినః,
అమర్షశూన్యేన జనస్య జంతునా
నజాతహార్దేన చ విద్విషాదరః. ౩౩

వ్యా. అవంధ్యేతి. అవంధ్యః-కోపో యస్య తస్య అవంధ్యకోపస్య-అతఏవ ఆపదాం విహంతుః నిగ్రహానుగ్రహసమర్థస్యేత్యర్థః-పుంస ఇతి శేషః-దేహినో జంతవః స్వయమేవ వశ్యా వశంగతా భవంతి. * వశంగత ఇతి యత్ప్రత్యయః - అతః కోపినా భవితవ్యమిత్యర్థః - వ్యతిరేకత్వనిష్టమాహ అమర్షశూన్యేన నిష్క్రోధేన జంతునా - కన్యయా శోక ఇతివత్ హేతౌ తృతీయా - హృదయస్య కర్మ హార్దం స్నేహః. ని. 'ప్రేమా నా ప్రియతా హార్దం ప్రేమ స్నేహ' ఇత్యమరః. * యువాదిత్వా దణ్ప్రత్యయః-హృదయస్య హృల్లేఖయదణ్ లాసేష్వితి హృదాదేశః - జాతహార్దేన జాతస్నేహేన సతా జనస్యాదరః ప్రీతి ర్నాస్తి-విద్విషా ద్విషతా చ సతా ఆదరో న - అమర్షహీనస్య రాగద్వేషావకించిత్కరత్వాదగణ్యావిత్యర్థః. అథవా విద్విషా సతా దరోభయం న, ని. 'దరోఽస్త్రియాం భయే శ్వభ్రే' ఇత్యమరః. ఏతస్మిన్నేవ ప్రయోగే సంధివశాద్ద్విధా పదచ్ఛేదః పుంవాక్యేషు న దోషః - అతస్థానే కోపః కార్యః త్యాజ్యస్త్వస్థానే కోప ఇతి భావః.

మూ. పరిభ్రమఁల్లోహితచందనోచితః
పదాతిరంతర్గిరి రేణురూషితః,
మహారథస్సత్యధనస్య మానసం
దునోతి నోకచ్చిదయం వృకోదరః. ౨౪

వ్యా. పరిభ్రమన్నితి. లోహితచందనోచితః ఉచితలోహితచందనః ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్ సాధుః - అభ్యస్తరక్తచందన ఇత్యర్థః. ని. 'అభ్యస్తే ప్యుచితం న్యాయ్య'మితి యాదవః - మహారథో రథచారీ ఉభయత్రాపి ప్రాగితి శేషః - అద్యతు రేణురూషితో ధూళిచ్ఛురితః - పద్భ్యామతతి గచ్ఛతీతి పదాతిః - పాదచారీ. * అజ్యతిభ్యాంచేత్యనువృత్తౌ పాదేచేత్యౌణాదిక ఇఞ్ప్రత్యయః - పాదస్య పదాజ్యాతిగోపహతేష్వితి పదాదేశః - అంతర్గిరి గిరిషు. * అవ్యయం విభక్తీత్యాదినా విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః - గిరేశ్చ సేనకస్యేతి వికల్పాత్సమాసాంతాభావః - పరిభ్రమన్ సంచరన్నయం వృకోదరో భీమః సత్యధనస్యేతి సోల్లుంఠనవచనం - అద్యాపి సత్యమేవ రక్ష్యతే నతు భ్రాతర ఇతి భావః - తవేతి శేషః - మానసం నోదునోతి కచ్చిన్న పరితాపయతి కిం. ని. 'కచ్చిత్కామప్రవేదన' ఇత్యమరః - స్వాభిప్రాయావిష్కరణం కామప్రవేదనం.

అవ. ఇత్యేవం వృకోదరే దయోత్పాదనేన రోషోద్దీపనమభిధాయ ధనంజయం ప్రత్యాహ:—

మూ. విజిత్య యః ప్రాజ్యమయచ్ఛదుత్తరాన్
కురూనకుప్యం వసు వాసవోపమః,
స వల్కవాసాంసి తవాధునా హరన్
కరోతి మన్యుం న కథం ధనంజయః. ౨౫

వ్యా. విజిత్యేతి. ఉపమీయతేఽనయేత్యుపమా, ఆతశ్చోపసర్గ ఇత్యఙ్, వాసవః ఇంద్రః ఉపమా యస్య స వాసవోపమః ఇంద్రతుల్యో యో ధనంజయః - ఉత్తరాన్ కురూన్మేరోరుత్తరాన్ హనుపాన్ దేశవిశేషాన్ విజిత్య ప్రాజ్యం ప్రభూతం. ని. 'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య' మిత్యమరః - కుప్యాదన్యదకుప్యం హేమరూప్యాత్మకం. ని. 'స్యాత్కోశశ్చ హిరణ్యం చ హేమరూప్యే కృతాకృతే, తాభ్యాం యదన్యత్తత్కుప్య మిత్యమరః - వసు ధనం అయచ్ఛత్ * దత్తవాన్ పాఘ్రేత్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః - స ధనంజయతీతి ధనంజయోఽర్జునః. * సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజీత్యాదినా ఖచ్ ప్రత్యయః - అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః - అధునా అస్మిన్ కాలే అధునేతి నిపాతనాత్సాధుః ‡ - తవ వల్కవాసాంస్యాహరన్ సంపాదయన్ -

‡ ఇదంశబ్దాదధునాచేతి సూత్రేణా ధునాప్రత్యయే ఇదమ ఇశితీశాదేశే యస్యేతి చేతీకారలోపే అధునేతిరూపమితి ప్రక్రియాలేఖనం యుక్తమ్.

కథం తవ మన్యుం క్రోధం దుఃఖం వా న కరోతి - (అథవా వల్కవాసాంస్యాహరన్ ధారయన్-తవ మన్యుం కథం నకరోతి)-ధనంజయగ్రహణం ప్రావీణ్యప్రకటనార్థం.

అవ. నకులసహదేవౌ ప్రత్యాహ.

మూ. వనాంతశయ్యాకఠినీకృతాకృతీ
కచాచితౌ విష్వగివాగజౌ గజౌ,
కథం త్వమేతౌ ధృతిసంయమౌ యమౌ
విలోకయన్నుత్సహసే న బాధితుమ్. 3౬

వ్యా. వనాంతేతి. వనాంతో వనభూమిరేవ శయ్యా తయా కఠినీకృతాకృతీ కఠినీకృతదేహౌ. ని. 'ఆకారో దేహ ఆకృతి' రితి వైజయంతీ, విష్వక్సమంతతః. ని. 'సమంతతస్తు పరితః సర్వతో విష్వగిత్యపీ'త్యమరః-కచాచితౌ కచవ్యాప్తౌ వికీర్ణకేశావిత్యర్థః-అతఏవ అగజౌ గిరిసంభవౌ గజా వివ స్థితా ఏతౌ యమౌ యుగ్మజాతౌ మాద్రీపుత్రావిత్యర్థః. ని. 'యమో దండధరే ధ్వాంక్షే సంయమే యమజేపిచే'తి విశ్వః-విలోకయం స్త్వం కథం ధృతిసంయమౌ సంతోషనియమౌ. ని. 'ధృతిర్యోగాంతరే ధైర్యే ధారణాధ్వరతుష్టి' ష్వితి విశ్వః - బాధితుం నోత్సహసే న ప్రవర్తసే. శకధృషేత్యాదినా తుమున్. అహో తే మహాధైర్యమితి సోల్లుంఠనం వచనం.

అవ. అథ రాజ్ఞో దుర్దశాం దర్శయితు † ముపోద్ఘాతమాహ: —

మూ. ఇమామహం వేద న తావకీం ధియం
విచిత్రరూపాః ఖలు చిత్తవృత్తయః,
విచింతయంత్యా భవదాపదం పరాం
రుజంతి చేతః ప్రసభం మమాధయః. 3౭

వ్యా. ఇమామితి. ఇమాం వర్తమానాం తవేమాం. తావకీం త్వదీయాం. * తస్యేదమిత్యణ్ప్రత్యయః - తవకమమకావేకవచన ఇతి తవకాదేశః - ధియమాపద్విషయాం త్వచ్చిత్తవృత్తిం అహం న వేద కీదృశీ వా న వేద్మి - పరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాదితి భావః. * విదో లటో వేతి ణలాదేశః - నచాత్మదృష్టాంతేనాపన్నత్వాద్దుఃఖిత్వమనుమాతుం శక్యతే - ధీరాదిష్వనైకాంతికత్వాదిత్యాశయేనాహ - చిత్తవృత్తయః చిత్తవ్యాపారాః విచిత్రరూపాః ధీరాధీరాద్యనేకప్రకారాః ఖలు - కింతు పరాముత్కృష్టాం భవదాపదం విచింతయంత్యాః భావయంత్యాః మమ చేతశ్చిత్తం ఆధయో మనోవ్యథాః * ఉపసర్గే ఘోః కిరితి కి ప్రత్యయః. ప్రసభం ప్రసహ్య రుజంతి భంజంతి. * రుజో భంగ ఇతి ధాతో ర్లట్-పశ్యతామపి దుస్సహదుఃఖజననీ

---

† ప్రకృతార్థం వర్ణయితు మర్థాంతరవర్ణనముపోద్ఘాతః.

త్యద్విపత్తిరనుభవితారం త్వాం న వికరోతీతి మహచ్చిత్రమిత్యర్థః - చేత ఇతి. రుజార్థానాం భావవచనానామజ్వరేరితి షష్ఠీ నభవతి - తత్ర శేషాధికారాచ్ఛేషత్వస్యావివక్షితత్వాదితి.

అథ. తదాపదమేవ శ్లోకత్రయేణాహ:—

మూ. పురాధిరూఢశ్శయనం మహాధనం
విబోధ్యసే యస్స్తుతిగీతిమంగళైః,
అదభ్రదర్భామధిశయ్య సస్థలీం
జహాసి నిద్రామశివైశ్శివారుతైః. 3౮

వ్యా. పురేతి. యస్త్వం మహాధనం బహుమూల్యం శ్రేష్ఠమిత్యర్థః. ని. 'మహాధనం మహామూల్య' ఇతి విశ్వః - శయనం శయ్యామధిరూఢస్సన్ స్తుతిః గుణోత్కర్షకథనం, గీతిః గానం, మంగళం చ ఇష్టదేవతాదేశవచనం, తేషాం ద్వంద్వం తైః, యద్వా స్తుతయో గీతయశ్చ తా ఏవ మంగళాని తైః కరణభూతైః పురా విబోధ్యసే వైతాళికైరితి శేషః - పూర్వం విబోధిత ఇత్యర్థః పురి లుఙ్చాస్మే ఇతి భూతార్థే లట్ - సత్వం అదభ్రదర్భాం బహుళకుశాం. ని. 'అదభ్రం బహుళం బహు' ఇతి. 'అస్త్రీ కుశం కుథో దర్భ' ఇతిచామరః. స్థలీమకృత్రిమభూమిం. * జానపదేత్యాదినా అకృత్రిమార్థే ఙీష్ - ఏతేన దుస్సహాస్పర్శత్వముక్తం, అధిశయ్య శయిత్వా అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మేతి కర్మత్వం. * అయఙ్యిక్ఙితీత్యయఙాదేశః, అశివైరమంగళైః శివారుతైః క్రోష్టువాశితైః. ని, 'శివా హరీతకీ క్రోష్ట్రీ శమీ నద్యామలక్యభే' ఇతి వైజయంతీ - నిద్రాం జహాసి - అద్యేతి శేషః.

మూ. పురోపనీతం నృప రామణీయకం
ద్విజాతిశేషేణ యదేతదంధసా,
తదద్య తే వన్యఫలాశినః పరం
పరైతి కార్శ్యం యశసా సమం వపుః. 3౯

వ్యా. పురేతి. హే నృప యదేతత్పురోవర్తి వపుః పురా ద్విజాతిశేషేణ ద్విజభుక్తావశిష్టేన - అంధసా అన్నేన. ని. 'భిస్సాస్త్రీ భక్తమంధోఽన్న' మిత్యమరః - ద్వే జాతీ-జన్మనీ యేషాం తే ద్విజాతయః-తదుక్తం. శ్లో. 'జన్మనా జాయతే శూద్రస్సంస్కారైర్ద్విజ ఉచ్యత' ఇతి. 'దంతవిప్రాండజా ద్విజా' ఇత్యమరః - రమణీయస్య భావో రామణీయకం - మనోహరత్వముపనీతం ప్రాపితం. * నయతేర్ద్వికర్మకత్వాత్ప్రధానే కర్మణి క్తః,'ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణా' మితి వచనాత్, అద్య వన్యఫలాశినస్తే తవ తద్వపుః - యశసా సమం పరమతి

మాత్రం కార్శ్యం పరైతి ప్రాప్నోతి ఉభయమపి క్షీయత ఇత్యర్థః - అత్ర సహోక్తిరలంకారః-తదుక్తం కావ్యప్రకాశే - శ్లో. "సా సహోక్తిస్సహార్థస్య బలాదేకం ద్వివాచక" మితి.

మూ. అనారతం యౌ మణిపీఠశాయినౌ
వరంజయద్రాజశిరస్స్రజాం రజః,
నిషీదతస్తౌ చరణౌ వనేషు తే
మృగద్విజాలూనశిఖేషు బర్హిషామ్. ౪౦

వ్యా. అనారతమితి, అనారతమజస్రం మణిపీఠశాయినౌ మణిమయపీఠస్థాయినౌ యౌ చరణౌ రాజశిరస్స్రజాం నమద్భూపాలమాలిస్రజాం రజః పరాగః అరంజయత్-తౌ తే చరణౌ మృగైర్ద్విజైః తపస్విభిశ్చ ఆలూనశిఖేషు ఛిన్నాగ్రేషు - యద్వా మృగాణాం ద్విజైర్దంతైః ఆలూనశిఖేషు బర్హిషాం కుశానాం. ని. 'బర్హిః కుశహుతాశయో' రితి విశ్వః - వనేషు-నిషీదతః తిష్ఠతః.

అవ. నను సర్వప్రాణిసాధారణ్యామాపది కా పరిదేవనే త్యత్రాహ.—

మూ. ద్విషన్నిమిత్తా యదియం దశా తత
స్సమూలమున్మూలయతీవ మే మనః,
పరైరపర్యాసితవీర్యసంపదాం
పరాభవోఽప్యుత్సవ ఏవ మానినామ్. ౪౧

వ్యా. ద్విష ఇతి. యద్యతః కారణాదియం దశా ఈదృశ్యవస్థా. ని. 'దశావర్త్యవస్థాయో' మితి విశ్వః - ద్విషంతో నిమిత్తం యస్యాస్సా ద్విషన్నిమిత్తా శత్రుకృతేత్యర్థః - ద్విషోఽమిత్రే ఇతి శతృప్రత్యయః, తతస్తస్మాత్ మతః సమూలం నిశ్శేషమున్మూలయతీవోత్పాటయతీవ దైవికీత్వాపన్నదుఃఖాయేత్యాహ - పరైరితి. పరైః శత్రుభిరపర్యాసితా అపర్యావర్తితా అధ్వంసితా వీర్యసంపద్యేషాం తేషాం మానినాం-పరాభవో విపదపి ఉత్సవ ఏవ ఆనంద ఏవేతి - వైధర్మ్యేణార్థాంతరన్యాసః మానహానిర్దుస్సహత్వాదితి భావః - యద్వా-కిం భవత్యా ఏవ అస్మాకమపి తుల్యమేవేత్యత్రాహ (పరైరితి. పరైరపర్యాసితవీర్యసంపదాం మానినాం భవతాం - పరాభవోఽప్యుత్సవఏవేత్యాత్మక్లేశం ప్రకటయతి పరాభవముఖేన.)

అవ. తర్హి కిం కార్యమిత్యత ఆహ.—

మూ. విహాయ శాంతిం నృప ధామ తత్పునః
ప్రసీద సంధేహి వధాయ విద్విషామ్,

వ్రజంతి శత్రూనవధూయ నిస్పృహా
శ్శమేన సిద్ధిం మునయో న భూభృతః. ౪౨

వ్యా. విహాయేతి. హే నృప శాంతిం శమం విహాయ తత్ప్రసిద్ధం ధామ తేజః విద్విషాం వధాయ పునస్సంధేహి అంగీకురు - ప్రసీద ప్రసన్నో భవ-ప్రార్థనాయాం లోట్-నను శమేన కార్యసిద్ధౌ కిం క్రోధేనేత్యత్రాహ. వ్రజంతీతి. నిస్పృహాః నిరీహాః మునయః శత్రూన్ అవధూయ నిర్జిత్య-శమేన క్రోధవర్జనేన సిద్ధిం అభీష్టసిద్ధిం మోక్షాఖ్యాం వ్రజంతి, భూభృతస్తు న వ్రజంతి - కైవల్యకార్యవద్రాజకార్యం న శాంతిసాధ్యమిత్యర్థః.

అవ. నృపధామైవ నాస్తీత్యాశంక్య సత్తాం ప్రకటయితుమాహ.—

మూ. పురస్సరా ధామవతాం యశోధనా
స్సుదుస్సహం ప్రాప్య నికారమీదృశం,
భవాదృశాశ్చేదధికుర్వతే రతిం
నిరాశ్రయా హంత హతా మనస్వితా. ౪౩

వ్యా. పురస్సరా ఇతి. కించ ధామవతాం తేజస్వినాం-మానవతామితి పాఠే అహంకారిణాం పరనికారాసహిష్ణూనామిత్యర్థః - పురస్సరంతీతి పురస్సరాః - అగ్రేసరాః * పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్తేరితి టప్రత్యయః యశోధనాః భవాదృశాః - సుదుస్సహ మతిదుస్సహమీదృశముక్తప్రకారం నికారం పరాభవం ప్రాప్య రతిం సంతోషమధికుర్వతే స్వీకుర్వతే చేత్తర్హి, హంత ఇతి ఖేదే, మనస్వితా అభిమానితా నిరాశ్రయా సతీ హతా నష్టా, తేజస్విజనైకశరణత్వాన్మనస్వితాయా ఇత్యర్థః - అతః పరాక్రమితవ్యమితి భావః - అత్ర వ్యభిచారి ప్రసహనస్యాంగత్వేన భవనాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగ శేరధేః ప్రసహనే ఇత్యాత్మనేపదం న భవతి - ప్రసహనం పరిభవ ఇతి కాశికా- తత్రాప్యస్య కర్తృత్వాభావాత్ ... ప్రకృతిత్వాన్నో ... ఇత్యాత్మనేపదం సిద్ధం.

అవ. సత్యపి తస్మిన్ ధామని న తత్ర రుచిరిత్యత్రాహ.—

అథ క్షమామేవ నిరస్తవిక్రమశ్చిరాయ పర్యేషి సుఖస్య సాధనమ్,
విహాయ లక్ష్మీపతిలక్ష్మ కార్ముకం జటాధరస్సన్ జుహుధీహ పావకమ్.

వ్యా. అథేతి. అథ పక్షాంతరే - నిరస్తవిక్రమస్సన్ చిరాయ చిరకాలేనాపి క్షమాం క్షాంతిమేవ. ని. 'క్షితిక్షాంత్యోః క్షమే'త్యమరః. సుఖస్య సాధనం పర్యేషి అవగచ్ఛతి నిశ్చినోషీత్యర్థః-తర్హి లక్ష్మీపతిలక్ష్మ రాజచిహ్నం' కార్ముకం విహాయ -

ధరతీతి ధరః. పచాద్యచ్, జటానాం ధరో జటాధరో జటిలస్సన్-ఇహ వనే పావకం జుహుధి పావకే హోమం కుర్విత్యర్థః. అధికరణే కర్తర్యుపచారః, విరక్తస్య కిం ధనుషేత్యర్థః. *'హుఝల్భ్యో హేర్ధి'రితి ధిరాదేశః.

అథ. అథ సమయోల్లంఘనాద్బిభేషి - తదపి నకించిదిత్యాహ.—

న సమయపరిరక్షణం క్షమం తే నికృతిపరేషు పరేషు భూరిధామ్నః,
అరిషు హి విజయార్థినః క్షితీశా విదధతి సోపధి సంధిదూషణాని.

వ్యా. నసమయేతి. పరేషు శత్రుషు - నికృతిః శాఠ్యం పరం ప్రధానం యేషు తేషు తథోక్తేషు - అపకారతత్పరేషు సత్సు-భూరిధామ్నః మహౌజసః ప్రతీకారక్షమస్యేత్యర్థః - తే తవ సమయః త్రయోదశసంవత్సరాన్ వనే వస్తవ్యమిత్యేవంరూపా సంవిత్. ని. 'సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః-తస్య పరిరక్షణం ప్రతీక్షణం న క్షమం న యుక్తం. ని. 'యుక్తే క్షమం శక్తే హితే త్రిష్వి'త్యమరః. హి యస్మాత్ విజయార్థినో విజిగీషవః-క్షితీశాః అరిషు విషయే సోపధి సకపటం యథా తథా-ని. 'కపటోఽస్త్రీ వ్యాజదంభోపధయశ్ఛద్మకైతవే' ఇత్యమరః - సంధిదూషణాని విదధతి, కేనచిద్వ్యాజేన దోషమాపాద్య సంధిం విఘటయంతీత్యర్థః-శక్తస్య హి విజిగీషోస్సర్వథా కార్యసాధనం ప్రధానం అన్యత్సమయపరిరక్షణాదికమశక్తస్యేతి భావః. అర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః-పుష్పితాగ్రావృత్తం. తల్లక్షణం తు. శ్లో. 'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి.

అథ. ఉక్తమర్థమాశీర్వాదపూర్వకముపసంహరతి.

మూ. విధిసమయనియోగాద్దీప్తిసంహారజిహ్మం
శిథిలవసుమగాధే మగ్నమాపత్పయోధౌ,
రిపుతిమిరముదస్యోదీయమానం దినాదౌ
దినకృతమివ లక్ష్మీస్త్వాం సమభ్యేతు భూయః. ౪౬

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే
లక్ష్మీపదలాంఛనే ప్రథమస్సర్గః.

వ్యా. విధీతి. విధిర్దైవం ని. 'విధిర్విధానే దైవేచే'త్యమరః-సమయః కాలః తయోర్నియోగాన్నియమనాన్నిదేశాత్, తయోరనతిక్రమత్వాదితి భావః - యద్వా విధేస్సమయః - కాలః తస్య నియోగాత్సంబంధాత్ అగాధే దుస్తరే ఆపత్పయోధిరివేత్యుపమితసమాసః, దినకృతమివేతి వక్ష్యమాణానుసారాత్-తస్మిన్ ఆపత్పయోధౌ మగ్నం

సూర్యోఽపి సాయం సాగరే మజ్జతి అపరేద్యురున్మజ్జతి చేత్యాగమః-దీప్తిః ప్రతాపః ఆతపశ్చ తస్యాస్సంహారేణ సంకోచేన జిహ్మం మప్రసన్నం శిథిలవసుం శిథిలధనం అన్యత్ర శిథిలరశ్మిం. వి. 'వసుర్దేవేఽగ్నౌ రశ్మౌ చ వసవసు తోయే ధనే మణా'వితి వైజయంతీ-శిథిలబలమితి పాఠే తు ఉభయత్రాపి శిథిలశక్తికమిత్యర్థః. శిథిలవశమితి పాఠే-వశ అభిప్రాయః, తథా లోకే ప్రయోగః, తద్వశే దేవదత్తో వర్తత ఇత్యాదిః-శిథిలదశమితి పాఠే దశా అవస్థా - రిపుస్తిమిరమివ రిపుతిమిరం - ఉదస్య నిరస్య ఉదీయమాన ముద్యంతం * ఈఙ్ గతావితి ధాతోర్దివాదికాత్కర్తరి శానచ్-త్వాం దినాదౌ దినకృతమివ లక్ష్మీః భూయస్స్వాభ్యేతు భజతు * ఆశిషి లిఙ్లోటావితి లోట్ - చమత్కారకారితయా మంగళాచరణరూపతయా చ సర్గాంత్యశ్లోకేషు లక్ష్మీశబ్ద ప్రయోగః - యథాహ భగవాన్ భాష్యకారః. 'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని చ శాస్త్రాణి ప్రథంతే, వీరపురుషకాణ్యాయుష్మత్పురుషకాణి చ భవంతి, అధ్యేతారశ్చ ప్రవక్తారో భవంతీ'తి - పూర్ణోపమేయం - మాలినీవృత్తం - తల్లక్షణను. శ్లో. 'ననమయయయుతేయం మాలినీభోగిలోకై' రితి. సర్గాంతత్వాద్వృత్తభేదః-యథాహ దండీ. శ్లో. 'సర్గైరనతివిస్తీర్ణైశ్శ్రవ్యవృత్తైస్సుసంధిభిః, సర్వత్ర భిన్నవృత్తాంతైరుపేతం లోకరంజక' మితి. అథ కవిః కావ్యవర్ణనీయాఖ్యానపూర్వకం సర్గపరిసమాప్తిం కథయతి, ఇతీతి. ఇతి శబ్దః పరిసమాప్తౌ, భారవికృతావితి కవినామకథనం, మహాకావ్య ఇతి మహాచ్ఛబ్దేన లక్షణసంపత్తిస్సూచితా, కిరాతార్జునీయ ఇతి కావ్యవర్ణనీయకథనం, ప్రథమస్సర్గః, సమాప్త ఇతి శేషః - ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం-కిరాతార్జునావధికృత్య కృతో గ్రంథః కిరాతార్జునీయః. * శిశుక్రందేత్యాదినా ద్వంద్వాచ్ఛప్రత్యయః-రాఘవపాండవీయమితి వత్ - తథాప్యర్జునఏవాత్ర నాయకః కిరాతస్తు తదుత్కర్షాయ ప్రతిభటతయా వర్ణితః-యథాహ దండీ. శ్లో. 'వంశవీర్యప్రతాపాదీన్ వర్ణయిత్వా రిపోరపి, తజ్జయాన్నాయకోత్కర్ష కథనం చ ధినోతి నః' ఇతి. అథాయం సంగ్రహశ్లోకః 'నేతా మధ్యమపాండవో భగవతో నారాయణస్యాంశజస్తస్యోత్కర్షకృతే త్వవర్ణ్యత తరాం దివ్యః కిరాతః పునః, శృంగారాదిరసోఽంగమత్ర విజయీ వీరః ప్రధానో రసశ్శైలాద్యాని చ వర్ణితాని బహుశో దివ్యాస్త్రలాభః ఫల' మితి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం ప్రథమస్సర్గః.

ద్వితీయ స్సర్గః.

అవ. ఇత్థం సతి మార్గదర్శనే కృతే సతి కిం జాతమిత్యత్రాహ.—

మూ. విహితాం ప్రియయా మనఃప్రియా
మథ నిశ్చిత్య గిరం గరీయసీమ్,
ఉపపత్తిమదూర్జితాశ్రయం
నృపమూచే వచనం వృకోదరః. ౧

వ్యా. విహితామితి. అథ వృకోదరో భీమః - ప్రియయా ద్రౌపద్యా ప్రియాగ్రహణమస్యా హితోపదేశతాత్పర్యసూచనార్థం - విహితాం అభివిహితామిత్యర్థః- విపూర్వస్య దధాతేః క్రియాసామాన్యవాచినో యోగ్యవిశేషపర్యవసానాత్ - మనఃప్రియామభిమతార్థయోగాన్మనోహరాం - విశేషణద్వయేనాపి గిరో గ్రాహ్యత్వముక్తం - గిరం - గరీయసీం సారవత్తరాం నిశ్చిత్య నృపం యుధిష్ఠిరం - ఉపపత్తిమత్ యుక్తియుక్తం-ఊర్జితాశ్రయముదారార్థం వచనం. ఊచే ఉక్తవాన్. * కర్తరి లిట్ - బ్రువో వచిరాదేశః బ్రువిశాసీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం అకథితం చేతి నృపస్య కర్మత్వం-అస్మిన్ సర్గే వియోగినీవృత్తం. తల్లక్షణం తు. శ్లో. 'విషమే ససజా గురుస్సమే నభరాలోథ గురుర్వియోగిని' తి.

అవ. కిం తద్వచనం తత్రాహ.—

మూ. యదవోచత వీక్ష్య మానినీ
పరితస్స్నేహమయేన చక్షుషా,
అపి వాగధిపస్య దుర్వచం
వచనం తద్విదధీత విస్మయమ్. ౨

వ్యా. యదితి. మానినీ క్షత్రకులాభిమానవతీ ద్రౌపదీ - స్నేహమయేన స్నేహప్రచురేణ * తత్ప్రకృతవచనే మయట్ - చక్షుషా జ్ఞానచక్షుషా ఏతేనాప్తత్వముక్తం- పరితోఽవేక్ష్య సర్వతో వివిచ్య యద్వచనమవోచత్ - బ్రువో వచేర్వా లుఙ్ వచ-ఉమిత్యుమాగమః-వాగధిపస్య బృహస్పతేరపి-దుర్వచం వక్తుమశక్యం * శేషే షష్ఠీయం, సుకృద్యోగలక్షణా - అతో నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధో నాస్తి - తద్వచనం విస్మయం విదధీత సర్వస్యాపీతి శేషః - అథవా వాగధిపస్యాపి విస్మయం విదధీతేతి

సంబంధః, దుర్వచం-కేనాపీతి శేషః- యః స్త్రైణమపి శాస్త్రమనురుణద్ధి హితం చానుబధ్నాతి అతో విస్మయకరం గ్రాహ్యం చైతద్వచనమితి తాత్పర్యార్థః.

అవ. విస్మయకరత్వే హేతుమాహ. —

మూ. విషమోపి విగాహ్యతే నయః కృతతీర్థః పయసామివాశయః,
సతు తత్ర విశేషదుర్లభస్సదుపన్యస్యతి కృత్యవర్త్మ యః. ౩

వ్యా. విషమ ఇతి. విషమోపి దుర్బోధోపి అన్యత్ర దుష్ప్రవేశోపి-నయో నీతిశాస్త్రం పయసామాశయో హ్రద ఇవ-కృతతీర్థః కృతాభ్యాసాగుర్వుపాయస్సన్. ని. 'తీర్థం శాస్త్రాధ్వరక్షేత్రోపాయోపాధ్యాయమంత్రి' ష్వితి విశ్వః - అన్యత్ర కృతజలావతారస్సన్. ని. 'యోనౌ జలావతారే చ తీర్థ' మితి హలాయుధః - విగాహ్యతే గృహ్యతే ప్రవిశ్యతే చ-కింతు తత్ర నయే జలాశయే చ, సతాదృశః పురుషః విశేషదుర్లభః అత్యంతదుర్లభః యఃకృత్యం సంధివిగ్రహాదికార్యంస్నానాదికంచ,తస్యవర్త్మ సత్సాధు- దేశకాలాద్యవిరుద్ధం యథాతథేత్యర్థః - అన్యత్ర నక్రగ్రాహపాషాణాదిరహితం యథా తథా ఉపన్యస్యతి ఉదాహరతి. ని. 'ఉపన్యాసస్తు వాఙ్ముఖం' 'ఉపోద్ఘాత ఉదాహర' ఇత్యమరః. యథా కేనచిత్ కృతతీర్థే పయసి గంభీరేపి ప్రవేష్టారస్సంతి తీర్థకరస్తు విరళః - తద్వన్నీతావపి నిగూఢమపి తత్త్వం సతి వక్తరి బోద్ధారస్సంతి వక్తా తు న సులభః-అత ఇయం ద్రౌపదీ అపతితాపి సాధు వక్తీతి యుజ్యతే విస్మయ ఇతి తాత్పర్యార్థః.

అవ. అథ గ్రాహ్యత్వే హేతుమాహ.—

మూ. పరిణామసుఖే గరీయసి వ్యథకేఽస్మిన్ వచసి క్షతౌజసామ్,
అతివీర్యవతీవ భేషజే బహురల్పీయసి దృశ్యతే గుణః. ౪

వ్యా. పరిణామేతి. పరిణామః ఫలకాలః అన్యత్ర పరిపాకావస్థా చ. తత్ర సుఖే హితే-ని. 'శస్తం చాథ త్రిషు ద్రవ్యే పాపపుణ్యసుఖాదిచే'తి సుఖశబ్దస్య విశేష్యలింగత్వం గరీయసి గుర్వర్థప్రతిపాదకే అర్థభూయిష్ఠే శ్రేష్ఠే చ-క్షతౌజసాం ఉభయత్రాపి క్షీణశక్తీనాం, వ్యథకే యుద్ధోపోద్బలకత్వాద్భయంకరే అన్యత్రాదౌ సంతాపాది దుఃఖజనకే. అల్పీయసి అల్పాక్షరే అల్పమాత్రే చ-ఉక్తంచ శ్లో. 'స్వల్పాచ మాత్రా బహులో గుణశ్చే'తి. అస్మిన్ వచసి ద్రౌపదీవాక్యే అతివీర్యవతి అత్యంతసామర్థ్యవతి భేషజే ఔషధ ఇవ ని. 'భేషజౌషధభైషజ్యాని' త్యమరః.-బహురధికో గుణః. మానత్రాణరాజ్యలాభాదిః. అన్యత్రారోగ్యబలపోషాదిశ్చ దృశ్యతే - అతో గ్రాహ్యమస్యా వచన మితి భావః.

అవ. సత్యమేవం, మహ్యం న రోచతే కింకరోమీత్యత ఆహ.—

మూ. ఇయమిష్టగుణాయ రోచతాం రుచిరార్థా భవతేపి భారతీ,
నను వక్తృవిశేషనిస్పృహా గుణగృహ్యా వచనే విపశ్చితః. ౫

వ్యా. ఇయమితి. రుచిరార్థా హితార్థసంపన్నేతి రుచిహేతూక్తిః ఇయం భారతీ ద్రౌపదీవాక్యం - ఇష్టగుణాయ అభిమతగుణాయ గుణగ్రాహిణే ఇత్యర్థః - భవతే తుభ్య మపి. * రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ - రోచతాం స్వదతాం భవతాపిస్వీక్రియతామిత్యర్థః. *విధ్యర్థే లోట్-హితవచనే బలాదపీచ్ఛాం కుర్యాదౌషధవదితి భావః-తథాపి స్త్రీణో వచసి కా శ్రద్ధా తత్రాహ.—నన్వితి. గుణానాం గృహ్యా గుణగృహ్యాః గుణపక్షపాతిన ఇత్యర్థః * పదాస్వైరిబాహ్యాపక్షేషు చేతి గ్రహేః క్యప్. విపశ్చితో విద్వాంసః ని. 'విద్వాన్విపశ్చిద్దోషజ్ఞ' ఇత్యమరః- వచనే విషయే వక్తృవిశేషే స్త్రీపుంసాదిలక్షణే నిస్పృహా నను నిరాశాః ఖలు అర్థపరత్వమేవ కాంక్షంతి న వక్తృస్వరూపం. బాలాదపి సుభాషిత' మితి వచనా దితి భావః.

అవ. సంప్రతి స్వయముపాలభతే.—

మూ. చతస్పృష్వపి తే వివేకినీ నృప విద్యాసు నిరూఢిమాగతా,
కథమేత్య మతిర్విపర్యయం కరిణీ పంకమివావసీదతి. ౬

వ్యా. చతసృష్వితి. హే నృప చతసృష్వపి విద్యాసు ఆన్వీక్షక్యాదిషు యద్వా నృపాణాం విద్యాః నృపవిద్యాః. శ్లో. 'ఆన్వీక్షకీత్రయీ వార్తా దండనీతిశ్చ శాశ్వతీ, విద్యాహ్యేతాశ్చతస్రస్తు లోకసంస్థితిహేతవః'. ఇతి కామందకః, నిరూఢిమాగతా ప్రసిద్ధింగతా - అతఏవ వివేకినీ సదసద్వివేకవతీ యథాహ మనుః, శ్లో. 'ఆన్వీక్షక్యాం తు విజ్ఞానం ధర్మాధర్మౌ త్రయీస్థితౌ, అర్థానర్థౌ చ వార్తాయాం దండనీత్యాం నయానయా' వితి-తే మతిః కథం కరిణీ పంకమివ విపర్యయం వైపరీత్యం అవివేకిత్వ రూపమేత్య అవసీదతి, నశ్యతి న యుక్తమిదమితి భావః.

అవ. కింనశ్ఛిన్నమిదానీం యేనేత్థముపాలభస ఇత్యత్రాహ.—

మూ. విధురం కిమతః పరం పరై రవగీతాం గమితే దశామిమాం,
అవసీదతి యత్సురై రపి త్వయి సంభావితవృత్తిపౌరుషమ్. ౭

వ్యా. విధురమితి. త్వయి పరైశ్శత్రుభిః ఇమామీదృశీం అవగీతాం గర్హితాం. ని. 'అవగీతం తు నిర్వాదే ముహుర్దృష్టే చ గర్హితే'ఇతి విశ్వః, దశామవస్థాం గమితే ప్రాపితే సతి సురైరపి సంభావితవృత్తి బహూకృతప్రసారం. అథవా నిశ్చితసద్భావం

పౌరుషం పురుషకారః. * యువాదిత్వా దణ్ప్రత్యయః అవసీదతి నశ్యతీతియత్ అతః పరం అతోఽన్యత్ అధికం వా కిం విధురం కిం కష్టం నకించిదిత్యర్థః. ని. 'విధురం ప్రత్యవాయే స్యాత్కష్టవిశ్లిష్టయోరపీ'తి వైజయంతీ- అస్తీతి శేషః. అస్తి ర్భవంతీపరః ప్రథమపురుషేఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీతి భాష్యకారః, భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, యత్పౌరుషాధికస్య దుర్గతిః సా చ శత్రుకృతేతి మహత్కష్టం, తచ్చ త్వదుపేక్షయేత్యుపాలభ్యస ఇత్యర్థః.

అవ. అథోపేక్షాకాల ఇత్యాదియదుపేక్షేత్యాశంక్య నాయముపేక్షాకాల ఇతి వక్తుం తదేవ తావచ్ఛ్లోకద్వయేన వివనక్తి.

మూ. ద్విషతాముదయస్సుమేధసా గురురస్వంతతరస్సుమర్షణః,
న మహానపి భూతిమిచ్ఛతా ఫలసంపత్ప్రవణః పరిక్షయః. ౭

వ్యా. ద్విషతామితి. భూతిముదయమిచ్ఛతా - శోభనా మేధా యస్య తేన సుమేధసా సుధియా. * నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయోరిత్యసిచ్-గురుర్మహానపి అస్వంతతరః అత్యంతదురంతః క్షయోన్ముఖ ఇతి యావత్ -ద్విషతాముదయః అభివృద్ధిః సుఖేన మృష్యతే క్షమ్యత ఇతి సుమర్షణః సుసహ ఉపేక్ష్య ఇత్యర్థః-స్వంతశ్చ దుర్మర్షణ ఇతి భావః-భాషాయాం శాసీత్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః-మహానపి ఫలసంపత్ప్రవణః ఫలసిద్ధ్యున్ముఖః. * ప్రనిరంతరిత్యాదినా ణత్వం - పరిక్షయో న సుమర్షణః నోపేక్ష్య ఇత్యర్థః-అన్యథాతూపేక్ష్య ఇతి భావః - నహ్యుదయ ఇత్యేవ ప్రతీకార్యః నచక్షయ ఇత్యేవోపేక్ష్యః - కింతు స్వంతత్వాస్వంతత్వాభ్యాముభావపి ప్రతీకార్యావుపేక్ష్యౌ చ భవత ఇత్యర్థః.

అవ. ఏవముభయోర్మధ్యే ఏకతరస్యోదయక్షయయోర్గతిముక్త్వా ఇదానీం యుగపత్పరిక్షయాగమే గతిమాహ.—

మూ. అచిరేణ పరస్య భూయసీం విపరీతాం విగణయ్య చాత్మనః,
క్షయయుక్తిముపేక్షతే కృతీ కురుతే తత్ప్రతికారమన్యథా. ౮

వ్యా. అచిరేణేతి. కృతమనేనేతి కృతీ కుశల ఇత్యర్థః. * ఇష్టాదిభ్యశ్చేతి ఇని ప్రత్యయః పరస్య శత్రోః క్షయయుక్తిం క్షయయోగం అచిరేణ ఆశు భావినీం భూయసీం దురంతాం చ తథా ఆత్మనః క్షయయుక్తిం విపరీతాం చిరభావినీం అల్పీయసీం చ విగణయ్య విచార్య * ల్యపి లఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః - ఉపేక్షతే సంధివిగ్రహాదిషు ఉదాసీనో భవతి * అన్యథా ఉక్తవైపరీత్యే, పరస్య క్షయయుక్తౌ అల్పీయస్యాం స్వస్య భూయస్యాం చ సత్యామిత్యర్థః - తత్ప్రతీకారం తస్యాః క్షయయుక్తేః ప్రతీకారం అచిరేణ ఆశు కురుతే-ఏవం సతి యదా శత్రోరభ్యుదయః స్వస్య చాతి

పరిక్షయః, యథాస్మాకం, తదా కిం కర్తవ్యమిత్యర్థః-సద్యః ప్రతికురుత ఇత్యర్థాత్సిద్ధ మిత్యనుసంధేయం.

అవ. తథాప్యుపేక్షాయామనిష్టమాచష్టే.

మూ. అనుపాలయతాముదేష్యతీం ప్రభుశక్తిం ద్విషతామనీహయా,
అపయాంత్యచిరాన్మహీభుజాం జననిర్వాదభయాదివ శ్రియః.

వ్యా. అనుపాలయతామితి. ఉదేష్యతీం వర్ధిష్యమాణాం ఉదయోన్ముఖీ మిత్యర్థః. ఆచ్ఛీనద్యో ర్నుమితి వికల్పాన్నుమభావః-ద్విషతాం ప్రభుశక్తిం ప్రభుత్వాభివృద్ధిం-కోశదండజం తేజః. ని. 'స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్తేజః కోశదండజ' మిత్యమరః-అనీహయా అనుత్సాహేన అనుపాలయతాముపేక్షమాణానాం మహీభుజాం రాజ్ఞాం శ్రియః సంపదో జననిర్వాదభయాత్ నికృష్టపురుషానురాగసంప్రాప్త లోకాపవాదభయాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా-అచిరాదపయాంతి అపసరంతి యథాహ కామందకః. శ్లో. 'స్త్రీభిః షండ ఇవ శ్రీభిరలసః పరిభూయత' ఇతి-అతః పరాక్రమితవ్యమితి భావః.

అవ. నను పరిక్షీణః కథం ప్రబలేనాభియుంజీతేత్యత్రాహ.—

మూ. క్షయయుక్తమపి స్వభావజం దధతం ధామ శివం సమృద్ధయే,
ప్రణమంత్యనపాయముత్థితం ప్రతిపచ్చంద్రమివ ప్రజా నృపమ్.

వ్యా. క్షయేతి. క్షయయుక్తమపి తథా క్షీణమపి సంతం స్వభావజం సహజం శివం సర్వలోకాహ్లాదకం ధామ క్షాత్రం తేజః ప్రకాశం చ దధతం బిభ్రతం సమృద్ధయే అభివృద్ధ్యర్థం ఉత్థితముద్యుక్తం ఉత్సహమానమితి యావత్ అన్యత్ర ఉత్థిత ముదితం, అతఏవ అనపాయమవినాశినం వర్ధిష్ణుమిత్యర్థః-నృపం ప్రజాః ప్రతిపచ్చంద్రం ద్వితీయాచంద్రమివేత్యర్థః-ప్రతిపచ్ఛబ్దేన ద్వితీయా గృహ్యతే- ప్రతిపది తస్యాదృశ్యత్వాదితి-ప్రణమంతి ప్రహ్వీభావేన వర్తంత ఇత్యర్థః-చంద్రపక్షే తు నమస్కుర్వంతి, క్షీణస్యాప్యుత్సాహః కార్యసిద్ధేర్నిదానమిత్యర్థః. శ్లో. 'జయం హి సతతోత్సాహీ దుర్బలోఽపి సమశ్నుత' ఇతి కామందకః.

అవ. నను ప్రభుశక్తిశూన్యస్యోత్సాహః కుత్రోపయుజ్యత ఇత్యత్రాహ.—

మూ. ప్రభవః ఖలు కోశదండయోః కృతపంచాంగవినిర్ణయో నయః,
స విధేయపదేషు దక్షతాం నియతిం లోక ఇవానురుధ్యతే. ౧౨

వ్యా. ప్రభవ ఇతి. కర్మణామారంభోపాయః పురుషద్రవ్యసంపత్-దేశకాల విభాగః-వినిపాతప్రతీకారః-కార్యసిద్ధిశ్చేతి పంచాంగాని-యథాహ కామందకః. శ్లో. 'సహాయాస్సాధనోపాయా విభాగో దేశకాలయోః, వినిపాతప్రతీకారస్సిద్ధిః పంచాంగ

మిష్యత' ఇతి - పంచానామంగానాం వినిర్ణయః పంచాంగవినిర్ణయః. * తద్ధితార్థే త్యాదినా ఉత్తరపదసమాసః - కృతః పంచాంగవినిర్ణయో యస్య స తథోక్తః - నయో నీతి ర్మంత్ర ఇతి యావత్-కోశః అర్థరాశిః. ని. 'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గ పిధానేఽర్థౌఘదివ్యయో' రిత్యమరః-దండశ్చతురంగసైన్యం. ని. 'దండోఽస్త్రీ శాసనే రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుడే యమే, యాత్రాజ్ఞాయాం సైన్యభేదే' ఇతి వైజయంతీ. తయోః కోశదండయోః ప్రభుశక్తేరిత్యర్థః. ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం. ఋదోరప్-స నయో నీతిః - విధేయుపదేషు కార్యవస్తుషు. ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణ స్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్వి'త్యమరః, - దక్షతాం శక్తిప్రకారిత్వముత్సాహమిత్యర్థః-లోకః కృష్యాదిప్రవృత్తో జనః - నియతిం దైవమివ. ని. 'నియతిర్నియమే దైవ' మితి విశ్వః, అనురుధ్యతే అనుసరతి. * రుధేర్దైవాదికాత్ కర్తరి లట్-మంత్రస్యాపి మూలముత్సాహః తన్మూలాయాః ప్రభుశక్తేర్మూలమితి కిము వక్తవ్యం, అతస్స ఏవాశ్రయణీయః యతో నక్తం దివం మంత్రయమాణస్యాపి ప్రభోర్నిరుత్సాహస్య నకించిత్సిధ్యతీతి.

అవ. నను సోత్సాహస్యాప్యసహాయస్య కథమర్థసిద్ధిరిత్యత ఆహ. —

మూ. అభిమానవతో మనస్వినః ప్రియముచ్చైః పదమారురుక్షతః,
వినిపాతనివర్తనక్షమం మతమాలంబనమాత్మపౌరుషమ్. ౧౩

వ్యా. అభిమానవత ఇతి. అభిమానవతః మానధనస్య - ప్రియమిష్టం-ఉచ్చైరున్నతం-పదం స్థానం రాజ్యాదికమారురుక్షతః ఆరోఢుమిచ్ఛతః ప్రాప్తుకామస్య - మనస్వినో ధీరస్య - ఆత్మపౌరుషం స్వపురుషకార ఏవ-వినిపాతనివర్తనక్షమం అనర్థప్రతీకారసమర్థం ఆలంబనం సహకారిమతం ఇష్టం - యథా కస్యచిత్తుంగమారుగో హతః కించిత్పతనప్రతిబంధకమనుచరహస్తాదికమాలంబనం తద్వదితి ధ్వనిః - కిం పౌరుషాదన్యైస్సహాయైశ్శూరాణామితి భావః.

అవ. పౌరుషానంగీకారే దోషమాహ.—

మూ. విపదోఽభిభవంత్యవిక్రమం రహయత్యాపదుపేతమాయతిః,
నియతా లఘుతా నిరాయతేరగరీయాన్న పదం నృపశ్రియః.

వ్యా. విపద ఇతి. అవిక్రమం పౌరుషహీనం, విపదః అభిభవంతి తిరస్కుర్వంతి-ఆపదుపేతం విపన్నం ఆయతిః ఉత్తరకాలః. ని. 'ఉత్తరః కాల ఆయతి' రిత్యమరః-రహయతి త్యజతి - నిరాయతేరాయతిరహితస్య ఆసన్నక్షయస్యేత్యర్థః - లఘుతా అగౌరవం నియతా అవశ్యం భావినీ-నకశ్చిదేనమాద్రియత ఇత్యర్థః - అగరీయాన్ లఘీయాన్-నృపశ్రియః రాజలక్ష్మ్యాః పదమాస్పదం న భవతి-యద్వా నృపేతి పదచ్ఛేదః - తస్మాత్ పౌరుషం కర్తవ్యమేవేత్యర్థః-అత్ర పూర్వస్య అవిక్రమత్వాదే

ఉత్తరోత్తరం విపదాదికం ప్రతి కారణత్వాత్కారణమాలాఖ్యోఽలంకారః-తథాచ సూత్రం - పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరహేతుత్వే కారణమాలేతి.

అవ. ఫలితమాహ.—

మూ. తదలం ప్రతిపక్షమున్నతేరవలంబ్య వ్యవసాయవంధ్యతామ్,
నివసన్తి పరాక్రమాశ్రయా న విషాదేన సమం సమృద్ధయః.

వ్యా. తదితి. తత్తస్మాదుపేక్షాయాం దోషసంభవాదిత్యర్థః - ఉన్నతేరభ్యుదయస్య-ప్రతిపక్షమంతరాయం వ్యవసాయవంధ్యతాం ఉద్యోగశూన్యతాం అవలంబ్య అలం - ఉద్యోగశూన్యతావలంబనేనాలమిత్యర్థః - అలం ఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వేతి క్త్వాప్రత్యయః - తస్య ల్యబాదేశః - తథాహి - పరాక్రమః ఆశ్రయః కారణం యాసాం తాః పరాక్రమాశ్రయాః సమృద్ధయః సంపదః విషాదేన సమం అనుత్సాహేన సహ - న నివసంతి-పౌరుషసాధ్యాః సంపదో నానుత్సాహసాధ్యాః-ఉభయోస్సహావస్థానవిరోధాదిత్యర్థః - వైధర్మ్యేణ కార్యకారణసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. నను సమయః ప్రతీక్ష్యతే కిం వేగేనేత్యత్రాహ.—

మూ. అథ చేదవధిః ప్రతీక్ష్యతే కథమావిష్కృతజిహ్మవృత్తినా,
ధృతరాష్ట్రసుతేన సుత్యజాశ్చిరమాస్వాద్య నరేంద్రసంపదః.

వ్యా. అథేతి. అథావధిః కాలః-ప్రతీక్ష్యతే చేత్. ని 'అవధిస్త్వవధానే స్యాత్సీమ్ని కాలే బిలేఽపి చే'తి విశ్వః - ఆవిష్కృతజిహ్మవృత్తినా ప్రకటీకృతకపటవ్యవహారేణ ధృతరాష్ట్రసుతేన దుర్యోధనేన నరేంద్రసంపదో రాజసంపదః-నరేంద్రేతివా పదచ్ఛేదః - చిరం చతుర్దశ వర్షాణి ఆస్వాద్య అనుభూయ కథం సుత్యజాః - జ్ఞాతాస్వాదేన తేన పశ్చాదపి సంపదో యుద్ధక్లేశం వినా న త్యక్ష్యంత ఏవేత్యవధిప్రతీక్షణం వ్యర్థమిత్యర్థః.

అవ. అథ యది దైవవశాత్ స్వయమేవ దుర్యోధనస్సంపదో దాస్యతి తథాపి తత్కథం రోచయేమహీత్యాహ.—

మూ. ద్విషతా విహితం త్వయాథవా యది లబ్ధా పునరాత్మనః పదమ్,
జననాథ తవానుజన్మనాం కృతమావిష్కృతపౌరుషైర్భుజైః.

వ్యా. ద్విషతేతి. అథవా ద్విషతా దుర్యోధనేన-విహితం ప్రత్యర్పితమిత్యర్థః- ఆత్మనః పదం రాజ్యం-పునరపి త్వయా లబ్ధా లప్స్యతే యది * లభేః కర్మణి లుట్ హేజననాథ-తవానుజన్మనాం అనుజానాం - ఆవిష్కృతపౌరుషైః ప్రకటితపరాక్రమైః భుజైః కృతం అలం-అస్మద్భుజైర్న కించిత్సాధ్యమిత్యర్థః-రాజ్యదానాదానయో

ర్న్వవతామేవ స్వాతంత్ర్యే అస్మద్భుజనైష్ఫల్యాత్-క్షత్రియస్య విజితమితి శాస్త్రాత్ క్షాత్రేణైవ రాజ్యం గ్రాహ్యమితి భావః - కృతమితి ప్రతిషేధార్థమవ్యయం చాదిషు పఠ్యతే కృతమితి నివారణనిషేధయోరితి గణవ్యాఖ్యానే-భుజైరితి గమ్యమానసాధన క్రియాపేక్షయా కరణత్వాత్తృతీయా-ఉక్తం చ న్యాసోద్యోతే-'న కేవలం శ్రూయమాణైవ క్రియా నిమిత్తం కారకభావస్య, అపితు గమ్యమానాపీ'తి.

అవ. నను సామ్నైవ కార్యసిద్ధౌ కిం శస్త్రేణ-యథాహ మనుః. శ్లో. 'సామ్నా దానేన భేదేన సమస్తైరథవా పృథక్, విజేతుం ప్రయతేతారీన్ న యుద్ధేన కదాచనే'తి-తత్కిమాగ్రహేణేత్యాశంక్యాహ.—

మూ. మదసిక్తముఖైర్మృగాధిపః కరిభిర్వర్తయతే స్వయం హతైః.
లఘయన్ ఖలు తేజసా జగన్న మహానిచ్ఛతి భూతిమన్యతః.

వ్యా. మదేతి. మృగాధిపః సింహః-మదసిక్తముఖైః మదవర్షిభిరిత్యర్థః-స్వయం స్వేనైవ హతైః కరిభిర్గజైర్వర్తయతే వృత్తిం కరోతి - తైరేవ జీవతీత్యర్థః* చౌరాదికాద్వృతేర్లట్, భౌవాదికస్య తు అణావకర్మకాచ్చిత్తవత్కర్తృకాదితి పరస్మైపద నియమాదితి-తథాహి-తేజసా ప్రభావేణ, ని. 'తేజో బలే ప్రభావే చ జ్యోతిష్యర్చిషి రేతసీ'తి వైజయంతీ-జగత్ లఘయన్ లఘూకుర్వన్ మహాన్ తేజస్వీ, మహాపురుషః-అన్యతోఽన్యస్మాత్పురుషాత్-భూతిం వృద్ధిం నేచ్ఛతి ఖలు-న హి తేజస్వినః పరాయత్తవృత్తిత్వం యుక్తం-మనువచనం తు అశూరవిషయమిత్యభిప్రాయః - విశేషేణ సామాన్య సమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. నను యుద్ధాత్పాక్షికో లక్ష్మీలాభః ఉపాయాంతరైస్తు న తథేత్యాశంక్యాహ.—

మూ. అభిమానధనస్య గత్వరైరసుభిస్స్థాస్ను యశశ్చిచీషతః,
అచిరాంశువిలాసచంచలా నను లక్ష్మీః ఫలమానుషంగికమ్.

వ్యా. అభిమానేతి. అభిమానః వైరనిర్యాతనమేవ ధనం యస్య వైరనిర్యాతనమాత్రనిష్ఠస్యేత్యర్థః-అతఏవ గత్వరైః గమనశీలైః అస్థిరైః, గత్వరశ్చేతి క్వరబంతో నిపాతః-అసుభిః ప్రాణైః కరణైః, ని. 'పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణా' ఇత్యమరః-స్థాస్ను స్థిరం * గ్లాజిస్థశ్చగ్స్నురితి గ్స్నుప్రత్యయః-యశః చిచీషతః చేతుం సంగ్రహీతుమిచ్ఛతః - చినోతేస్సన్నంతాచ్ఛతృప్రత్యయః - అచిరం అంశవో యస్యాస్సా అచిరాంశుర్విద్యుత్ తస్యాః విలాసః స్ఫురణం తద్వచ్చంచలా, క్షణికేత్యర్థః - లక్ష్మీస్సంపత్-అనుషంగాదాగతం ఆనుషంగికం 1 అన్వాచయశిష్టం ఫలం నను అధికం

1. అనుషంగః ప్రయోజనమస్యానుషంగికం-ప్రయోజనమితిఠక్ - ఇతివక్తుం యుక్తం తత ఆగత ఇత్యధికారే ఠక్ ఠఞన్యతరవిధాయక ప్రాతిస్వికసూత్రాభావాత్.

ప్రయోజనం కిల - మానత్రాణజం యశ ఏవ ముఖ్యం ఫలం. అభ్యుచ్ఛ్రయస్తు లక్ష్మీరితి మానినాం మాన ఏవ శ్లాఘ్య ఇత్యర్థః - అత్రాస్థిరప్రాణత్యాగేన స్థిరయశస్స్వీకారాభిధానాత్ న్యూనేనాధికవినిమయాఖ్యః పరివృత్త్యలంకారః-ఉక్తం చ కావ్యప్రకాశే, శ్లో. 'పరివృత్తిర్వినిమయో యోఽర్థానాం స్యాత్సమాసమై'రితి.

అవ. నన్వల్పస్య మానస్య హేతోః కథం ప్రాణత్యాగశ్శక్యతే కర్తుం, యతో జీవన్ నరో భద్రశతాని పశ్యేదిత్యాశంక్యాహ.—

మూ. జ్వలితం న హిరణ్యరేతసం చయమాస్కందతి భస్మనాం జనః,
అభిభూతిభయాదసూనతః సుఖముజ్ఝంతి న ధామ మానినః.

వ్యా. జ్వలితమితి. జనో భస్మనాం చయమాస్కందతి పాదాదినా ఆక్రామతి అదాహకత్వాదితి భావః - జ్వలితం జ్వలంతం - కర్తరి క్తః మతిబుద్ధీత్యాది సూత్రే చకారాద్వర్తమానార్థత్వం - హిరణ్యం రేతో యస్య తం హిరణ్యరేతసం అగ్నిం నాస్కందతి - దాహకత్వాదితి భావః - అతో హేతోర్మానినః అభిభూతిభయాత్ప్రాణలోభేన తేజస్త్యాగే పరిభవో భవిష్యతీతి భయాత్ - అసూనేవ సుఖమక్లిష్టం ఉజ్ఝంతి త్యజంతి ధామ తేజస్తు నోజ్ఝంతి మానహానికరాజ్జీవనాత్స్వతేజసా మరణమేవ వరమిత్యర్థః,-పూర్వతరశ్లోకవదర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

అవ. అథవా కిమత్ర ప్రయోజనచింతయా కింతు తేజస్వినామేష స్వభావ ఏవ యజ్జిగీషుత్వమిత్యాహ.—

మూ. కిమపేక్ష్య ఫలం పయోధరాన్ ధ్వనతః ప్రార్థయతే మృగాధిపః,
ప్రకృతిః ఖలు సా మహీయసః సహతే నాన్యసమున్నతిం యయా.

వ్యా. కిమితి. మృగాధిపస్సింహః, కిం ఫలం ప్రయోజనం అపేక్ష్య-ధ్వనతః గర్జతః ధరంతీతి ధరాః-పచాద్యచ్-పయసాం ధరాః పయోధరాః-తాన్ మేఘాన్ ప్రార్థయతే అభియాతి. ని. 'యాచ్ఞాయా మభిధానే చ ప్రార్థనాకథ్యతేబుధై'రితి కేశవః-యద్వా అవరుణద్ధీత్యర్థః - ప్రా అర్థయతే ఇతిచ్ఛేదః 'ప్రాస్యాత్ యాచ్ఞావరోధయో రి'త్యభిధానాత్ ప్రా అవరోధేన, ప్రా ఇతి తృతీయాంతం, ఆకారాంతస్య ప్రా శబ్దస్య "ఆతో ధాతో" రిత్యత్ర 'అత' ఇతి యోగవిభాగా దాకారలోపః. మహీయసో మహత్తరస్య సా ప్రకృతిః ఖలు-యయా ప్రకృత్యా అన్యసమున్నతిం పరవృద్ధిం న సహతే-మహతః పరభంజనమేవ పురుషార్థ ఇత్యర్థః-పూర్వవదలంకారః.

అవ. ఉక్తం ప్రయోజనం నిగమయతి-ఉక్తార్థోపసంహరణం నిగమః.—

మూ. కురు తన్మతిమేవ విక్రమే నృప నిర్ధూయ తమః ప్రమాదజమ్,
ధ్రువమేతదవేహి విద్విషాం త్వదనుత్సాహహతా విపత్తయః.

వ్యా. కుర్వితి. హేనృప-తత్తస్మాత్-ఉక్తరీత్యా పరాక్రమావసరత్వాద్ధేతోః ని. 'యత్తద్యత స్తతో హేతౌ' ఇత్యమరః, ప్రమాదజం అజ్ఞానజం తమో మోహం నిర్ధూయ నిరస్య విక్రమే పౌరుష ఏవ మతిం కురు బుద్ధిం విధేహి - విక్రమమేవాంగీకురు. నతూపాయాంతరమిత్యర్థః-నచవిక్రమవైఫల్యశంకా కార్యేత్యాహ.— ధ్రువమితి. విద్విషాం, శత్రూణాం విపత్తయః ఆపదః త్వదనుత్సాహహతాః తవ అనుత్సాహేనాఽవ్యవసాయేన హతాః ప్రతిబద్ధాః భవదనుద్యోగధ్వంసితా ఇత్యర్థః అన్యథా ప్రాగేవ విపద్యేరన్నితి భావః - ఇత్యేతత్ - ధ్రువం నిశ్చితం-అవేహి విద్ధి. ని. 'ధ్రువం నిత్యే నిశ్చితే చే'తి శాశ్వతః.

అవ. న చ నః పరాజయశంకా కార్యేత్యాహ.—

మూ. ద్విరదానివ దిగ్విభావితాం శ్చతురస్తోయనిధీనివాయతః,
ప్రసహేత రణే తవానుజా న్ద్విషతాం కః శతమన్యుతేజసః.

వ్యా. ద్విరదానితి. దిగ్విభావితాన్ దిక్షు ప్రఖ్యాతాన్ ఆయతః అగచ్ఛతః * అదూర్వా దిగ్భ్యో శతృప్రత్యయః, చతురో ద్విరదాన్ దిగ్గజానివ - తథా ఉక్తవిశేషణాన్ చతురస్తోయనిధీనివ - రణే ఆయతః దిగ్విభావితాన్ శతమన్యుతేజసః ఇంద్రవిక్రమాన్ చతుర స్తవ అనుజాన్ ద్విషతాం మధ్యే కః-ప్రసహేత సోఢుం శక్నుయాదిత్యర్థః * శకిలిఙ్చేతి శక్యార్థే లిఙ్-అతో నిశ్శంకం ప్రవర్తస్వేతి భావః.

అవ. ఆశీర్వాదవ్యాజేన ఫలితమాహ.—

మూ. జ్వలత స్తవ జాతవేదస స్సతతం వైరికృతస్య చేతసి,
విదధాతు శమం శివేతరా రిపునారీనయనాంబుసంతతిః. ౨౪

వ్యా. జ్వలత ఇతి. తవ చేతసి సతతం సదా జ్వలతో దీప్యమానస్య వైరికృతస్య రిపునిమిత్తకస్య - జాతవేదసః - క్రోధాగ్నేరిత్యర్థః - శివేతరా అశివా - అమంగళా వైధవ్యదుఃఖజన్యత్వాదితి భావః - రిపునారీనయనాంబుసంతతిః - వైరివనితాశ్రుప్రవాహః - శమం శాంతిం - విదధాతు - వైరజనితస్య క్రోధస్య వైరివధమంతరేణ శాంత్యసంభవాదవశ్యం తద్వధ స్త్వయా కర్తవ్య ఇతి భావః-అత్ర క్రోధస్య విషయస్య నిగరణేన విషయిణో జాతవేదస ఏవోపనిబంధనాదతిశయోక్తిరలంకారః - తదుక్తం. శ్లో. 'విషయస్యానుపాదానాద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్ర సాతిశయోక్తిస్స్యాత్కవిప్రౌఢోక్తిజీవితే'తి - తత్రాపి క్రోధస్య జాతవేదసో భేదేఽప్యభేదాధ్యవసాయాత్ భేదే అభేదరూపా - తత ఏవాంబునిర్వాప్యత్వోక్తిశ్చ ఘటతే-తథాచ - యథాంబుసేకేనాగ్నిస్సమ్యక్ శామ్యతి తథా శత్రువధేన క్రోధ ఇత్యౌపమ్యం గమ్యతే.

అవ. యుధిష్ఠిర ఇత్థమాకర్ణ్య కిముక్తవా నిత్యత ఆహ.—

మూ. ఇతి దర్శితవిక్రియం సుతం మరుతః కోపపరీతమానసం,
ఉపసాంత్వయితుం మహీపతి ర్ద్విరదం దుష్టమివోపచక్రమే.

వ్యా. ఇతీతి. ఇత్యుక్తరీత్యా దర్శితా ప్రకటితా విక్రియా కోపవికారో వాగారంభాత్మకో యేన తం - కోపపరీతమానసం కోపాక్రాంతచిత్తం-ఇదం విశేషణద్వయం ద్విరదేపి యోజ్యం - మరుతః వాయోస్సుతం భీమం - మహీపతిర్యుధిష్ఠిరః - దుష్టం ద్విరదమివ - ఏతేనాస్య భీమస్య శౌర్యమేవ నబుద్ధి రస్తీతి గమ్యతే - ఉపసాంత్వయితుం అనునేతుం-ఉపచక్రమే ప్రవృత్తః. * ప్రోపాభ్యాం సమర్థాభ్యామిత్యాత్మనేపదం - రాజ్ఞా భావ్యుపకారవిశేషాపేక్షయా కథంచిదవశో జనశ్శనైశ్శనైః ద్విరదవద్వశీకరణీయో నతు త్యాజ్య ఇతి భావః.

అవ. ప్రథమం తావత్ స్తుత్వా త్రిభిః ప్రసాదయతి.—

మూ. అపవర్జితవిప్లవే శుచౌ హృదయగ్రాహిణి మంగళాస్పదే,
విమలా తవ విస్తరే గిరాం మతిరాదర్శ ఇవాభిదృశ్యతే. ౨౬

వ్యా. అపవర్జితేతి. విప్లవః ప్రమాణబాధః అన్యత్ర బాహ్యమలసంక్రమః - సోపవర్జితో యస్య తస్మిన్ అపవర్జితవిప్లవే త్యక్తవ్యత్యాసే త్యక్తకలంకే చేత్యర్థః- శుచౌ శుచిశ్శబ్దసౌష్ఠవం లోహాఘ్రశ్చ తద్వతి-అత ఏవ హృదయగ్రాహిణి మనోహరే-మంగళాస్పదే, ఏకత్ర హితార్థప్రతిపాదకత్వాదన్యత్ర మంగళవస్తుత్వాచ్చ శ్రేయస్కరే. శ్లో. 'రోచనం చందనం హేమ మృదంగం దర్పణం మణిం, గురుమగ్నిం తథా సూర్యం ప్రాతః పశ్యేత్సదా బుధ' ఇతి పురాణవచనాత్, తవ గిరాం విస్తరే వాక్ప్రపంచే, 'ప్రథనేవావశబ్ద' ఇతి ఘఞ్ప్రతిషేధాత్ ఋదోరబిత్యప్, అత ఏవ ని. 'విస్తారో విగ్రహో వ్యాస స్సతు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః. మతి స్తద్బుద్ధిః-ఆదర్శే దర్పణ ఇవ. ని. 'దర్పణే ముకురాదర్శా'విత్యమరః. విమలా విశదా అభిదృశ్యతే-వాగ్వైశద్యాదేవ మతివైశద్యమనుమీయతే-తత్పూర్వకత్వాత్తస్యేత్యర్థః,

అవ. అథ యుక్తేనాహ.—

మూ. స్ఫుటతా న పదై రపాకృతా న చ న స్వీకృతమర్థగౌరవమ్,
రచితా పృథగర్థతా గిరాం న చ సామర్థ్యమపోహితం క్వచిత్.

వ్యా. స్ఫుటతేతి-ఉపపత్తిరితి చ. పదైః సుప్తిఙంతశబ్దైః-స్ఫుటతా విశదార్థతా-నాపాకృతా నత్యక్తా - అర్థస్య గౌరవం భూయస్త్వం అర్థగౌరవం చ - న న స్వీకృతం - స్వీకృతమేవేత్యర్థః - వైశద్యప్రసక్తార్థగౌరవాభావనివర్తనార్థం నఞ్

ద్వయం, సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వౌ ప్రతిషేధావితి వామనః - గిరాం పదానాం అవాంతరవాక్యానాం చ పృథగర్థతా భిన్నార్థతా-అపునరుక్తార్థతేతి యావత్-రచితా కృతా - తథా క్వచిదపి సామర్థ్యం గిరామన్యోన్యసాకాంక్షత్వం చ - నాపోహితం నవర్జితం, అన్యథా దశదాడిమాదివ ద్వదేకవాక్యతా న స్యాత్ - యథాహుః-అర్థైకత్వా దేకం వాక్యం సాకాంక్షం చేద్విభాగే స్యాదితి-నన్వర్థగౌరవమిత్యత్ర కథం షష్ఠీ సమాసః - పూరణగుణేత్యాదినా ప్రతిషేధాత్-నైష దోషః - యే శుక్లాదయశ్శబ్దాః గుణే గుణిని చ వర్తంతే - యథా పటస్య శుక్లః, శుక్లః పట ఇతి చ-తేషామేవాత్ర నిషేధాత్ - యే పునస్సదా గుణమాత్రవచనాః యథా గౌరవం, ప్రాధాన్యం రసో గంధస్స్పర్శ ఇత్యేవమాదయ స్తేషామనిషేధాత్ - తద్యోగే చ గుణైష్షష్ఠీ సమస్యత ఇతి వచనాద్బహులమభియుక్తప్రయోగదర్శనాచ్చ - బలాకాయాః శౌక్ల్యమిత్యా దౌ తు భావ్యకారవచనాదసమాసః - అతఏవాహ వామనః, 'పత్రపీతిమాదిషు గుణ వచనేనే'తి.

మూ. ఉపపత్తిరుదాహృతా బలాదనుమానేన న చాగమః క్షతః,
ఇదమీదృగనీదృగాశయః ప్రసభం వక్తుముపక్రమేత కః. 28

వ్యా. ఉపపత్తిరితి. కించ బలాత్ స్వబలమాశ్రిత్య, ల్యబ్లోపే కర్మణి పంచమీ-ఉపపత్తిర్యుక్తిః ఉదాహృతా పరాక్రమ పక్ష ఏవ శ్రేయానితి యుక్తిరుక్తేత్యర్థః-ఉచితం నైతన్మహావీరస్యేతి భావః తథా అనుమానేన యుక్త్యా ఆగమః శాస్త్రం చ న క్షతో న హతః నఖండితః ఇత్యర్థః-కం శాస్త్రాగమావిరుద్ధమేవోక్తం - అన్యథా తద్వి రోధాదనుమానస్యైవాప్రామాణ్యప్రసంగాదితి భావః. ఈదృగిత్థం శాస్త్రయుక్త మిదం వచనం-అవిద్యమాన ఈదృగాశయః ఇత్థం శాస్త్రయుక్తాభిప్రాయో యస్య సో ఽనీదృగాశయః, ని. 'అభిప్రాయశ్ఛంద ఆశయ' ఇత్యమరః - కః ప్రసభం హఠాత్ వక్తుముపక్రమేత-న కోపీత్యర్థః. ఇత్థం వక్తుముపక్రంతైవ నాస్తి, వక్తాతు దూరా పాస్త ఇతి భావః-కేచిదేతచ్ఛ్లోకత్రయం నిందాపరత్వేనాపి యోజయంతి - తదసత్ పింతోపదేశమాత్రతత్పరస్యాతివత్సలస్య గాంగేయ మాత్సర్యా ఇవ మహావీరే భ్రాతరి విషయే సర్వానర్థమూలభూతనిందాతాత్పర్యకల్పనానౌచిత్యాదితి.

అవ. యది సాధూక్తం తర్హి తథైవ క్రియతామిత్యాశంక్యాహ.—

మూ. అవితృప్తతయా తథాపి మే హృదయం నిర్ణయమేవ ధావతి,
అవసాయయితుం క్షమాస్సుఖం న విధేయేషు విశేషసంపదః.

వ్యా. అవితృప్తతయేతి. తథాపి త్వయా సమ్యఙ్నిర్ణీతేఽపి-మే హృదయం-అవి తృప్తతయా అసంతుష్టతయా-అద్యాపి సంశయగతత్వేనేత్యర్థః-నిర్ణయమేవ ధావతి

అనుసరతి అపేక్షత ఇతి యావత్ - అద్యాపి నిర్ణయస్యానుదయాదితి భావః - నిర్ణయానుదయే హేతుమాహ — అపేతి. విధేయేషు సంధివిగ్రహాదికర్తవ్యార్థేషు యా విశేషసంపదః అవాంతరభేదభూమానః తాః సుఖం అక్లేశేన, అవసాయయితుం పురుషాన్ ప్రత్యానుకూల్యేన స్వస్వరూపం స్వయమేవ శీఘ్రం ప్రత్యాయయితుమిత్యర్థః * స్యతేర్ణ్యంతాదణి కర్మకర్తరి తుమున్ - శకగణాదిసూత్రస్యాయం విషయః - క్షమంతే ఇతి క్షమాః పచాద్యచ్ శక్తాః న భవంతి. ని. 'క్షమం శక్తే హితే త్రి' ష్విత్యమరః - యద్వా సుఖం యథాతథా పురుషైః విశేషసంపదోఽవసాయయితుం నక్షమాః నశక్యాః క్షమ్యంత ఇతి క్షమాః కర్మణి.-షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్ † విధేయమాత్రస్య సుగమత్వేపి తద్విశేషాణాం సౌక్ష్మ్యాద్బాహుళ్యాచ్చ దుర్జ్ఞేయత్వాదద్యాపి నిర్ణయాకాంక్షేతి తాత్పర్యార్థః. అత్ర నిర్ణయాభావనం ప్రత్యుత్తరవాక్యార్థస్య హేతుత్వేనాభిధానాద్వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః-తదుక్తం. శ్లో. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత' మితి.

అవ. అస్తు విశేషావధారణమంతరేణైవ ప్రవృత్తిరిత్యాశంక్యాహ.—

మూ. సహసా విదధీత న క్రియామవివేకః పరమాపదాం పదమ్,
వృణతే హి విమృశ్యకారిణం గుణలుబ్ధాః స్వయమేవ సంపదః.

వ్యా. సహసేతి. క్రియత ఇతి క్రియా కార్యం - తాం సహసా అవిమృశ్యేత్యర్థః. సహసేత్యాకస్మికావిమర్శయోరితి గణవ్యాఖ్యానే, స్వరాదిపాఠాదవ్యయత్వం, న విదధీత-కుతః. అవివేకః అవిమృశ్యకారిత్వం-పరమత్యంతం-ఆపదాం పదం స్థానం విపత్తికారణమిత్యర్థః - వ్యతిరేకేణోక్తమర్థమన్వయేనాహ. వృణత ఇతి. గుణలుబ్ధాః గుణగృధ్నవ ఇతి స్వయంవరణహేతూక్తిః-సంపదః శ్రియః విమృశ్య కరోతీతి విమృశ్యకారీ * ఉపపదమతిఙితి సమాసః - తం స్వయమేవ వృణతే భజంతే హి వృఞ్ సంభక్తావితి ధాతుః, తస్మాద్విమృశ్యైవ ప్రవర్తితవ్యమిత్యర్థః. అత్ర సహసా విధాననిషేధలబ్ధవిమృశ్యకారిత్వరూపకారణస్యాపద్రూపవ్యతిరేకకార్యేణ సమర్థనాద్వైధర్మ్యేణార్థాంతరన్యాసః-ద్వితీయార్ధే చ సఏవ సాధర్మ్యేణేతి జ్ఞేయమ్.

అవ. నను సాహసికస్యాపి ఫలసిద్ధిర్దృశ్యత ఏవ తత్కిం వివేకేనేత్యత్రాహ.-

మూ. అభివర్షతి యోఽనుపాలయన్విధిబీజాని వివేకవారిణా.
స సదా ఫలశాలినీం క్రియాం శరదం లోక ఇవాధితిష్ఠతి. ౩౦

అభీతి. యః పుమాన్-విధీయంత ఇతి విధయః కృత్యవర్గాస్తాని బీజానీవేత్యుపమితసమాసః - శరదం లోక ఇవేతి వాక్యగతోపమానుసారాత్ - తాని విధిబీజాని

---

† అత్ర పక్షేఽవసాయయితుమిత్యత్ర స్యార్థే ణిజితి బోధ్యం.

వివేకో వారీవ తేన - వివేకవారిణా పూర్వవత్సమాసః-అనుపాలయన్ ప్రతీక్షమాణ స్సన్ రక్షన్నభివర్షతి సించతి - స పుమాన్ - ఫలం సాధనసిష్పాద్యోర్థః సస్యం చ. ని. 'సస్యే హేతుకృతే ఫల' మిత్యుభయత్రాప్యమరః - తచ్ఛాలినీం క్రియాం కర్మ-లోకో జనః, ని. "లోకస్తు భువనే జన" ఇత్యమరః-శరదమివ సదా అధితిష్ఠతి సదా క్రియాఫలం ప్రాప్నోత్యేవ - న కదాచిద్వ్యభిచరతీత్యర్థః. సాహసికస్య ఫలసిద్ధిః కాకతాళీయా - వివేకినస్తు నియతేతి భావః-అత్ర ఫలశబ్దేన సస్యహేతుకృతయో రర్థయోరభేదాధ్యవసాయాత్ శ్లేషమూలాతిశయో క్తిః - తదనుగృహీతా చోపమే త్యనుసంధేయమ్.

అవ. నియతా వివేకినః ఫలసిద్ధిరిత్యుక్తం-సంప్రతి తామేవ రుచ్యర్థం స్తౌతి.-

మూ. శుచిభూషయతి శ్రుతం వపుః ప్రశమ స్తస్య భవత్యలంక్రియా,
ప్రశమాభరణం పరాక్రమ స్స నయాపాదితసిద్ధిభూషణః. 32

వ్యా. శుచీతి. శుచి సంప్రదాయశుద్ధం-శ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం-కర్తృ-వపు ర్భూషయతి-అన్యథా అవిద్వాన్పురుషః శోచ్య ఇతి భావః - తస్య శ్రుతస్య ప్రశమః క్రోధోపశాంతిః-అలంక్రియా భూషణం భవతి-అన్యథా శ్రుతమైఫల్యాదితి భావః - పరాక్రమః సత్యవసరే శౌర్యం ప్రశమస్యాభరణం-అన్యథా సర్వైః పరిభూయత ఇతి భావః - సపరాక్రమః నయాపాదితా నీతిసంపాదితా వివేకపూర్వికేతి యావత్-సాచాసౌ సిద్ధిశ్చ సైవ భూషణం యస్యస తథోక్తః-అన్యథా సాహసికస్య సిద్ధేః కాక తాళీయత్వేన పక్షే పరాక్రమవైయర్థ్యాదితి భావః - 'వపుషో భూష్యత్వేవాత్ర సిద్ధి ర్భూషణత్వేవతు, ఉభయం మధ్యమానాం తు స్వస్వపూర్వోత్తరేచ్ఛయే'తి వివేకః-ఏవం విశిష్టసిద్ధేరనన్యభూషితాయా ఏవ భూషణత్వోక్త్యా సర్వోత్తరతయా స్తుతిర్గ మ్యతే-అత్రోత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వవిశేషణత్వాదేకావళ్యలంకారః - తదుక్తం 'యత్ర విశేషణభావం పూర్వం పూర్వం ప్రతిక్రమేణైవ, భజతి పరంపరమేషాలం కృతిరేకావళీ కథితా' ఇతి.

అవ. విమృశ్య కుర్యాదితి స్థితం తత్ర విమర్శోపాయః క ఇత్యుక్తే శాస్త్రమేవే త్యాహ.—

మూ. మతిభేదతమస్తిరోహితే గహనే కృత్యవిధౌ వివేకినామ్,
సుకృతః పరిశుద్ధ ఆగమః కురుతే దీప ఇవార్థదర్శనమ్. 33

వ్యా. మతీతి. మతిభేదః కార్యవిప్రతిపత్తిః మతిభేదస్తమ ఇవేత్యుపమితస మాసః-దీప ఇవేత్యుపమానసారాత్ - తేన తిరోహితే ఛాదితే అతఏవ గహనే దురవ గాహే కృత్యవిధౌ కార్యానుష్ఠానే వివేకినాం సుకృతః స్వభ్యస్తః ఇహాభ్యాసః [illegible] [illegible] పరిశుద్ధః [illegible] [illegible] సంప్రదాయప్రాప్తః ఆగమః [illegible]

ప్రమాదాది దోషరహితశ్చ ఆగమశ్శాస్త్రం. ని. 'ఆగమ శ్శాస్త్ర ఆయాతే' ఇతి విశ్వః-దీప ఇవ అర్థదర్శనం కార్యజ్ఞానం వస్తుప్రతిభానం చ కురుతే.

అథ. ఏవం విమృశ్య కుర్వతో దైవాదనర్థాగమేఽపి న కశ్చిదపరాధ ఇత్యాహ.—

మూ. స్పృహణీయగుణైర్మహాత్మభిశ్చరితే వర్త్మని యచ్ఛతాం మనః,
విధిహేతు రహేతు రాగసాం వినిపాతోఽపి సమస్సమున్నతేః.

వ్యా. స్పృహణీయేతి. స్పృహణీయగుణైః శ్లాఘ్యగుణైః మహాత్మభిస్సుజనైః చరితే అనుష్ఠితే వర్త్మని ఆచారే మనో యచ్ఛతాం నిదధతాం-సన్మార్గేణ వ్యవహరతా మిత్యర్థః-విధిహేతు ర్దైవనిమిత్తః. ని. 'విధిర్విధానే దైవేచే'త్యమరః - అతఏవ ఆగసా మపరాధానాం అహేతుః-వినిపాతోఽపి దైవకృతోఽనర్థోఽపి. ని. 'వినిపాతో వపాతే స్యాద్దైవాదివ్యసనేపి చే'తి విశ్వః-సమున్నతేరభివృద్ధేః సమః తుల్యః దైవికే పురుషస్యానుపాలభ్యత్వాదితి భావః-యథాహ కామందకః 'యథాశు సమ్యగుపక్రాంతం కార్యమేతి విపర్యయం, పుమాం స్తత్రానుపాలభ్యో దైవాంతరితపౌరుష' ఇతి.

అథ. [illegible] విమృశ్య [illegible].—

మూ. శివమౌపయికం గరీయసీం ఫలనిష్పత్తిమదూషితాయతిమ్,
విగణయ్య నయంతి పౌరుషం విజితక్రోధరయా జిగీషవః. ౩౫

వ్యా. శివమితి. జిగీషవో జయేచ్ఛవో నృపాః-విజితక్రోధరయాః విజితక్రోధవేగా స్సంతః గరీయసీం ప్రభూతాం అదూషితాయతిం అక్షతోత్తరకాలం స్వంతామిత్యర్థః-ఫలనిష్పత్తిం ఫలసిద్ధిం విగణయ్య ఫలవత్త్వం నిశ్చిత్యేత్యర్థః-పౌరుషం పురుషకారం శివమనుకూలం-ఔపయికం ఉపాయం * వినయాదిత్వాత్ స్వార్థే ఠక్-ఉపాయాద్ధ్రస్వత్వం చ ఇతి హ్రస్వః, నయంతి ప్రాపయంతి - పౌరుషముపాయేన యోజయంతీత్యర్థః-నానిశ్చితఫలం కర్మ కుర్యాదితి భావః - యథాహ కామందకః.
శ్లో. 'నిష్ఫలం క్లేశబహులం సందిగ్ధఫలమేవ చ, న కర్మ కుర్యాన్మతిమాన్ మహావైరానుబంధి చే'తి * నయతేః ప్రాపణార్థా [illegible] - [illegible] పౌరుషస్య [illegible] కర్మత్వేఽప్యుపాయస్యాతథాత్వాత్ క్రోధం నయతి ఇత్యాదివత్ - 'కర్తృస్థే చాశరీరే కర్మణి' ఇత్యాత్మనేపదం న భవతి.

మూ. అపనేయముదేతుమిచ్ఛతా తిమిరం రోషమయం ధియా పురః,
అవిభిద్య నిశాకృతం తమః ప్రభయా నాంశుమతాప్యుదీయతే.

వ్యా. అపనేయమితి. ఉదేతు మభ్యుదేతుం వివర్ధితుమితి యావత్ - ఇచ్ఛతా పురుషేణ-పురః ప్రథమం రోషమయం రోషాత్మకం. *మయడ్వేతి మయట్, తిమి

మజ్ఞానం - ధియా వివేకబుద్ధ్యా కరణేన - అపనేయం - అపనోద్యం - తథాపి - అంశుమతాపి కర్త్రా ప్రభయా తేజసా కరణేన - నిశాకృతం రాత్రివిహితం తమో ధ్వాంతం అవిభిద్య నోదీయతే-కింతు విభిద్యైవేత్యర్థః - సూర్యస్యాప్యేవం కిముతాన్యేషామిత్యపిశబ్దార్థః - ఇణో భావే లట్.

అవ. నను దుర్బలస్యైవము స్తు బలీయసస్తు క్రోధాదేవ కార్యసిద్ధి రిత్యత ఆహ.

మూ. బలవానపి కోపజన్మన స్తమసో నాభిభవం రుణద్ధి యః,
క్షయపక్ష ఇవైందవీః కలాస్సకలా హంతి సశక్తిసంపదః. 37

వ్యా. బలవానితి. బలవాన్ శూరోపి యః, కోపా జ్జన్మ యస్య తస్య కోపజన్మనః-అవజ్ఞ్యే బహుల్ప్రహీ ర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద ఇతి వామనః, తమసో మోహస్య. * కృద్యోగా త్కర్తరి షష్ఠీ - అభిభవమాక్రాంతిం - న రుణద్ధి ననివారయతి - సనృపః - క్షయస్య పక్షః క్షయపక్షః కృష్ణపక్ష ఇత్యర్థః-ఐందవీః ఇందుసంబంధినీః కలా ఇవ. ని. 'కలాతు షోడశో భాగ' ఇత్యమరః-సకలాః శక్తిసంపదః-ప్రభుశక్త్యాదిం కోశదండబలాం - మంత్రశక్తిం జ్ఞానబలాం-ఉత్సాహశక్తిం విక్రమబలా మితి తిస్రోపి శక్తీః హంతి నాశయతి - అంధస్య జంతూనాబలమిక క్రోధాంధస్య లోకో త్తరమసి పౌరుషం వ్యర్థమేవేత్యర్థః - అత్ర కాలస్య సర్వకారణత్వాత్ క్షయపక్షస్య కలాక్షయ కారిత్వమస్త్యేవ. తమసస్తు తత్కాలవిజృంభణాత్తథా వ్యపదేశః.

అవ. అథ విమృశ్య కుర్వతః ప్రయాప్రకార మాహ. -

మూ. సమవృత్తిరుపైతి మార్దవం సమయే యశ్చతనోతి తిగ్మతామ్,
అధితిష్ఠతి లోకమోజసా స వివస్వానివ మేదినీపతిః. 38

సమేతి. యః సమా నాతిమృదుర్నాతితిగ్మా వృత్తిర్యస్య సమవృత్తిస్సన్ - సమయే ఇత్యవసరే మార్దవం మృదువృత్తిత్వ ముపైతి - తిగ్మతాం తీక్ష్ణవృత్తిత్వం తనోతి - స మేదినీపతిః వివస్వానివ ఓజసా తేజసా లోకం అధితిష్ఠతి ఆక్రామతి - సూర్యోపి ఋతుభేదేన ప్రాతః కాలాదిభేదేన వా సమవృత్తిరిత్యాది యోజ్యం-తథా చోక్తం, మృదుదండః భూయతే తీక్ష్ణదండ ఉద్వేజకో భవతి యథార్హ దండః పూజ్యత ఇతి.

అవ. ఉక్తాన్యథాకరణే దోషమాహ.—

మూ. క్వచిరాయ పరిగ్రహాశ్శ్రియాం క్వచ దుష్టేంద్రియవాజివశ్యతా,
శరదభ్రచలాశ్చలేంద్రియై రసురక్షా హి బహుచ్ఛలాశ్శ్రియః,

వ్యా. శ్వేతి. శ్రియాం సంపదాం చిరాయ బహుకాలం పరిగ్రహాః స్వాయత్తీకరణం శ్వ-ఇంద్రియాణి వాజిన ఇవేత్యుపమితసమాసః-దుష్టానామమార్గధావినాం - ఇంద్రియవాజినాం - వశ్యా వశంగతాః తేషాం భావ స్తత్తా శ్వ, నోభయమేకత్ర తిష్ఠతీత్యర్థః - కుతః హి యస్మాత్ శరదభ్రవ చ్చలాశ్చంచలాః, కించ, బహుచ్ఛలాః, బహువ్యాజాః బహురంధ్రా ఇతి యావత్. ని. 'ఛలం తు స్ఖలితే వ్యాజ' ఇతి విశ్వః-శ్రియ స్సంపదః - చలేంద్రియై రజితేంద్రియైరిత్యర్థః-అనురక్షాః రక్షితుమశక్యాః - కథంచిత్ప్రాప్తా అపి శ్రియో నావినీతే తిష్ఠంతీత్యర్థః - వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

అవ. క్రోధస్య దుష్టతాముక్త్వా తస్య త్యాగ మాపదిశతి.—

మూ, కిమసామయికం వితన్వతా మనసః క్షోభముపాత్తరంహసః,
క్రియతే పతిరుచ్చకై రపాం భవతా ధీరతయాధరీకృతః. ౨౦

వ్యా. కిమితి. ఉపాత్తరంహసః ప్రాప్తత్వరస్య మనసః-సమయోఽవసరోఽస్య ప్రాప్తస్సామయికః సమయ స్తదస్య ప్రాప్త మితి ఠఞ్, స నభవతీత్యసామయిక స్తమ ప్రాప్తకాలం క్షోభం వితన్వతా భవతా ధీరతయా ధైర్యగుణేన. శ్లో. 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతు' ష్వితి రసికాః - అధరీకృతః తిరస్కృతః - ప్రాగితి శేషః - అపాం పతిరబ్ధిః ఇదానీం కిం కిమర్థం ఉచ్చకైః అధికః క్రియతే - నపరాజితం పునరుచ్చకైః కుర్యాదితి భావః-అత్ర వితన్వతేతి ధీమవిశేషణస్య పదార్థస్యాపాంపతే రుచ్చైఃకరణహేతుత్వా త్కావ్యలింగమలంకారః.

మూ, శ్రుతమప్యధిగమ్య యే రిపూన్వినయంతే న శరీరజన్మనః,
జనయంత్యచిరాయ సంపదామయశస్తే ఖలు చాపలాశ్రయమ్.

వ్యా. శ్రుతమితి. కించ యే శ్రుతం శాస్త్రమధిగమ్యాపి శరీరజన్మనః శరీరప్రభవాన్ రిపూన్ కామక్రోధలోభమోహాదీన్ న వినయంతే న నియచ్ఛంతి ననుదంతీత్యర్థః. *కర్త్రభిప్రాయే చాశరీరే కర్మణీత్యాత్మనేపదం-తే ఖల్వచిరాయ ఝడితి సంపదాం చాపలాశ్రయమస్థైర్యనిబంధనమయశో దుష్కీర్తిం జనయంతి-ఆశ్రయదోషాదస్థైర్యం సంపదాం న స్వదోషాదిత్యర్థః - అజితేంద్రియవర్గస్య కుతస్సంపద ఇతి భావః.

అవ. తథా క్రోధాత్కార్యహాని రిత్యాశయేనాహ.—

మూ. అతిపాతితకాలసాధనా స్వశరీరేంద్రియవర్గతాపనీ,
జనవన్న భవంత మక్షమా నయసిద్ధేరపనేతుమర్హతి. ౨౨

వ్యా. అతిపాతితేతి. అతిపాతితాని అతిక్రాంతాని-కాలః సమయో2నురూపః సాధనాని సహాయాదీని చ యయా సా తథోక్తా-తాపయతీతి తాపనీ. * కర్తరి ల్యుట్ టిత్వాత్ జీప్ - స్వస్య యచ్ఛరీరం ఇంద్రియవర్గశ్చ తయో స్తాపనీ అక్షమా క్రోధః - భవంతం జనవత్ పృథగ్జన మివ. * తేన తుల్యం క్రియాచేద్వతిరితి వతిప్రత్యయః-తే నేవార్హే ఇత్యుక్తే, తద్ధితశ్చాసర్వవిభ క్తిరిత్యవ్యయత్వం-నయునిర్దే, నీతిశాస్త్రసాధనఫలాత్ అపనేతుం పృథక్క ర్తుం నార్హతి - అసమయక్రోధస్యాత్మ సంతాపాతిరిక్తం ఫలం నాస్తీత్యర్థః.

అవ. దుష్టః క్రోధ ఇత్యుక్త మథ క్షమాయా గుణానాహ.—

మూ. ఉపకారక మాయతే ర్భృశం ప్రసవం కర్మఫలస్య భూరిణః,
అనపాయినిబర్హణం ద్విషాం న తితిక్షాసమ మస్తి సాధనమ్.

వ్యా. ఉపకారకమితి. ఆయతే రుత్తరకాలస్య భృశమత్యంతముపకారకం స్థిర ఫలహేతురిత్యర్థః-భూరిణః ప్రభూతస్య కర్మఫలస్య, ప్రసూయతే అనేనేతి ప్రసవః కారణం, అపాయి న భవతీత్యనపాయి స్వయమవినశ్యదేవ ద్విషాం నిబర్హణం వినాశకం ఏవంగుణకం సాధనం తితిక్షాసమం క్షమాతుల్యం నాస్తి. ని. 'క్షాంతి స్తితిక్షే' త్యమరః * తిజ నిశాన ఇతి ధాతోః, గుప్తిజ్కి ద్భ్య స్సనితి క్షమార్థే సన్ప్రత్యయః-తితిక్షాసమమిత్యనుక్తోపమేయా సమానగా ఆర్థీ లుప్తోపమా - భృశభూ ర్యనపాయిశ బ్దైస్సాధనాంతర వైలక్షణ్యాద్వ్యతిరేకశ్చ వ్యజ్యతే-భేదప్రాధాన్యే ఉప మానాదుపమేయస్యాధిక్యే విపర్యయే చ వ్యతిరేకః.

అవ. నను తితిక్షయా కాలక్షేపే సుయోధనస్సర్వాన్ రాజ్ఞో వశీకుర్యాదిత్య త్రాహ.

మూ. ప్రణతిప్రవణాన్విహాయ నస్సహజప్రేమనిబద్ధచేతసః,
ప్రణమంతి సదా సుయోధనం ప్రథమే మానభృతాంనవృష్ణయః.

వ్యా. ప్రణతీతి. సహజస్నేహేన అకృత్రిమప్రేమ్ణా నిబద్ధచేతసః అస్మాను గాఢం లగ్నచిత్తాః - సుయోధనే తు న తథేతి భావః-కించ మానభృతాం అహం కారిణాం ప్రథమే అగ్రేసరాః-వృష్ణయో యాదవాః - ప్రణతిప్రవణాన్ ప్రణామ పరాన్-సుయోధనస్తు న తథేతి భావః *నః అస్మాన్ విహాయ సుయోధనం సదా న ప్రణమంతి నానుసరంతి కింతు కార్యకాలే త్యక్ష్యంత్యేవేత్యర్థః - సతి యాదవపరి గ్రహే న కించిదస్మాక మసాధ్యం భవేదితి భావః - అనేకపదార్థహేతుకం కావ్య లింగ మలంకారః.

అవ. కారణాంతర మాహ.—

మూ. సుహృదస్సహజా స్తథేతరే మతమేషాం న విలంఘయంతి యే,
వినయాదివ యాపయంతి తే ధృతరాష్ట్రాత్మజమాత్మసిద్ధయే.

వ్యా. సుహృద ఇతి. కించ ఏషాం వృష్ణీనాం యే సహజాః సహజాతాః మాతృపితృపక్ష్యా ఇత్యర్థః. * అన్యేష్వపి. దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః - సుహృదో మిత్రాణి, తథా ఇతరే కృత్రిమసుహృదశ్చ, (ధనజీవనహేతో రాశ్రితాః కృత్రిమసుహృదః)- మతం వృష్ణిపక్షం న విలంఘయంతి నాతిక్రామంతి తే ద్వయేపి నృపాః దుర్యోధనోపజీవినోఽపీతి భావః.-ఆత్మసిద్ధయే స్వజీవనార్థం ధృతరాష్ట్రాత్మజం దుర్యోధనం వినయాదానుకూల్యాదివ యాపయంతి కాలం గమయంతి కార్యకాలే తు తేఽపి వృష్ణిపక్షప్రవేశిన ఏవేత్యర్థః - * యాపేర్ణ్యంతాల్లట్ - అర్తిహ్రీత్యాదినా పుగాగమః.

అవ. కించ నాయమభియోగకాల ఇత్యాశయేనాహ.—

మూ. అభియోగ ఇమాన్మహీభుజో భవతా తస్య కృతః కృతావధేః,
ప్రవిఘాటయితా సముత్పతన్ హరిదశ్వః కమలాకరానివ. ౨౮

వ్యా. అభియోగ ఇతి. కృతావధేః పరిభాషితకాలస్య. 'అవధిస్త్వవధానే స్యాత్సీమ్ని కాలే బిలేపిచే' తి విశ్వః * తస్య సుయోధనస్య-కర్మణి షష్ఠీ - భవతా కృతః అవధ్యంత ఇతి శేషః-అభియోగః అవాహః అభియానమితి యావత్. ని. 'అభియోగస్త్వభియోగే స్యాదాహవపరాభవ' ఇతి విశ్వః-ఇమాన్ పూర్వోక్తాన్ మహీభుజో రాజ్ఞః-హరిదశ్వః ఉష్ణరశ్మిః-కమలాకరానివ సముత్పతన్ ఉద్యన్నేవ-ప్రవిఘాటయితా భేత్స్యతి. * ఘటేశ్చౌరాదికాల్లుట్, భ్వాదికస్య తు మితాం హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వత్వం స్యాత్.

అవ. అథ నయే వృష్ణిపక్ష్యాన్ప్రత్యాహ.—

మూ. ఉపజాపసహాన్ విలంఘయన్ స విధాతా నృపతీన్ మదోద్ధతః,
సహతే న జనోఽప్యధః క్రియాం కిము లోకాధికధామ రాజకమ్.

వ్యా. ఉపజా ఇతి. మదోద్ధతః స దుర్యోధనః-నృపతీన్ అన్యానపి నృపాన్ విలంఘయన్ -మదాదవమానయన్ - సహంత ఇతి సహాః తాన్. * పచాద్యచ్ - ఉపజాపస్య సహాన్ భేదయోగ్యాన్. ని. 'భేదోపజాపావుపధే' త్యమరః - విధాతా విధాస్యతి. * విపూర్వస్య దధాతే ర్లుట్ -అవమానితో జనః సుభేద ఇతి భావః - న చ తే సహిష్ణవ ఇత్యాహ-జనః ప్రాకృతోఽపి అధః క్రియాం అవమానం న సహతే-లోకాధిక ధామ లోకోత్తర ప్రతాపం రాజకం రాజసమూహః, * గోత్రోష్ట్రత్వా

దినా వుఙ్ ప్రత్యయః-కిము, న సహత ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః-తథాచ. కృత్స్న మపి రాజమండల మస్తానేవావలంబిష్యత ఇతి భావః.

అవ. నను సఖీనివేత్యాది వనేచరోక్త్యా తస్య మదసంభావనాపి కథమిత్య త్రాహ:—

మూ. అసమాపితకృత్యసంపదాం హతవేగం వినయేన తావతా,
ప్రభవంత్యభిమానశాలినాం మదముత్తంభయితుం విభూతయః.

వ్యా. అసమాపితేతి. అసమాపితకృత్యసంపదాం అకృతకృత్యానాం - పావశేషితకర్మణామిత్యర్థః-కుతః-అభిమానశాలినాం అహంకారిణాం విభూతయః సంపద ఏవ తావతా స్వల్పేన వినయేన కార్యవశాదారోపితేనేతి శేషః - హతవేగం ప్రతిబద్ధోద్రేకం-నతు స్వరూపతో హతం, మదం ఉత్తంభయితుం వర్ధయితుం ప్రభవంతి సమర్థా భవన్తి-సర్వథా దుర్జనం సంపదో వికారయంతీతి భావః.

అవ. అథ మదస్యానర్థహేతుతాం యుక్త్యేనాహ:—

మూ. మదమానసముద్ధతం నృపం న వియుఙ్క్తే నియమేన మూఢతా,
అతిమూఢ ఉదస్యతే నయాన్నయహీనాదపరజ్యతే జనః ౪౯

వ్యా. మదేతి. అపరాగేతిచ. మదమానాభ్యాం దర్పాహంకారాభ్యాం సముద్ధతం నృపం మూఢతా అకార్యజ్ఞతా నియమేన అవశ్యం న వియుఙ్క్తే న విముంచతి - అతిమూఢః నయాన్నీతిమార్గాత్ ఉదస్యతే ఉత్క్షిప్యతే. * కర్మకర్తరి లట్-నయహీనాత్ జనః అపరజ్యతే అపరక్తో భవతి. * స్వాగేత్యాదాత్మనేపదమ్.

మూ. అపరాగసమీరణేరితః క్రమశీర్ణాకులమూలసంతతిః,
సుకరస్తరువత్సహిష్ణునా రిపురున్మూలయితుం మహానపి ౫౦

వ్యా. అపరాగః అప్రీతి ర్ద్వేష ఇతి యావత్-సమీరణ ఇవ, తేనేరితశ్చాలితః అతఏవ క్రమేణ శీర్ణా శీర్ణీభూతా ఆకులా చలా చ మూలసంతతిః ప్రకృత్యాదిస్వజనవర్గః శిఫాసంఘాతశ్చ యస్య స తథోక్తః. ని. 'మూలం వంశీకృతే స్వీయే శిఫాతారాంతికాదిష్వి' తి వైజయంతీ-రిపుర్మహానపి - తరువత్ వృక్ష ఇవ సహిష్ణునా క్షమావతా ఉన్మూలయితుం ఉద్ధర్తుం ధ్వంసయితుం సుకర స్సుసాధ్యః-సుకరోన్మూలన ఇత్యర్థః, అత్ర మదాదేః పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరం ప్రతి కారణత్వాత్కారణమాలా-తరువదిత్యుపమా చేతి ద్వయోః సంసృష్టిః.

అవ. నన్వంతర్భేదమాత్రేణ కథం సుసాధ్య ఇత్యత ఆహ.—

మూ. అణురప్యుపహంతి విగ్రహః ప్రభుమంతఃప్రకృతిప్రకోపజః,
అఖిలం హి హినస్తి భూధరం తరుశాఖాంతనిఘృష్టజోఽనలః.

వ్యా. అణురితి. అణుః అల్పోపి అంతః ప్రకృతిప్రకోపజః అంతరంగామాత్యాద్య పరాధసముద్భవః. ని. 'ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణే, ఛందః కారణగుహ్యేషు జంత్వమాత్యాదికేష్వపీ'తి వైజయంతీ - విగ్రహో వైరం ప్రభుముపహంతి నాశయతి - అత్ర దృష్టాంత మాహ తరుశాఖాంతానాం నిఘర్షో ఘర్షణం తజ్జో౽నలో౽గ్నిః భూధరం గిరిమఖిలం సాకల్యేన హినస్తి హి - దహతీత్యర్థః - అత్రోపమానోపమేయ సమానధర్మాణాం బింబప్రతిబింబతయా నిర్దేశేన దృష్టాంతాలంకారః.

అవ. తథాపి వర్ధమానం శత్రుం కథముపేక్షేతేత్యాశంక్య దుర్వినీతత్వాదిత్యాహ.—

మూ. మతిమాన్ వినయప్రమాథినస్సముపేక్షేత సమున్నతిం ద్విషః,
సుజయః ఖలు తాదృగంతరే విపదంతా హ్యవినీతసంపదః. ॥౨

వ్యా. మతిమానితి. మతిమాన్ ప్రాజ్ఞః-వినయం ప్రమథ్నాతి త్యజతీతి వినయప్రమాథినః దుర్వినీతస్య ద్విషః శత్రోః సమున్నతిం వృద్ధిం సముపేక్షేత - ఉపేక్షాయాః ఫలమాహ - తాదృక్తాదృశ్విధః అవినీత ఇత్యర్థః, అంతరే క్వచిద్రంధ్రే సుజయః సుఖేన జేతుం శక్యః ఖలు-హి యస్మాత్-అవినీతస్య దుర్జనస్య సంపదః విపదంతాః విపన్నర్యాదకాః, అనర్థోదర్కా ఇత్యర్థః.

అవ. కథం దుర్వినీతస్య శత్రోస్సుజయత్వమిత్యాశంక్య భేదజర్జరితత్వాదిత్యాహ.—

మూ. లఘువృత్తతయా భిదాం గతం బహిరంతశ్చ నృపస్య మండలం,
అభిభూయ హరత్యనంతరశ్శిథిలం కూలమివాపగారయః. ॥౩

వ్యా. లఘ్వితి. లఘువృత్తతయా స్వస్య దుర్వృత్తతయా బహిః మిత్రాదిజానపదేషు, అంతరమాత్యాదిషుచ-భిదాం భేదం గతం ప్రాప్తం *షిద్భిదాదిభ్యో జిత్యజ్ ప్రత్యయః-నృపస్య మండలం రాష్ట్రం అనంతరసన్నిహితః జిగీషుః, ఆపగారయో నదీవేగః శిథిలం అంతర్భేదజర్జరం కూలమివ అభిభూయ ఆక్రమ్య హరతి.

మూ. అనుశాసతమిత్యనాకులం నయవర్త్మాకులమర్జునాగ్రజమ్,
స్వయమర్థ ఇవాభివాఞ్ఛితస్తమభీయాయ పరాశరాత్మజః. ॥౪

వ్యా. అన్వితి. ఇత్థం-ఆకులం అరినికారస్మరణాత్ క్షుభితం అర్జునాగ్రజం భీమసేనం నయవర్త్మ నీతిమార్గం అనాకులమసంకీర్ణం యథా తథానుశాసతముపదిశంతం. * శక్త్యాదయ షడిత్యర్థ్యస్తత్వాన్నుమభావః - యద్వా నయవర్త్మాకులం నీతిమార్గస్ఖలితం భీమం ఇత్థమనుశాసతం శిక్షయంతం తం యుధిష్ఠిరం పరాశరాత్మజో వేదవ్యాసః స్వయమభివాఞ్ఛితో౽ర్థ ఇవ సాక్షాన్మనోరథ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా- అభీయాయ ప్రాప్తః.

అవ. అథ యుగ్మేన తమేవాహ.—

మూ. మధురైరవశాని లంభయన్నపి తిర్యంచి శమం నిరీక్షితైః,
పరితః పటు బిభ్రదేనసాం దహనం ధామ విలోకనక్షమమ్ ౫౪

వ్యా. మధురైరితి. సహసేతిచ. మధురైః శాంతైః నిరీక్షితైరవలోకనైః. * నపుంసకే భావే క్తః - న విద్యతే వశ ఆయత్తత్వం యేషాం తాన్యవశాని ప్రతికూలాని. ని. 'వశ ఆయత్తతాయాంచే'తి విశ్వః - తిర్యంచి మృగపక్ష్యాదీన్యపి-శమం శాంతిం లంభయన్ ప్రాపయన్. * లభేశ్చేతి నుమాగమః-గతిబుద్ధ్యాదినా ద్వికర్మకత్వం-పటు ఉజ్జ్వలం-ఏనసాం పాపానాం, దహ్యతేఽనేనేతి దహనం నివర్తకం-తథాపి విలోకనక్షమం దర్శనీయం వహ్న్యాదివిలక్షణమితి భావః - పరితః అభితః ధామ తేజో బిభ్రత్.

మూ. సహసోపగతస్సవిస్మయం తపసాం సూతిరసూతిరాపదామ్,
దదృశే జగతీభుజా మునిస్స వపుష్మానివ పుణ్యసంచయః. ౫౫

వ్యా. పునః సహసోపగతః అకస్మాదాగతః - తపసాం సూతిః ప్రభవః, ఆపదాం అసూతిః అప్రభవః - నివర్తక ఇతి యావత్ - సమునిర్వ్యాసః వపుష్మాన్ మూర్తిమాన్ పుణ్యసంచయః పుణ్యరాశిరివేత్యుత్ప్రేక్షా - జగతీభుజా రాజ్ఞా యుధిష్ఠిరేణ సవిస్మయం సాశ్చర్యం దదృశే దృష్టః.

మూ. అథోచ్చైరాసనతః పరార్ధ్యాదుద్యన్స ధూతారుణవల్కలాగ్రః,
రరాజ కీర్ణాకపిశాంశుజాలశ్శృంగాత్సుమేరోరివ తిగ్మరశ్మిః.

వ్యా. అథేతి, అథ దర్శనానంతరం-ఉచ్చైరున్నతాత్పరార్ధ్యాత్ శ్రేష్ఠాత్. * అగ్రాద్యత్, పరావరాధమోత్తమ పూర్వాచ్చేతి యత్ప్రత్యయః-ఆసనతః సింహాసనాత్-ఉద్యన్ ఉత్తిష్ఠన్ - అత ఏవ ధూతాని కంపితాని అరుణాని వల్కలాగ్రాణి యస్య స తథోక్తః - స రాజా కీర్ణం విస్తృతమాకపిశం అంశుజాలం యస్య స తథోక్తః-సుమేరోః శృంగాదుద్యన్ తిగ్మరశ్మిరివ రరాజ శుశుభే.

మూ. అవహితహృదయో విధాయ సోఽర్హా
మృషివదృషిప్రవరే గురూపదిష్టామ్,
తదనుమత మలంచకార పశ్చా
త్ప్రశమ ఇవ శ్రుతమాసనం నరేంద్రః. ౫౭

వ్యా. అవహితేతి. స నరేంద్రః అవహితహృదయోఽప్రమత్తచిత్తస్సన్. ని. 'చిత్తం తు చేతో హృదయ' మిత్యమరః-ఋషిప్రవరే మునిశ్రేష్ఠే-ఋషివత్ ఋష్యర్హాం. * అర్హార్థే వతిప్రత్యయః-గురూపదిష్టాం మన్వాదిప్రణీతాం శాస్త్రీయామిత్యర్థః-

అర్హాం పూజాం. * గురోశ్చ హల ఇత్యకారప్రత్యయః - విధాయ కృత్వా - పశ్చాదనంతరం తదనుమతం తేనానుజ్ఞాతం ఆసనం - ప్రశమశ్శాంతిః - శ్రుతం శాస్త్రశ్రవణమివ అలంచకార - ఉక్తంచ పూర్వం - 'ప్రశమస్తస్య భవత్యలంక్రియే'తి - మున్యనుజ్ఞయోపవిష్టవానిత్యర్థః.

వ్యక్తోదితస్మితమయూఖవిభాసితోష్ఠ
స్తిష్ఠన్ మునేరభిముఖం సవికీర్ణధామ్నః,
తన్వంతమిద్ధమభితో గురుమంశుజాలం
లక్ష్మీముహాహ సకలస్య శశాంకమూర్తేః. ౫౯

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే
లక్ష్మీపదలాంఛనే ద్వితీయస్సర్గః.

వ్యా. వ్యక్తేతి. వ్యక్తోదితైః స్పష్టోద్గతైః స్మితమయూఖైః - విభాసితావోష్ఠౌ యస్య స తథోక్తః - వికీర్ణధామ్నః విస్తృతతేజసః మునేరభిముఖం తిష్ఠన్ సః నృపః ఇద్ధం దీప్తం అంశుజాలం తన్వంతం గురుం గీష్పతిం. ని. 'గురూగీష్పతిపిత్రాద్యౌ' విత్యమరః. * అభితః పరిత ఇత్యాదినా ద్వితీయా - అభితోఽభిముఖం, తిష్ఠత ఇతి శేషః - సకలస్య సంపూర్ణస్య శశాంకామూర్తిర్యస్య తస్య ఇందోః లక్ష్మీం ఉవాహ వహతిస్మ - అత్రోపమేయస్య రాజ్ఞః ఉపమానేందుధర్మేణ లక్ష్మ్యాసాక్షాత్సంబంధాసంభవాత్తత్సదృశీం లక్ష్మీమితి ప్రతిబింబకరణాక్షేపాదసమ్భవద్వస్తుసంబంధాత్ పదార్థవృత్తినిదర్శనాలంకారః - తదుక్తమ్ - 'ప్రతిబింబస్యాకరణం సంభవతా యత్ర వస్తుయోగేన, తత్సామ్యమసంభవతా నిదర్శనా సా ద్విధాభిమ తే' తి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం ద్వితీయస్సర్గః.

తృతీయ స్సర్గః.

అవ. అథ త్రిభిర్మునిం విశింషన్ చతుర్భిశ్శ్లోకైః కలాపకమాహ - తదుక్తం.—

మూ. తతశ్శరచ్చంద్రకరాభిరామై రుత్సర్పిభిః ప్రాంశుమివాంశుజాలైః,
బిభ్రాణమానీలరుచం పిశంగీర్జటా స్తటిత్వంతమివాంబువాహమ్.

శ్లో. 'ద్వాభ్యాం యుగ్మమితి ప్రోక్తం త్రిభిశ్శ్లోకై ర్విశేషకం, కలాపకం చతుర్భిస్స్యా త్తదూర్ధ్వం కులకం స్మృత' మితి. 1 తత ఇతి. తతః ఉపవేశనానంతరం - శరచ్చంద్రకరాభిరామైః తద్వదాహ్లాదకై రిత్యర్థః - ఉత్సర్పిభిః ఊర్ధ్వం ప్రసారిభిః అంశుజాలైః ప్రభాపటలైః ప్రాంశుమున్నతమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా - పునరానీలరుచం కృష్ణవర్ణం - పిశంగీః పింగళవర్ణాః * గౌరాదిత్వాత్ జీష్ - జటాః బిభ్రాణం ధారయంతం అతఏవ తటిత్వంతం విద్యుద్యుక్తం అంబువాహమివ స్థితమిత్యుపమా - ధర్మాత్మజో మునిమాబభాషే ఇతి చతుశ్శ్లోకస్థేనాన్వయః.

మూ. ప్రసాదలక్ష్మీం దధతం సమగ్రాం వపుః ప్రకర్షేణ జనాతిగేన,
ప్రసహ్య చేతస్సుసమాసజంత మసంస్తుతానామపిభావమార్ద్రమ్.

వ్యా. ప్రసాదేతి. పునః సమగ్రాం సంపూర్ణాం ప్రసాదస్సౌమ్యతా తస్య లక్ష్మీం సంపదం దధతం - అతఏవ జనమతిగచ్ఛతీతి జనాతిగేన లోకాతిశాయినా. అన్యేష్వపి దృశ్యత ఇతి జనే డ్డప్రత్యయః - వపుః ప్రకర్షేణ ఆకారసంపదా - అసంస్తుతానామపరిచితానా మపి వ్యాసోఽయమిత్యజానతామపీత్యర్థః. ని. 'సంస్తవస్స్యాత్పరిచయ' ఇత్యమరః-చేతస్సు చిత్తేషు ఆర్ద్రం స్నేహార్ద్రం భావ మభిప్రాయం ప్రసహ్యబలాత్ సమాసజంతం లగయంతమితి యావత్. * దంశసంజస్వంజాం శపీత్యుపధాలోపః - ప్రసన్నాకారేషు సర్వోఽపి స్నిహ్యతీతి భావః.

మూ. అనుద్ధతాకారతయా వివిక్తాం తన్వంతమంతఃకరణస్య వృత్తిం,
మాధుర్యవిస్రంభవిశేషభాజా కృతోపసంభాషమివేక్షితేన, 3

---

1 సాహిత్యదర్పణే తు, 'ఛందోబద్ధపదం పద్యం తేన ముక్తేన ముక్తకం, ద్వాభ్యాం తు యుగ్మకం సందానితకం త్రిభిరిష్యతే, కలాపకం చతుర్భిశ్చ పంచభిః కులకం మత' మిత్యుక్తమ్.

వ్యా. అనుద్ధతేతి. పునః - అనుద్ధతాకారతయా శాంతాకారతయా లింగేన - అంతఃకరణస్య వృత్తిం వివిక్తాం పూతాం శాంతామితి యావత్. ని. 'వివిక్తౌ పూతవిజనా'విత్యమరః - తన్వంతం ప్రకటయంతం - ఆకృతిరేవాస్య చిత్తశుద్ధిం కథయతీత్యర్థః-పునః మాధుర్యం నిసర్గసౌమ్యతా విస్రంభో విశ్వాసః - తయోర్విశేషమతిశయం భజతీతి తథోక్తేన. ని. 'సమౌ విస్రంభవిశ్వాసౌ' విత్యమరః-ఈక్షితేన దర్శనేనైవ కృతా ఉపసంభాషా పరిభాషణం యేన తమివేత్యుత్ప్రేక్షా-దృష్టివిశేషైర్వోపసంభాషమాణమివ స్థితమిత్యర్థః-కాశికాయాం తు. ఉపసంభాషా ఉపసాంత్వనమితి భాసనాదిసూత్రే ఉక్తమ్.

మూ. ధర్మాత్మజో ధర్మనిబంధినీనాం ప్రసూతిమేనః ప్రణుదాం శ్రుతీనాం,
హేతుం తదభ్యాగమనే పరీప్సుస్సుఖోపవిష్టం మునిమాబభాషే.

వ్యా. ధర్మేతి - పునః ధర్మాన్ నిబధ్నంతీతి ధర్మనిబంధినీనాం అగ్నిహోత్రాదిధర్మప్రతిపాదికానాం ఏనః ప్రణుదాం అఘచ్ఛిదాం. * క్విప్ - శ్రుతీనాం వేదానాం. ని. 'శ్రుతి స్త్రీ వేద ఆమ్నాయ' ఇత్యమరః - ప్రసూతిం ప్రభవం సుఖేనోపవిష్టం ఆసీనం మునిం తదభ్యాగమనే తస్య మునేః ఆగమనే హేతుం కారణం-పరీప్సుః జిజ్ఞాసుః. * ఆప్నోతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః-ఆప్ జ్ఞప్యృధామీదితీకారః, అత్రలోపోభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః - ధర్మాత్మజో యుధిష్ఠిరః ఆబభాషే ఉవాచ.

మూ. అనాప్తపుణ్యోపచయైర్దురాపా ఫలస్య నిర్ధూతరజాస్సవిత్రీ,
తుల్యా భవద్దర్శనసంపదేషా వృష్టేర్దివో వీతబలాహకాయాః.

వ్యా. అనాప్తేతి. అనాప్తపుణ్యోపచయైః అకృతపుణ్యసంగ్రహైః-దురాపా దుర్లభా ఫలస్య సవిత్రీ స్రష్ట్రీత్యర్థః - నిర్ధూతరజాః హతరజోగుణా అన్యత్ర నిరస్తధూళిశ్చ. ని. 'రజో గుణోరజో ధూళి పరాగా స్త్రవయోరపీ'తి విశ్వః. ఏషా భవద్దర్శనస్య సంపత్ సంపత్తిః - లాభ ఇతి యావత్. * సంపదాదిభ్యః క్విపో భావార్థత్వాత్ - వీతబలాహకాయాః గతమేఘాయాః-దివః అంతరిక్షస్య సంబంధిన్యాః వృష్టేః తుల్యే నేత్యుపమాలంకారః - అనభ్రవృష్టివదతర్కితోపపన్నం భవద్దర్శనం సర్వథా కస్యచిచ్ఛ్రేయసో నిదానమిత్యర్థః - వారివహతీతి బలాహకః-పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః.

మూ. అద్య క్రియాః కామదుఘాః క్రతూనాం
సత్యాశిషస్సంప్రతి భూమిదేవాః,
ఆసంస్రుతేరస్మి జగత్సు జాతం
త్వయ్యాగతే యద్బహుమానపాత్రం. ౬

వ్యా. అద్యేతి. అద్య క్రతూనాం క్రియాః. అనుష్ఠానాని, కామాన్ దుహంతీతి కామదుఘాః-ఫలదా ఇత్యర్థః. * దుహః కప్ ఘశ్చేతి కప్ప్రత్యయో ఘాదేశశ్చ-

సంప్రతి అద్య భూమిదేవాః బ్రాహ్మణాశ్చ. ని. 'ద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబాః, విప్రశ్చ బ్రాహ్మణ' ఇత్యమరః-సత్యాశిషో జాతాః, తత్ బ్రాహ్మణాశిషోఽద్య ఫలితా ఇత్యర్థః - యద్యస్మాత్కారణాత్ - త్వయ్యాగతే సతి త్వదాగమననిమిత్తేనేత్యర్థః. అస్మీత్యహమర్థేఽవ్యయం-అస్మీత్యస్మదర్థానువాదే అహమర్థేఽపీతి గణవ్యాఖ్యానే, శ్లో. 'దాసే కృతాగసి భవత్యుచితః ప్రభూణాం పాదప్రహార ఇతి సుందరి నాస్మి దూయే' ఇతి ప్రయోగశ్చ-ఆసంసృతేరాసంసారాత్ యావత్సంసారమిత్యర్థః. * అభివిధావాఙ్, వికల్పాదసమాసః - జగత్సు బహుమానపాత్రం బహుమానయోగ్యో జాతః సకలసత్కర్మఫలభూతం త్వదాగమనం, యేన మే జగన్మాన్యతేతి భావః.

మూ. శ్రియం వికర్షత్యపహంత్యఘాని
శ్రేయః పరిస్నౌతి తనోతి కీర్తిమ్,
సందర్శనం లోకగురోరమోఘం
తవాత్మయోనేరివ కిం న ధత్తే. ౭

వ్యా. శ్రియమితి. ఆత్మయోనేః బ్రహ్మణ ఇవ లోకగురోః తవ - అమోఘమవిఫలం సందర్శనం శ్రియం వికర్షతి ఆకృష్య దదాతి-అఘాని దుఃఖాని అపహంతి. ని. 'వృజినైనోఘమంహోదురితదుష్కృత' మిత్యమరః-శ్రేయః పురుషార్థం పరిస్నౌతి స్రవతి ధర్మయతీతి యావత్ - ధాతూనామనేకార్థత్వాత్ - కీర్తిం తనోతి, కిం బహునా, కిం నధత్తే కిం నకరోతి సర్వం చ కరోతీత్యర్థః.

మూ. శ్చ్యోతన్మయూఖేఽపి హిమద్యుతౌ మే
న నిర్వృతం నిర్వృతిమేతి చక్షుః
సముజ్ఝితజ్ఞాతివియోగఖేదం
త్వత్సన్నిధావుచ్ఛ్వసితీవ చేతః. ౮

వ్యా. శ్చ్యోతదితి. హే భగవన్ శ్చ్యోతన్మయూఖే సుధాస్యందికరేఽపి హిమద్యుతౌ ఇందౌ విషయే న నిర్వృతమనిర్వృతం - నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః. మే చక్షుః త్వత్సన్నిధౌ నిర్వృతిం సుఖమేతి తథా చేతశ్చ సముజ్ఝితజ్ఞాతివియోగఖేదం త్యక్తబంధువిరహదుఃఖం సదుచ్ఛ్వసితీవ అనుపరోధేన ప్రాణితీవేత్యుత్ప్రేక్షా, పూర్వార్ధే తు నిర్వృతికారణే సత్యపి ఇందావనిర్వృతికథనాద్విశేషోక్తిః- తదుక్తం. శ్లో. 'తత్సామగ్ర్యామనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యత' ఇతి.

మూ. నిరాస్పదం ప్రశ్నకుతూహలిత్వమస్మాస్వధీనం కిమునిస్పృహాణామ్,
తథాపి కల్యాణకరీం గిరం తే మాం శ్రోతుమిచ్ఛా ముఖరీకరోతి.

వ్యా. నిరాస్పదమితి. ప్రశ్నకుతూహలిత్వం నిరాస్పదం అగమనప్రయోజన ప్రశ్నే నిరాస్పద ఇత్యర్థః. * ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామితి నిపాతః-ప్రశ్నావకాశే హేతుమాహ - నిస్స్పృహాణాం - యుష్మాదృశామితి శేషః-అస్మాస్వధీనమాయత్తం కిము - న కించిదస్తి లభ్యమిత్యర్థః. * ఆధారత్వవివక్షాయాం సప్తమీ - తథాపి కల్యాణకరీం అస్మద్గత్యైకహేతుమిత్యర్థః - నిస్పృహప్రవృత్తేః పరార్థత్వాదితి భావః * కృఞో హేత్వితి టప్రత్యయే జీప్ - అతస్తే గిరం శ్రోతుమిచ్ఛా, మాం, ముఖం వాగస్యాస్తీతి ముఖరో నిరంతరభాషీ. * రప్రకరణే ఖముఖకుంజేభ్య ఉపసంఖ్యానమితి. రప్రత్యయః. ని. 'దుర్ముఖే ముఖరాబద్ధముఖౌ' విత్యమరః - తతశ్ణ్యప్రత్యయః, ముఖరీకరోతి వ్యాహారయతీత్యర్థః - నిస్పృహస్యాపి తే వాక్య మస్మద్ధితకరత్వాచ్ఛ్రోతవ్యమితి భావః.

మూ. ఇత్యుక్తవానుక్తివిశేషరమ్యం మనస్సమాధాయ జయోపపత్తౌ,
ఉదారచేతా గిర మిత్యుదారాం ద్వైపాయనేనాభిదధే నరేంద్రః.

వ్యా. ఇతీతి. ఇతీత్థం - ఉక్తివిశేషరమ్యం ఉక్తివైచిత్ర్యచారు యథా తథా ఉక్తవాన్-ఉదారచేతాః మహామనాః నరేంద్రః ద్వైపాయనేన వ్యాసేన - ద్వీపమయనం స్థానం జన్మభూమిర్యస్య స ద్వీపాయనః సఏవ ద్వైపాయనః. * ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః - నత్వపత్యార్థే నడాదిభ్యః ఫక్, తేష్వపాఠాత్ బాధితార్థత్వాచ్చ - జయోపపత్తౌ మనస్సమాధాయ జయసిద్ధిముపేత్యేత్యర్థః - ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారాం ఉదారామర్థవతీం గిరమభిదధే ఉక్తః, దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి లిట్. 'ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహు ర్ద్వికర్మణాం, అప్రధానే దుహాదీనాం ణ్యంతే కర్తుశ్చ కర్మణ'ఇతి వచనాత్.

అథ. ఆదౌ తావత్స్వస్య మాధ్యస్థ్యకథనదోషం యుక్త్యేన పరిహరతి.---

మూ. చిచీషతాం జన్మవతామలఘ్వీం
యశోఽవతంసాముభయత్ర భూతిమ్,
అభ్యర్హితా బంధుషు తుల్యరూపా
వృత్తిర్విశేషేణ తపోధనానామ్. ౧౧

వ్యా. చిచీషతామితి. అలఘ్వీం గుర్వీం. * వోతో గుణవచనాదితి జీష్ యశోవతంసాం కీర్తిభూషణాం-ఉభయత్ర ఇహ చాముత్ర చ, లోక ఇతి శేషః - భూతిం శ్రేయః-చిచీషతాం చేతుం సంగ్రహీతు మిచ్ఛతాం. * చినోతే స్సన్నంతాచ్ఛతృప్రత్యయః - జన్మవతాం శరీరిణాం బంధుషు విషయే తుల్యరూపా ఏకవిధా వృత్తిర్వ్యవహారః అభ్యర్హితా ఉచితా తపోధనానామస్మాదృశాం విశేషేణ నియమేన అభ్యర్హితా.

మూ. తథాపి నిఘ్నం నృప తావకీనైః
ప్రహ్వీకృతం మే హృదయం గుణౌఘైః,
వీతస్పృహాణామపి ముక్తిభాజాం
భవంతి భవ్యేషు హి పక్షపాతాః. ౧౨

వ్యా. తథాపీతి. తథాపి తుల్యత్వాత్స్యాచిత్త్యేపి-హే నృప తావకీనైః త్వదీయైః* యుష్మదస్మదోరన్యతరస్యాం ఖఞ్ చేతి ఖఞ్ప్రత్యయః. తవకమమకావేకవచన ఇతి తవకాదేశః-గుణౌఘైః ప్రహ్వీకృతమావర్జితం మే హృదయం నిఘ్నం త్వదాయత్తం. ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః - నను నిస్పృహస్య కోఽయం పక్షపాత ఇత్యత్రాహ.—వీతేతి. వీతస్పృహాణాం విరక్తానాం ముక్తిభాజాం ముముక్షూణామపీత్యర్థః-భవంతీతి భవ్యాః సాధవః * భవ్యగేయేత్యాదినా కర్తరి నిపాతః-తేషు పక్షపాతాః స్నేహాః భవంతి-న హి సాధ్వనుగ్రహణో మహతాం మాధ్యస్థ్యభంజక ఇతి భావః.

అవ. అథ నృపస్య గుణవత్తాం ప్రకటయితుం ధృతరాష్ట్రస్య దుశ్చేష్టాముద్ఘాటయతి:—

మూ. సుతా న యూయం కిము తస్య రాజ్ఞ
స్సుయోధనం వా న గుణైరతీతాః,
యస్త్యక్తవాన్ వస్స వృథా బలాద్వా
మోహం విధత్తే విషయాభిలాషః. ౧౩

వ్యా. సుతాఇతి. యూయం తస్య రాజ్ఞో ధృతరాష్ట్రస్య సుతా న కిము, సుతా ఏవేత్యర్థః-గుణైః శాంతిదానదాక్షిణ్యాదిభిః సుయోధనం నాతీతాః నాతిక్రాంతా వా-అతిక్రాంతా ఏవేత్యర్థః * కర్తరి క్తః - అసుతత్వమగుణత్వం చ త్యాగే హేతుః, తచ్చ యుష్మాసు నాస్తీత్యర్థః ఉపాలంభే కారణమాహ-య ఇతి-యః ధృతరాష్ట్రః వః యుష్మాన్ త్యక్తవాన్ స వృథా, వ్యర్థజన్మేత్యర్థః. యది వయం సుతా గుణాధికాశ్చ తర్హి కథమత్యాక్షీత్తత్రాహ.—బలాద్వేతి. విషయాభిలాషః భోగతృష్ణా బలాద్వా బలాత్కారాదేవ. ని. 'వా స్యాద్వికల్పోపమయో రేవార్థే చ సముచ్చయే' ఇతివిశ్వః - మోహమవివేకం విధత్తే - విషయాభిలాషాతిరిక్తో న కశ్చిత్త్యాగహేతు రస్తీత్యర్థః-అత్ర కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అవ. అథ రాజ్ఞ ఉత్సాహవర్ధనాయ శత్రోర్హానిం సూచయతి.—

మూ. జహాతు నైనం కథమర్థసిద్ధి
స్సంశయ్య కర్ణాదిషు తిష్ఠతే యః,
అసాధుయోగా హి జయాంతరాయాః
ప్రమాథినీనాం విపదాం పదాని. ౧౪

వ్యా. జహాతీతి. ఏవం ధృతరాష్ట్రం అర్థసిద్ధిః కథం నజహాతు జహాత్యేవే త్యర్థః* ప్రైషాతిసర్గప్రాప్తకాలేషు కృత్యాశ్చేతి ప్రాప్తకాలే లోట్-తస్య హానికాలః ప్రాప్త ఇత్యర్థః-కుతః యో ధృతరాష్ట్రః-సంశయ్య సందిహ్య కర్ణాదిషు తిష్ఠతే కర్ణాదీన్ దుర్గం త్రిణః సందిగ్ధార్థనిర్ణేతృత్వేనావలంబత ఇత్యర్థః* ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చేతి స్థేయాఖ్యాయామాత్మనేపదం-తిష్ఠతే తస్మిన్నితి స్థేయో వివాదపదనిర్ణేతా తథాహి-అసాధుయోగాః దుర్జనసంసర్గాః జయాంతరాయాః జయవిఘాతకాః కించ ప్రమాథినీనామున్మూలనశీలానాం విపదాం పదాని స్థానాని. ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుషు' ఇత్యమరః. నకేవలమర్థఘాతినః కిం త్వనర్థకారిణశ్చేత్యర్థః-ధృతరాష్ట్రోఽపి దుర్జనవిధేయత్వాద్వినఙ్క్ష్యతీతి భావః.

మూ. పథశ్చ్యుతాయాం సమితౌ రిపూణాం
ధర్మ్యాం దధానేన ధురం చిరాయ,
త్వయా విపత్స్వప్యవిపత్తి రమ్య
మావిష్కృతం ప్రేమ పరం గుణేషు. ౧౮

వ్యా. ఏవం శత్రోరనర్థం సూచయిత్వా రాజ్ఞోఽర్థసిద్ధిం సూచయతి. పథ ఇతి. రిపూణాం సమితౌ సభాయాం. ని. 'సభా సమితి సంసద' ఇత్యమరః-పథశ్చ్యుతాయాం మార్గాద్భ్రష్టాయాం - గురాత్మనో దుశ్శాసనస్య స్త్రీవస్త్రగ్రహణ సాహసమంగీకృతవత్యాం సత్యామిత్యర్థః - చిరాయ ధర్మ్యాం ధర్మాదనపేతాం. * ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత ఇతి యత్ప్రత్యయః-ధురం భారం దధానేన, కృచ్ఛ్రేష్వపి ధర్మాదచలతేత్యర్థః - త్వయా విపత్స్వపి అవిపత్తి అవినాశి అతఏవ రమ్యం గుణేషు క్షాంత్యాదిషు విషయే - పరముత్కృష్టం ప్రేమ ఆవిష్కృతం-దుస్సహమపి సోఢవతా త్వయా సాధుకృతమితి భావః.

మూ. విధాయ విధ్వంసమనాత్మనీనం శమైకవృత్తేర్భవతశ్ఛలేన,
ప్రకాశితత్వన్మతిశీలసారాః కృతోపకారా ఇవ విద్విషస్తే.

వ్యా. విధాయేతి. కించ, శమఏవ ఏకా ముఖ్యా వృత్తిర్యస్య తస్య అపరోపతాపిన ఇత్యర్థః-భవతః ఛలేన కపటేన - ఆత్మనే హితః ఆత్మనీనః-స నభవతీత్యనాత్మనీనః-స్వస్యైవానర్థహేతురిత్యర్థః - తం. * ఆత్మన్విశ్వజనభోగోత్తరపదాత్ఖ ఇతి ఖప్రత్యయః-విధ్వంసమపకారం విధాయ-ప్రకాశితః ప్రఖ్యాపితః త్వన్మతిశీలయోః తవ ప్రజ్ఞాసద్వృత్తయోః సారః ఉత్కర్షో యైస్తే తథోక్తాః తవ విద్విషః కృతోపకారా ఇవ ఉపకృతవంత ఇవ, జాతా ఇతి శేషః. అపకారోఽప్యుపకారాయైవ సంవృత్తః, యత్స్వదౌర్జన్యం భవత్సౌజన్యం చ జగతి సువ్యక్తమాసీదిత్యర్థః, విద్యమానస్యాపి సుజనస్య చందనదారుణ ఇవ గుణాః పరిభవ ఏవ ప్రచురీభవంతీతి భావః.

అవ. అథ ప్రయోజనాంతరమాహ:—

లభ్యా ధరిత్రీ తవ విక్రమేణ జ్యాయాంశ్చ వీర్యాస్త్రబలైర్విపక్షః,
అతః ప్రకర్షాయ విధిర్విధేయః ప్రకర్షతంత్రా హి రణే జయశ్రీః.

వ్యా. లభ్యేతి. తవ త్వయేత్యర్థః *కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ-ధరిత్రీ విక్రమేణ లభ్యా ప్రాప్యా-న చ సులభా తం వినేత్యాశయః. విపక్షశ్చ శత్రురపి వీర్యం శౌర్యం అస్త్రాణ్యాగ్నేయాదీని బలాని సైన్యాని తైః వీర్యాస్త్రబలైః జ్యాయాన్ ప్రశస్యతరః-అధికతరం ఇతి యావత్. *జ్య చేతి ప్రశస్యశబ్దస్య జ్యాదేశః-జ్యాదాదీయస ఇత్యాకారః, అతః ప్రకర్షాయ ఆధిక్యాయ విధిరుపాయః విధేయః కర్తవ్యః, కుతః-హి యస్మాత్ రణే జయశ్రీః ప్రకర్షతంత్రా ప్రకర్షప్రధానా ఉత్కర్షాయత్తేత్యర్థః, ని. 'తంత్రం ప్రధానే సిద్ధాంత' ఇత్యమరః - బలిన ఏవ జయో న తు దుర్బలస్యేతి భావః.

అవ. అథ త్రిరిత్యాదినా శ్లోకచతుష్టయేన విపక్షజ్యాయస్త్వం వర్ణయతి:—

త్రిస్సప్తకృత్వో జగతీపతీనాం హంతా గురుర్యస్య స జామదగ్న్యః,
వీర్యావధూతః స్మ తదా వివేద ప్రకర్షమాధారవశం గుణానామ్.

వ్యా. త్రిరితి. త్రిరావృత్తాస్సప్తవారాన్ త్రిస్సప్తకృత్వః-ఏకవింశతికృత్వ ఇత్యర్థః, త్రిస్సప్త శబ్దయోస్సుప్సుపేతి సమాసః. *సంఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుజితి కృత్వసుచ్ ప్రత్యయః. జగతీపతీనాం భూపతీనాం హంతా నాశకః గురుః. అస్త్రవేదోపదేష్టా-సప్రసిద్ధ ఇత్యర్థః-అతఏవ యచ్ఛబ్దోపాదానానపేక్షత్వం-తదుక్తం కావ్యప్రకాశే - 'ప్రసిద్ధప్రక్రాంతానుభూతార్థవిషయస్తచ్ఛబ్దో యచ్ఛబ్దోపాదానం నాపేక్షత' ఇతి - జమదగ్నేరపత్యం పుమాన్ జామదగ్న్యః. *గర్గాదిభ్యో యఞితి యఞ్ ప్రత్యయః-యస్య భీష్మస్య వీర్యావధూతః విక్రమాభిభూతః, అంబికాస్వయంవర ఇత్యర్థః - తదా భంగప్రాప్తిసమయే గుణానాం శౌర్యాదీనాం ప్రకర్షమతిశయం ఆధారవశం ఆశ్రయాధీనం వివేద జజ్ఞౌ స్వవిద్యాయాః స్వశిష్యే భీష్మే స్వస్మాదపి ప్రకర్షాధానదర్శనాదితి భావః - స్మేతి పాదపూరణే. ని. 'స్మ పాదపూరణే భూత' ఇతి విశ్వః.

యస్మిన్ననైశ్వర్యకృతవ్యలీకః పరాభవం ప్రాప్త ఇవాంతకోఽపి,
ధున్వన్ ధనుః కస్య రణే న కుర్యాన్మనో భయైకప్రవణం స భీష్మః.

వ్యా. యస్మిన్నితి. యస్మిన్ భీష్మే విషయే అనీశ్వరస్య భావః అనైశ్వర్యం అసామర్థ్యం-నఞః శుచీశ్వరక్షేత్రజ్ఞకుశలనిపుణానామితి వికల్పాన్నఞః పూర్వపద వృద్ధ్యభావః-తేన కృతవ్యలీకః జనితవైలక్ష్యః. ని. 'దుఃఖే వైలక్ష్యే వ్యలీక' మితి

యాదవః-అంతకో యమోపి పరాభవం ప్రాప్త ఇవ భీష్మస్యేచ్ఛామరణత్వాత్, అంతకోపి పరాజిత ఇవాస్తే - కిముతాన్య ఇతి భావః - స భీష్మో రణే ధనుః ధున్వన్ కంపయన్ కస్య మనః భయైకప్రవణం భయే ఏకప్రవణమేకోన్ముఖం - శివభాగవతవత్సమాసః - న కుర్యాత్, సర్వస్యాపి మనసి భయం కుర్యాదేవేత్యర్థః.

సృజంతమాజావిషుసంహతీర్వస్సహేత కోపజ్వలితం గురుం కః,
పరిస్ఫురల్లోలశిఖాగ్రజిహ్వం జగజ్జిఘత్సంతమివాంతవహ్నిమ్. ౨౦

వ్యా. సృజంతమితి. ఆజౌ రణే ఇషుసంహతీః బాణసంఘాన్ సృజంతం వర్షంతం-కోపజ్వలితం అతఏవ పరిస్ఫురంత్యో లోలాశ్చశిఖాగ్రాణ్యేవ జిహ్వా యస్య తం తథోక్తం-జగత్ లోకం జిఘత్సంతం అత్తుమిచ్ఛంతం. *అదేస్సన్నంతాచ్ఛతృప్రత్యయః-లుఙ్సనోర్ఘస్లృ ఇతి ఘస్లాదేశః-అంతవహ్నిం కాలాగ్నిమివ స్థితం గురుం ద్రోణం వో యుష్మాకం మధ్యే కః స్వతేజసా సోఢుం శక్నుయాత్-న కోపీత్యర్థః - శకిలిఙ్చేతి శక్యార్థే లిఙ్.

నిరీక్ష్య సంరంభనిరస్తధైర్యం రాధేయమారాధితజామదగ్న్యమ్,
అసంస్తుతేషు ప్రసభం భయేషు జాయేత మృత్యోరపి పక్షపాతః.

వ్యా. నిరీక్ష్యేతి. సంరంభేణ కోపేన నిరస్తం త్యాజితం ధైర్యం నిర్వికారచిత్తత్వం యేన తం తథోక్తం-ఆటోపేనైవ పరధైర్యాపహారిణమిత్యర్థః - ఆరాధితజామదగ్న్యం శుశ్రూషితభార్గవం జామదగ్న్యాదధిగతాఖిలాస్త్రరహస్యమిత్యర్థః - రాధేయం రాధాసుతం కర్ణం. స్త్రీభ్యో ఢగితి ఢక్ప్రత్యయః - నిరీక్ష్య-మృత్యోరపి అసంస్తుతేషు ని. 'సంస్తవస్స్యాత్పరిచయ' ఇత్యమరః-భయేషు ప్రసభం పక్షపాతః పరిచయః జాయేత-మృత్యురప్యస్మాద్బిభీయాత్ కిముతాన్య ఇతి భావః. * సంభావనాయాం లిఙ్-అత్ర జనిక్రియాపేక్షయా సమానకర్తృకత్వాభావేఽపి పక్షపాతక్రియాపేక్షయా తత్సంభవాన్నిరీక్ష్యేతి ల్యబ్నిర్దేశస్సమర్థనీయః-ప్రధానోపసర్జనభావస్త్వప్రయోజక ఇతి వ్యక్తివివేకకారః - అత్ర భయసంబంధరహితస్య మృత్యోర్భయసంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిరలంకారః.

అథ. అథానంతరకరణీయముపదిశన్నాగమనప్రయోజనం యుఙ్క్తే :-

యయా సమాసాదితసాధనేన సుదుశ్చరామాచరతా తపస్యామ్,
ఏతే దురాపం సమవాప్య వీర్యమున్మూలితారః కపికేతనేన. ౨౨

వ్యా. యయేత్యాది. యయా విద్యయా కరణేన సుదుశ్చరాం మతిదుష్కరాం తపస్యాం తపశ్చర్యాం. *కర్మణో రోమంథతపోభ్యాం వర్తిచరోరితి క్యఙ్-అప్రత్యయాదితి స్త్రియామప్రత్యయః ఆచరతా పశుపతిం ప్రతి తపః కుర్వతేత్యర్థః - అత

ఏవ సమాసాదితం సాధనం పాశుపతాస్త్రరూపం యేన తేన-కపి ర్హనూమాన్ కేత
నం చిహ్నం యస్య తేన అర్జునే నేత్యర్థః-దురాపం అన్యదుర్లభం వీర్యం తేజస్సమవా
ప్య-ఏతే పూర్వోక్తా భీష్మాదయః - ఉన్మూలితారః ఉన్మూలయిష్యంతే. * ఉన్మూలయ
తేర్ణ్యంతాత్కర్మణి లుట్ అత్ర చిణ్వదిడాగమేపి తస్య అసిద్ధవదత్రాభాదిత్యసిద్ధ
త్వాత్ ణేరనిటీతి ణిలోపః, వల్నిమిత్తస్యైవానిటీతి ప్రతిషేధాత్ - తదుక్తం,
'చిణ్వద్వృద్ధిర్యుక్చహంతేశ్చ ఘత్వం దీర్ఘశ్చోక్తో యోమితాంవాచిణీతి. ఇట్చాసిద్ధ
స్తేన మేలుప్యతేణిర్నిత్యశ్చాయం వల్నిమిత్తో విఘాతీ' తి.

మూ. మహత్త్వయోగాయ మహామహిమ్నా
మారాధనీం తాం నృప దేవతానాం,
దాతుం ప్రదానోచిత భూరిధామ్నీ
ముపాగతస్సిద్ధిమివాస్మి విద్యామ్. ౨౩

వ్యా. మహత్త్వేతి. హే నృప-మహత్త్వయోగాయ ప్రకర్షలాభాయ మహా
మహిమ్నాం మహానుభావానాం దేవతానామింద్రాదీనాం - ఆరాధ్యతేఽనయేత్యారా
ధనీ, తాం, ప్రసాదయిత్రీమిత్యర్థః. *కరణే ల్యుట్ - జీప్-భూరిధామ్నీం మహా
ప్రభావాం. 'ధామ దేశే గృహే రశ్మౌ స్థానే జన్మప్రభావయో' రితి విశ్వః * అన
ఉపధాలోపినోన్యతరస్యామితి జీప్ - విద్యామైంద్రమంత్రరూపాం సిద్ధిం సాక్షా
త్కార్యసిద్ధిమివేతి విద్యాయా అమోఘత్వోక్తిః - హే ప్రదానోచిత దానపాత్ర
భూత, ఫలభోక్తృత్వా దస్య పాత్రత్వోక్తిః, దాతుముపాగతోఽస్మి.

మూ. ఇత్యుక్తవంతం వ్రజ సాధయేతి
ప్రమాణయన్వాక్యమజాతశత్రోః,
ప్రసేదివాంసం తముపాససాద
వసన్నివాంతే వినయేన జిష్ణుః. ౨౪

వ్యా. ఇతీతి. ఇత్యుక్తవంతం ప్రసేదివాంసం ప్రసన్నం*భాషాయాం సదవస
శ్రువఇతి క్వసుః-తం మునిః జిష్ణుః జయశీలోఽర్జునః - గ్లాజిస్థశ్చగ్స్నురితి గ్స్ను
ప్రత్యయః-వ్రజ సాధయ అనుతిష్ఠేత్యేవంరూపం - అజాతశత్రోః ధర్మరాజస్య,
స్వాయమవిద్వేషశీలత్వాదియం సంజ్ఞా-వాక్యం ప్రమాణయన్ తదాదిష్టస్సన్నిత్యర్థః,
అంతేవసన్ ఛాత్ర ఇవ. ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్య' ఇత్యమరః - వినయేన అనౌద్ధ
త్యేన ఉపాససాద సమీపం ప్రాప.

మూ. నిర్యాయ విద్యాథ దినాదిరమ్యా
ద్బింబాదివార్కస్య ముఖాన్మహర్షేః,

పార్థాననం వహ్నికణావదాతా
దీప్తి స్స్ఫురత్పద్మమివాభిపేదే. ౨౫

వ్యా. నిర్యాయేతి. అథ వహ్నికణావదాతా స్ఫులింగవదుజ్జ్వలా దేవతాసాన్నిధ్యాదితి భావః - విద్యా ఐంద్రమంత్రరూపా దినాదిరమ్యాత్ ప్రభాతభాస్వరాత్ అర్కస్య బింబాదివ మహర్షేః వ్యాసస్య ముఖాత్ నిర్యాయ నిర్గత్య-నిర్ పూర్వాద్యాతేః క్త్వాయాం, సమాసేఽనఞ్ పూర్వేక్త్వో ల్యబితి ల్యబాదేశః - దీప్తి రర్కదీధితిః-స్ఫురద్వికసత్ పద్మమివ పార్థానన మర్జునస్య ముఖం అభి పేదే ప్రవిష్టా.

మూ. యోగం చ తం యోగ్యతమాయ తస్మై
తపః ప్రభావాద్వితతార సద్యః,
యేనాస్య తత్త్వేషు కృతేవభాసే
సమున్మిమీలేవ చిరాయ చక్షుః. ౨౬

వ్యా. యోగంచేతి. సః వ్యాసః యోగ్యతమాయ అర్హతమాయ తస్మై పార్థాయ-తం వక్ష్యమాణమహిమానం యోగం ధ్యానవిధిం చ. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తి ష్వి'త్యమరః-తపః ప్రభావాత్ సద్యో వితతార దదౌ, చిరకాలగ్రాహ్యమపీతి భావః - యేన యోగేన, తత్త్వాని ప్రకృతిమహదాదీని తాని యథా మూలప్రకృతిర్మహానహంకారో మనశ్చ పంచతన్మాత్రాణి పంచబుద్ధీంద్రియాణి పంచకర్మేంద్రియాణి పంచ మహాభూతానీతి చతుర్వింశతితత్త్వానీతి - తత్ర - అవభాసే సాక్షాత్కారే కృతే సతి అస్యార్జునస్య చక్షురక్షి చిరాయ సమున్మిమీలేవ ఉన్మిషితమివేత్యుత్ప్రేక్షా - తదా తస్య కోపి మహానఖిలాజ్ఞానభంజనస్తత్త్వావభాసశ్చిరాదంధస్య దృష్టిలాభ ఇవాభవదితి భావః.

మూ. ఆకారమాశంసితభూరిలాభం
దధాన మంతర్గకరణానురూపమ్,
నియోజయిష్యన్విజయోదయే తం
తపస్సమాధౌ మునిరిత్యువాచ. ౨౭

వ్యా. ఆకారమితి. ఆశంసితః ఆఖ్యాతో భూరిలాభో నేకశ్రేయః ప్రాప్తిర్యేన తం తథోక్తం మహాభాగ్యసూచకమిత్యర్థః - అంతఃకరణశబ్దేన తద్వృత్తిరుత్సాహో లక్ష్యతే - తదనురూపం తదనుకూలం ఉత్సాహానుగుణవ్యాపారత్షమిత్యర్థః-ఆకారం మూర్తిం దధానం తం అర్జునం-మునిః విజయోదయే విజయఫలకే తపస్సమాధౌ తపోనియమే. ని. 'సమాధిర్నియమే ధ్యానే మానేచైవ సమర్థన' ఇతివిశ్వః.నియోజయిష్యన్

నియోక్తుమిచ్ఛన్నిత్యర్థః. * లృట్ శేషే చేతి లృట్ - లృటస్సద్వేతి శత్రాదేశః - ఇతి వక్ష్యమాణ మువాచ.

అనేన యోగేన వివృద్ధతేజా నిజాం పరస్మై పదవీమయచ్ఛన్,
సమాచరాచారముపాత్తశస్త్రో జపోపవాసాభిషవైర్మునీనామ్. ౨౮

వ్యా. అనేనేతి. అనేన స్వోపదిష్టేనేత్యర్థః - యోగేన వివృద్ధతేజాః అధికప్రతాపోవా - నిజాం పదవీం పరస్మై అయచ్ఛన్ పరస్య ప్రవేశ మదధాన ఇత్యర్థః-ఉపాత్తశస్త్రః గృహీతాయుధ ఏవ సన్ జపోపవాసాభిషవైః - స్వాధ్యాయానశనస్నానైః-మునీనామాచారం సమాచర అనుతిష్ఠ.

అథ, క్షేత్రవిశేషే తపస్సిద్ధిరిత్యాశయేన తం నిదర్శయన్నాహ:—

మూ. కరిష్యసే యత్ర సుదుశ్చరాణి
ప్రసత్తయే గోత్రభిదస్తపాంసి,
శిలోచ్చయం చారుశిలోచ్చయం త
మేష క్షణాన్నేష్యతి గుహ్యకస్త్వామ్. ౨౯

వ్యా. కరిష్యసఇతి. యత్ర శిలోచ్చయే గోత్రభిదః ఇంద్రస్య - ప్రసత్తయే ప్రసాదాయ సుదుశ్చరాణి తపాంసి కరిష్యసే - చారుశిలోచ్చయం రమ్యశిఖరం తం- శిలోచ్చయం గిరిం ఇంద్రకీలాఖ్యం. ని. 'అద్రిగోత్రగిరిగ్రావాచలశైలశిలోచ్చయాః' ఇత్యమరః - ఏష గుహ్యకో యక్షః - అనంతరమేవాస్య పురః ప్రాదుర్భావా దేష ఇతి నిర్దేశః - క్షణాన్నేష్యతి. ప్రాపయిష్యతి.

ఇతి బ్రువాణేన మహేంద్రసూనుం మహర్షిణా తేన తిరోబభూవే,
తం రాజరాజానుచరోఽస్య సద్యః ప్రదేశమాదేశ ఇవాధితష్ఠౌ. 30

వ్యా. ఇతీతి. ఇతీత్థం-మహేంద్రసూను మర్జునం - బ్రువాణేన ఉక్తవతేత్యర్థః * వర్తమానసామీప్యేవర్తమానవద్వాఇతి భూతే వర్తమానవత్ప్రత్యయస్తిరోధానస్యావిలంబసూచనార్థః, తేన మహర్షిణా వ్యాసేన-తిరోబభూవే అంతర్దధే - భావే లిట్-రాజరాజో యక్షరాజః ని. 'రాజా ప్రభౌనృపే చంద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయో' రితివిశ్వః - తస్యానుచరః యక్షః పూర్వోక్తః - అస్య మునేః ఆదేశః సాక్షా దాజ్ఞేవ సద్యః తం అర్జునాధిష్ఠితం ప్రదేశం అధితష్ఠౌ ప్రాప్త ఇత్యర్థః * స్థాదిష్వభ్యాసేనచాభ్యాసస్యేతి షత్వం.

మూ. కృతానతిర్వ్యాహృతసాంత్వవాదే
జాతస్పృహః పుణ్యజనస్స జిష్ణౌ,

ఇయాయ సఖ్యావివ సంప్రసాదం
విశ్వాసయత్యాశు సతాం హి యోగః. 31

వ్యా. కృతేతి. స పుణ్యజనో యక్షః-కృతానతిః కృతప్రణామస్సన్ వ్యాహృతః ఉక్తస్సాంత్వవాదః ప్రియవచనం యేన తస్మిన్. ని. 'వ్యాహార ఉక్తిర్లపిత' మిత్యమరః, జిష్ణావర్జునే - జాతస్పృహో జాతానురాగస్సన్ సఖ్యౌ సుహృదీవ. ని. 'అథ మిత్రం సఖా సుహృ' దిత్యమరః-సంప్రసాదం విస్రంభం - ఇయాయ ప్రాప, తథాహి-సతాం సాధూనాం యోగః సంగతిః ఆశు విశ్వాసయతి విశ్వాసం జనయతి-సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

మూ. అథోష్ణభాసేవ సుమేరుకుంజాన్
విహీయమానానుదయాయ తేన,
బృహద్ద్యుతీన్ దుఃఖకృతాత్మలాభం
తమశ్శనైః పాండుసుతాన్ ప్రపేదే. 32

వ్యా. అథేతి. అథ ఉష్ణభాసా సూర్యేణ-ఉదయాయ పునరుద్గమాయ విహీయమానాన్ త్యజ్యమానానితి తమఃప్రాప్తికారణోక్తిః-బృహద్ద్యుతీన్ సౌవర్ణత్వాద్దీప్యమానానితి తమస్సంకోచకారణోక్తిః-సుమేరుకుంజానివ-అత్ర సుమేరుగ్రహణం కుంజానాం సౌవర్ణత్వద్యోతనార్థం-తేన అర్జునేన ఉదయాయ శ్రేయసే విహీయమానాన్ బృహద్ద్యుతీన్ అధికబుద్ధిప్రకాశాన్-పూర్వవద్విశేషణద్వయస్య ప్రయోజనమనుసంధేయం - పాండుసుతాన్ చతుర ఇతి శేషః దుఃఖేన కృచ్ఛ్రేణ కృత ఉపపాదితః ఆత్మలాభః ఉత్పత్తిర్యస్య తత్తథోక్తం - తేషాం వివేకిత్వాత్ కథంచిల్లబ్ధోదయమిత్యర్థః-తమశ్శోకోంధకారశ్చ. ని. 'తమోంధకారే స్వర్భానౌ తమశ్శోకే గుణాంతరే' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః-శనైర్మందం ప్రపేదే - తేషాం వివేకిత్వాద్భీతభీతమివేతి భావః - అత్ర తమశ్శబ్దస్య శ్లిష్టత్వాచ్ఛ్లేషానుప్రాణితేయముపమా.

అసంశయాలోచితకార్యనున్నః ప్రేమ్ణా సమానీయ విభజ్యమానః,
తుల్యాద్విభాగాదివ తన్మనోభిర్దుఃఖాతిభారోఽపి లఘుస్స మేనే. 33

వ్యా. అసంశయేతి. అసంశయమసందిగ్ధం యథాతథా ఆలోచితం వివేచితం యత్కార్యం తేన నున్నో నిరస్త ఇతి లఘుత్వహేతూక్తిః. నుదవిదోందత్రాఘ్రాహ్రీభ్యోన్యతరస్యామితి నిష్ఠానత్వం - కార్యగౌరవమాలోచ్య నిరస్త ఇత్యర్థః. తథాపి ప్రేమ్ణా భ్రాతృవాత్సల్యేన కర్త్రా - సమానీయ పునరాకృష్య - విభజ్యమానః. సమశోకభాగీక్రియమాణః-తుల్యేన ప్రేమ్ణా తుల్యదుఃఖత్వం భవతీతి భావః-సపూర్వోక్తః దుఃఖమేవాతిభారో దుఃఖాతిభారోఽపి అతిభారభూతమపి దుఃఖమిత్యర్థః - తన్మనోభిః తేషాం

చతుర్ణాం పాణ్డవానాం మనోభిః తుల్యాదిఃభాగాదివ పూర్వోక్తాత్ప్రేమకృతాత్ సమవిభాగాదివేత్యర్థః. వస్తుతస్తు వివేకాదేవేతి భావః - పునర్విభాగప్రమాణం తస్య హేతుత్వోత్ప్రేక్షార్థ మనువాద ఇత్యదోషః - లఘుః మేనే మతః-యథైకోఽనేకధా విభజ్య బహుభిరుహ్యమానో మహానపి భారో లఘుర్దృశ్యతే తద్వదిత్యర్థః.

అథ. అథైవం ప్రేమ్ణా ఆకృష్యమాణమపి శోకం వివేకో నిర్జిగాయేత్యాహ:—

ధైర్యేణ విశ్వాస్యతయా మహర్షే స్తీవ్రాదరాతిప్రభవాచ్చ మన్యోః,
వీర్యం చ విద్వత్సు సుతే మఘోనః స తేషు న స్థానమవాప శోకః.

వ్యా. ధైర్యేణేతి. ధైర్యేణ తేషాం నిసర్గతో నిర్వికారచిత్తత్వేన-తథా మహర్షేః వ్యాసస్య-ప్రవర్తకస్యేతి శేషః - విశ్వాస్యతయా శ్రద్ధేయవచనత్వేనేత్యర్థః - అరాతిప్రభవాదరాతిహేతుకాత్ తీవ్రాద్దుస్సహాత్ మన్యోః క్రోధాచ్చ హేతోః - తథార్జునప్రభావపరిజ్ఞానాచ్చేతి హేత్వంతరం విశేషణముఖేనాహ - మఘోనస్సుతే అర్జునే వీర్యం చ, *నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః-విద్వత్సు జ్ఞాతవత్స్వితి యావత్. *విదేశ్శతుర్వసు రితి వైకల్పికో వస్వాదేశః-తేషు పాణ్డవేషు శోకః స్థానం స్థితిం నావాప నప్రాప.

తాన్ భూరిధామ్నశ్చతురోపి దూరం విహాయ యామానివ వాసరస్య,
ఏకౌఘభూతం తదశర్మ కృష్ణాం విభావరీం ధ్వాంతమివ ప్రపేదే. 38

వ్యా. తానితి. తత్ పార్థత్యాగజనితం-శర్మ సుఖం తద్విరుద్ధం అశర్మ దుఃఖం. *నఞితి నఞ్ సమాసః-భూరిధామ్నః అతితేజస్వీన ఇతి హానిహేతూక్తిః - చతురః తాన్ పాణ్డవానపి వాసరస్య భూరిధామ్నశ్చతురో యామాన్ ప్రహరానివ దూరం విహాయ త్యక్త్వా-ఏకౌఘభూతం ఏకరాశిభూతం సత్. *శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభిరితి చ్వ్యర్థే కర్మధారయః-శ్రేణ్యాదిరాకృతిగణ ఇతి శాకటాయనః-కృష్ణాం విభావరీం కృష్ణపక్షరాత్రిం ధ్వాంతమివ కృష్ణాం ద్రౌపదీం ప్రపేదే ప్రాప.

తుషారలేఖాకులితోత్పలాభే పర్యశ్రుణీ మంగళభంగభీరుః,
అగూఢభావాపి విలోకనే సా న లోచనే మీలయితుం విషేహే.

వ్యా. తుషారేతి. సా ద్రౌపదీ - విలోకనే అర్జునావలోకనే-అగూఢభావా అగూఢాభిప్రాయాపి - స్ఫుటాభిలాషిణీతి యావత్. ని. 'భావో లీలా క్రియా చేష్టా భూత్యభిప్రాయజంతుష్వి'తి వైజయంతీ - మంగళభంగభీరుః మంగళహానేర్భీతా సతీ - పర్యశ్రుణీ పరిగతాశ్రుకే బాష్పావృతే ఇత్యర్థః-అత ఏవ తుషారలేఖాకులితోత్పలాభే హిమబిందుపరీతేందీవరసన్నిభే ఇత్యుపమాలంకారః - లోచనే మీలయితుం నవిషేహే న శశాక, అశ్రుణో దృష్ట్యావారకత్వేపి తన్నిపాతస్యామంగళత్వాత్తన్నిర్వర్తకం నిమీలనం హి నచకారేత్యర్థః.

మూ. అకృత్రిమప్రేమరసాభిరామం
రామార్పితం దృష్టివిలోభిదృష్టం,
మనఃప్రసాదాంజలినా నికామం
జగ్రాహ పాథేయమివేంద్రసూనుః. 38

వ్యా. అకృత్రిమేతి. ఇంద్రసూనురర్జునః. క్రియయా నిర్వృత్తః కృత్రిమః,* డ్వితః క్త్రిరితి క్త్రిః. క్త్రేర్మమ్ నిత్యమితి మమ్ప్రత్యయః-తద్విరుద్ధః అకృత్రిమః ప్రేమైవ రసః - ప్రేమరసః-అకృత్రిమేణ ప్రేమరసేన అభిరామం-అన్యత్ర ప్రేమ్ణా రసేన మధురాదినా చాభిరామం - రామయా రమణ్యా అర్పితం దృష్టిం విలోభయతీతి దృష్టివిలోభి దృష్టిప్రియమిత్యర్థః-దృష్టం దర్శనం. *నపుంసకే భావే క్తః మనఃప్రసాదః ప్రసన్నం మన ఇత్యర్థః † సోంజలిరివేత్యుపమితిసమాసః - తేన మనఃప్రసాదాంజలినా పథి సాధు పాథేయం సంబలమివ. * పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞ్, నికామమతిశయేన జగ్రాహ రామార్పితం పాథేయం పథి క్షేమాయ భవతీత్యాగమః.

మూ. ధైర్యావసాదేన హృతప్రసాదా వన్యద్విపేనేవ నిదాఘసింధుః,
నిరుద్ధబాష్పోదయసన్నకంఠముువాచ కృచ్ఛ్రాదితి రాజపుత్రీ 39

వ్యా. ధైర్యేతి. వన్యద్విపేన-వన్యగ్రహణముచ్ఛృంఖలత్వద్యోతనార్థం-నిదాఘసింధుః గ్రీష్మకాలనదీవ-నిదాఘగ్రహణం దౌర్బల్యద్యోతనార్థం-ధైర్యావసాదేన ధైర్యభ్రంశేన కర్త్రా హృతప్రసాదా హృతనైర్మల్యా క్షోభం గమితేత్యర్థః - రాజపుత్రీ క్షత్రియసుతా ద్రౌపదీ - అతః క్షాత్రయుక్తమేవ వక్ష్యతీతి భావః. నిరుద్ధబాష్పోదయం సంరుద్ధరోదనం సన్నకంఠం హీనకంఠస్వరం - అథ తయోరుభయోః కృతబహువ్రీహ్యోః క్రియావిశేషణయోర్విశేషణసమాసః - కృచ్ఛ్రాత్కథంచిత్-ఇతి వక్ష్యమాణమువాచ.

మూ. మగ్నాం ద్విషచ్ఛద్మని పంకభూతే
సంభావనాం భూతిమివోద్ధరిష్యన్,

---

† కృదభిహితో భావో ద్రవ్యవత్ప్రకాశత ఇతి న్యాయాదితి భావః, అస్య చ న్యాయస్యాయమర్థః, కృదభిహితః కృతా కృత్ప్రత్యయేన అభిహితోఽభిధీయమానో భావః ధాత్వర్థః ద్రవ్యవత్, సప్తమ్యంతాద్వతిః-స్వాశ్రయ ఇవేత్యర్థః-స్వాశ్రయబోధ్యమాన ఇవేతి యావత్, తథా చ కృద్బోధ్యమానో ధాత్వర్థః స్వాశ్రయ విశేషణతయాపి ప్రకాశత ఇతి. కేచిత్తు ద్రవ్యవత్ - ద్రవ్యేణ తుల్యం ద్రవ్యవత్ - స్వాశ్రయవదిత్యర్థః, తథాచ భావార్థకః భావాశ్రయవాచకో భవతీతి ఫలిత మిత్యాహుః.

అధిద్విషామాతపసాం ప్రసిద్ధే
రస్మద్వినా మా భృశమున్మనీభూః. ౩౯

వ్యా. మగ్నామితి. పంకభూతే పంకోపమితే. ని. 'భూతం క్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యే సత్యోపమానయోః' ఇతి విశ్వః-ద్విషచ్ఛద్మని శత్రుకపటే మగ్నాం దురుద్ధరామితి భావః-సంభావనాం యోగ్యతాం గౌరవమితి యావత్-భూతిం సంపదమివ. ని. 'భూతి ర్భస్మని సంపదీ' త్యమరః-ఉద్ధరిష్యన్ ఉద్ధారకః త్వమితి శేషః - అధిద్విషాం దుఃఖచ్ఛిదాం తపసాం అప్రసిద్ధేస్సత్యస్సిద్ధిపర్యంతం - అస్మద్వినా అస్మాభిర్వినేత్యర్థః. * పృథగ్వినేత్యాదినా పంచమీతృతీయా - భృశం మోన్మనీభూః - అస్మద్విరహోద్విగ్నమనా మాభూరిత్యర్థః - దౌర్మనస్యస్య తపఃపరిపంథిత్వాదితి భావః.* మాఙిలుఙిత్యాశీరర్థే లుఙ్ - నమాఙ్యోగ ఇత్యడాగమప్రతిషేధః - అనున్మనా ఉన్మనా స్సంపద్యమానః భవతి ఉన్మనీ. * అభూతతద్భావే చ్విః - అరుర్మనశ్చక్షు శ్చేతోరహోరజసాంలోపశ్చేతి సకారలోపః - అస్యచ్వావితీకారః.

అవ. అథానౌత్సుక్యదార్ఢ్యార్థం తస్య సాధ్యసిద్ధినిదానత్వమాహః—

యశోఽధిగంతుం సుఖలిప్సయా వా మనుష్యసంఖ్యామతివర్తితుం వా,
అనుత్సుకానామభియోగభాజాం సముత్సుకేవాంకముపైతి సిద్ధిః.

వ్యా. యశ ఇతి. యశోఽధిగంతుం కీర్తిం లబ్ధుం-వేతి శేషః-సుఖస్య లిప్సయా లబ్ధుమిచ్ఛయా వా-మనుష్యసంఖ్యాం మనుష్యేషు గణనాం అతివర్తితుమతిక్రమితుం వా - అమానుషం కర్మ కర్తుం వేత్యర్థః - అభియోగభాజాం అభినివేశవతాం అనుత్సుకానాం దుర్మనాయమానానామిత్యర్థః - సిద్ధిః పూర్వోక్తయశస్సుఖాద్యర్థసిద్ధిః సముత్సుకేవ అనురక్తేవ - అంకముత్సంగమంతికం చోపైతి తస్మాదస్మద్విరహదుఃఖమాతపస్సిద్ధేస్సోఢవ్యమితి భావః.

అవ. అథాస్య మన్యూద్దీపనార్థం తపః ప్రవృత్తిం ప్రథయితుమరినికారం తావచ్చతుర్భిరుద్ఘాటయతి:—

మూ. లోకం విధాత్రా విహితస్య గోప్తుం
క్షత్రస్య ముష్ణన్ వసు జైత్రమోజః,
తేజస్వితాయా విజయైకవృత్తే
ర్నిఘ్నన్ ప్రియం ప్రాణమివాభిమానమ్. ౪౧

వ్యా. లోకమితి. విధాత్రా బ్రహ్మణా లోకం గోప్తుం రక్షితుం విహితస్య సృష్టస్య క్షత్రస్య క్షత్రియజాతేస్సంబంధి జయశీలం జేతృ తదేవ జైత్రం - జేతృశబ్దాత్ప్ర

న్నంతాత్ ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థేణ్ప్రత్యయః-ఓజో బలం దీప్తిర్వా. ని. 'ఓజో బలే చ దీప్తౌచే' తి విశ్వః - తదేవ వసు ధనమితి రూపకాలంకారః - ముష్ణన్ అపహరన్ - అరినికృతస్య కుతః క్షాత్త్రం తేజ ఇతి భావః-కించ విజయైకవృత్తేః విజయైకజీవనాయాః-క్షత్త్రియస్య విజిత మితి స్మరణాదితి భావః. ని. 'వృత్తిర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః - తేజస్వితాయాః తేజస్వినామిత్యర్థః - తేజసః ప్రాధాన్యద్యోతనార్థం భావప్రధానో నిర్దేశః. ప్రియం ప్రాణమివ ప్రాణసమమిత్యర్థః - అభిమానమహంకారం నిఘ్నన్ ఖండయన్ - తేజస్వినాం ప్రాణహానిప్రాయా మానహానిరితి భావః శ్లో. 'అధిక్షేపాద్యసహనం తేజః ప్రాణాత్యయేష్వపీ' త్యాహుః. ‡

వ్రీడానతైరాప్తజనోపనీతస్సంశయ్య కృచ్ఛ్రేణ నృపైః ప్రపన్నః,
వితానభూతం వితతం పృథివ్యాం యశస్సమూహన్నివ దిగ్వికీర్ణమ్.

వ్యా. వ్రీడేతి. పునశ్చ, ఆప్తజనోపనీతః ప్రాపిత ఇత్యర్థః-తథాపి సంశయ్య కథమేవం సంభావ్యత ఇతి సందిహ్య వ్రీడానతైః - జుగుప్సితవృత్తాంతశ్రవణాదితి భావః-నృపైః దేశాంతరస్థైః-కృచ్ఛ్రేణ ప్రపన్నః ప్రాప్తః - ఆప్తోక్తత్వాత్కథంచిద్విశ్వస్త ఇత్యర్థః - శృణ్వతామపి దుస్సహః - కిముతానుభవతామితి భావః - ఇత్యేషా పూర్వేషాం వ్యాఖ్యా-అన్యథాచ వ్యాఖ్యాయతే - ఆప్తజనోపనీతో జ్ఞాతికృతః సంశయ్య కథమిదమన్యాయ్య ముపేక్ష్యమితి విచార్య - వ్రీడానతైర్జుగుప్సితకర్మదర్శనాదితి భావః-నృపైః సభాస్థైః కృచ్ఛ్రేణ ప్రపన్నః అంగీకృతః - గోత్రకలహేషు మధ్యస్థైరుదాసితవ్యమితి బుద్ధ్యా ఉపేక్షిత ఇత్యర్థః - పక్షద్వయేపి ప్రపన్న ఇత్యత్ర ఆప్తజనోపనీతత్వస్య పదార్థభూతస్య విశేషణగత్యా హేతుత్వోక్త్యా కావ్యలింగమలంకారః-పునశ్చ పృథివ్యాం వితానభూత ముల్లోచతుల్యం. ని. 'అస్త్రీవితానముల్లోచ' ఇతి. 'యుక్తే క్ష్మాదావృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిష్వి'తి చామరః. దిగ్వికీర్ణం దిగంతలగ్నం, వితానమపి దిగంతలగ్నమితి భావః. వితతం విస్తృతం - ని. 'వితతం విస్తృతం తత'మిత్యమరః-ప్రథితమితి పాఠే - ప్రసిద్ధం యశస్సమూహన్నివ సంకోచయన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా - అరాతిపరిభూతస్య కుతః కీర్తిరితి భావః.

మూ. వీర్యావదానేషు కృతావమర్శ
స్తన్వన్నభూతామివ సంప్రతీతిమ్,
కుర్వన్ ప్రయామక్షయమాయతీనా
మర్కత్విషామహ్న ఇవావశేషః. ౪3

‡ 'అధిక్షేపావమానాదేః ప్రయుక్తస్య పరేణ యత్, ప్రాణాత్యయేఽప్యసహనం తత్తేజస్సముదాహృత' మిత్యపి బోధ్యమ్.

వ్యా. వీర్యేతి. పునశ్చ, వీర్యాణ్యేవాపదానాని తేషు కృతావమర్శః కృతాస్కందనః - పురాకృతపరాక్రమోద్భూతాన్యపి ప్రమృజన్నిత్యర్థః. ని. 'అపదానం కర్మవృత్త'మిత్యమరః-అతఏవ సంప్రతీతిం ప్రఖ్యాతిం. ని. 'ప్రతీతే ప్రథితఖ్యాతవిత్తవిజ్ఞాతవిశ్రుతా' ఇత్యమరః - అభూతామవిద్యమానామివేతి సత్యా అప్యసత్త్వముత్ప్రేక్ష్యతే-తస్యాః కుర్వన్-పునశ్చ, అహ్నోఽవశేషః దినాంతః, అర్కత్విషామివాయతీనాముత్తరకాలానాం ప్రయామక్షయం దైర్ఘ్యనాశం కుర్వన్నితి శ్రౌతీ పూర్ణేయముపమా, అరినిరాకృతస్య కుతశ్చిరావస్థానమితి భావః.

మూ. ప్రసహ్య యోఽస్మాసు పరైః ప్రయుక్తః
స్మర్తుం న శక్యః కిముతాధికర్తుమ్,
నవీకరిష్యత్యుపశుష్యదార్ద్రః
స త్వద్వినా మే హృదయం నికారః. ౪౪

వ్యా. ప్రసహ్యేతి. పునశ్చ-పరైః శత్రుభిః అస్మాసు ప్రసహ్య ప్రయుక్తః ఆచరితః యో నికారః పరిభవః కేశాంబరాకర్షణరూపః స్మర్తుం నశక్యః-అధికర్తుమనుభవితుం కిముత-యస్య స్మరణమపి దుస్సహం తస్యానుభవస్తు దుస్సహ ఇతి కిము వక్తవ్యమిత్యర్థః - సః నికారః త్వద్వినా త్వయా వినా. * పృథగ్వినేత్యాదినా పంచమీ ఆర్ద్రస్సన్, క్షతశ్చిదభిఘాతాత్పురాణప్రహార ఇవ త్వద్విరహదుఃఖాత్పునర్నవీభవన్నిత్యర్థః, ఉపశుష్యత్, నత్వద్యాపి శుష్కమితి భావః. దుఃఖస్తంభనం శోషపదార్థః-మే హృదయం నవీకరిష్యతి ఆర్ద్రీకరిష్యతి, వ్రణమివేతి భావః. దుఃఖితస్య పునర్దుఃఖోదయః ప్రశాంతప్రాయమపి దుఃఖహేతుం పునరుద్ఘాటయతీత్యర్థః - అత్ర శోషాదివిశేషణమాత్రసామ్యాద్వ్రణాద్యప్రస్తుతార్థప్రతీతేస్సమాసోక్తిరలంకారః.

అవ. పునః ప్రకారాంతరేణ మన్యుముద్దీపయతి ప్రాప్త ఇత్యాదిభిస్త్రిభిః:—

మూ. ప్రాప్తోఽభిమానవ్యసనాదసహ్యం దంతీవ దంతవ్యసనాద్వికారమ్,
ద్విషత్ప్రతాపాంతరితోరుతేజా శ్శరద్ఘనాకీర్ణ ఇవాదిరహ్నః.

వ్యా. అభిమానస్య వ్యసనాత్ భ్రంశాత్. ని. 'వ్యసనం విపది భ్రంశే దోషే కామజకోపజ' ఇత్యమరః-దంతవ్యసనాత్ దంతభంగాత్ దంతీవాసహ్యం వికారం వైరూప్యం ప్రాప్తః-అతో న ప్రత్యభిజ్ఞాయస ఇతి భావః - ఏవముత్తరత్రాప్యనుసంధేయం-పునశ్చ - ద్విషత్ప్రతాపేన శత్రుతేజసా అంతరితం తిరస్కృతం ఉరుతేజః ప్రతాపో యస్య స తథోక్తః, అతఏవ శరద్ఘనాకీర్ణః శరన్మేఘచ్ఛన్నః అహ్న ఆదిః ప్రత్యూష ఇవ స్థితః-తద్వదేవాప్రత్యభిజ్ఞాయమాన ఇత్యర్థః-మధ్యాహ్నస్తు మేఘావరణేఽపి కథంచిత్ప్రత్యభిజ్ఞాయత ఏవేత్యాశయేనోక్తమాదిరితి.

సవ్రీడమందైరివ నిష్క్రియత్వాన్నాత్యర్థమ స్త్రైరవభాసమానః,
యశఃక్షయా త్క్షీణజలార్ణవాభ స్త్వమన్యమాకారమివాభిపన్నః.

వ్యా. సవ్రీడేతి. పునశ్చ నిష్క్రియత్వాదర్థక్రియాశూన్యత్వాత్ - సవ్రీడమందైరివ సవ్రీడైరతఏవ మందైరపటుభిరివ స్థితైరిత్యుత్ప్రేక్షా. ని. 'మూఢాల్పాపటునిర్భాగ్యా మందా' ఇత్యమరః-అస్త్రైరత్యర్థం నావభాసమానః నప్రకాశమానః - పూర్వం తు దైవమితి భావః-కించ యశఃక్షయాద్ధేతోః, క్షీణజలో యోర్ణవః తదాభః తత్సదృశః - త్వం అన్యమాకారం అభిపన్నః ప్రాప్త ఇవ స్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా - తస్యాశ్చ క్షీణజలార్ణవాభ ఇత్యుపమయా సంసృష్టిః.

మూ. దుశ్శాసనాకృష్టరజోవికీర్ణైరేభిర్వినాథైరివ భాగ్యనాథైః,
కేశైః కదర్థీకృతవీర్యసారః కచ్చిత్సవేవాసి ధనంజయ స్త్వమ్ ౪౮

వ్యా. దుశ్శాసనేతి. పునశ్చ దుశ్శాసనస్య కర్తుః-ఆకర్షః ఆకర్షణం-సఏవ రజో ధూళిః, మాలిన్యహేతుత్వాదితి భావః - తేన వికీర్ణైర్వ్యాక్షిప్తైః - అతఏవ వినాథైరివ స్థితవతాం యుష్మాకమసత్ప్రాయత్వాదనాథైరివ స్థితైరిత్యుత్ప్రేక్షా - అన్యథా కథమియం దుర్దశేతి భావః - కింతు భాగ్యనాథైః దైవమాత్రశరణైః - అన్యథా స్వరూపమపి లుప్యేతేతి భావః-ఏభిః పరిదృశ్యమానైః-అసంయతైరితి భావః-కేశైః శిరోరుహైః కుత్సితః అర్థః వస్తు కదర్థః. ని.'అర్థోభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిష్వి'త్యమరః * కోః కత్తత్పురుషేచీతి కుశబ్దస్య కదాదేశః-కదర్థీకృతా గర్హాకృతా వీర్యసారౌ శౌర్యబలే యస్య స తథోక్తః - ఇత్థం పూర్వవిలక్షణ స్త్వం సః పూర్వ ఏవ ధనంజయోపి కచ్చిత్. ని. 'కచ్చిత్కామప్రవేదన' ఇత్యమరః. సఏవ చేన్నైవ మస్మాసు నేత్యుస ఇతిభావః.

అవ. అథాప్యుపేక్షణే దోషమాహ: —

మూ. సక్షత్రియస్త్రాణసహస్సతాం య
స్తత్కార్ముకం కర్మసు యస్య శక్తిః,
వహన్ ద్వయీమప్యఫలేఽర్థజాతే
కరోత్యసంస్కారహతామివోక్తిమ్. ౪౯

వ్యా. స ఇతి. క్షతాత్ త్రాయత ఇతి క్షత్రం క్షత్రియకులం * సుపీతియోగవిభాగాత్కప్రత్యయః పృషోదరాదిత్వాత్పూర్వపదస్యాంత్యలోపః - అథవా క్షదితి క్విబంతోపపదాత్కప్రత్యయః-క్షత్రే జాతః క్షత్రియః * క్షత్రాద్ఘ ఇతి ఘప్రత్యయః-కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకం * కర్మణ ఉకఞి త్యుకఞ్ ప్రత్యయః -

ఏవం స్థితే వాక్యార్థః కథ్యతే - యస్సతాం సాధూనాం, సహత ఇతి సహః*పచా ద్యచ్ - త్రాణస్య సహః త్రాణసహో రక్షణక్షమః - సఏవ క్షత్రియః క్షత్రియశబ్ద వాచ్యః-తథా యస్య కార్ముకస్య కర్మసు రణక్రియాసు శక్తిః - అస్తీతి శేషః-తదేవ కార్ముకం కార్ముకశబ్దవాచ్యం - అత్రైవైతౌ శబ్దౌ ముఖ్యౌ నాన్యత్రేతి భావః - ఏవం స్థితే ద్వయీం ద్వివిధాం రూఢిమపి ద్వావపీమౌ క్షత్రియకార్ముకశబ్దావిత్యర్థః - అఫలే పూర్వోక్తావయవార్థశూన్యే ఇత్యర్థః-అర్థజాతే స్వాభిధేయసామాన్యే జాతి మాత్ర ఇత్యర్థః. ని. 'జాతం జాత్యోఘజన్మస్వి'తి విశ్వః-వహతా ప్రవర్తయతా అసంస్కారవతాం అవ్యుత్పత్తిరూపితామివ కరోతీత్యుత్ప్రేక్షా-తస్మాత్త్వమపత్యస్య ప్రత్యక్షేణోక్తదోషాదాత్మానం మోచయస్వేత్యర్థః.

అవ. అన్యథా త్వద్గుణా అపి నోజ్జీవేయురిత్యాహ:—

వీతౌజసస్సన్నిధిమాత్రశేషా భవత్కృతాం భూతిమపేక్షమాణాః,
సమానదుఃఖా ఇవ నస్త్వదీయాస్సరూపతాం పార్థ గుణా భజంతే.

వ్యా. హేపార్థ వీతౌజసః నిష్ప్రభావాః - సన్నిధిమాత్రశేషాః - సత్తామా త్రావశిష్టాః భవత్కృతాం భవతా కరిష్యమాణాం * ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి భూతవత్ప్రత్యయః - భూతిమభ్యుదయమపేక్షమాణాః త్వదీయా గుణాః సమాన దుఃఖాః సమదుఃఖభాజ ఇవ నోస్మాకం సరూపతాం వీతౌజస్త్వాదిసాధర్మ్యం భజంత ఇత్యుపమా - సాచ సమానదుఃఖా ఇవేత్యుత్ప్రేక్షయా వీతౌజస్త్వాదిసంభావితయాను ప్రాణితేత్యనుసంధేయం.

అవ. తథాపి మమైవ కోయం భార ఇత్యత్రాహ:—

మూ. ఆక్షిప్యమాణం రిపుభిః ప్రమాదా
న్నాగైరివాలూనసటం మృగేంద్రం,
త్వాం ధూరియం యోగ్యతయాధిరూఢా
దీప్త్యా దినశ్రీరివ తిగ్మరశ్మిమ్. ౫౦

వ్యా. ఆక్షిప్యమాణమితి. ప్రమాదాత్ ప్రజ్ఞాహైన్యాత్ న తు దౌర్బల్యాదితి భావః-రిపుభిః ఆక్షిప్యమాణం అధిక్షిప్యమాణం - అతఏవ ప్రమాదాత్ నాగైర్గజైః. ని. 'గజేపి నాగమాతంగా' విత్యమరః ఆలూనసటముత్క్షిప్త కేసరం. ని. 'సటా జటా కేసరయో' రితి విశ్వః-మృగేంద్రం సింహమివ స్థితం త్వాం ఇయం ధూః కార్యభా రః-తిగ్మరశ్మిం సూర్యం దీప్త్యా దినశ్రీరివ యోగ్యతయా నిర్వాహకతయేత్యర్థః - అధి రూఢా ఆరూఢవతీ - కర్తరి క్తః త్వదధీనేత్యర్థః.

అవ. పూర్వం నిర్వ్యవసాయస్య సత్క్రియ ఇత్యాదినా దోష ఉక్తః సంప్రతి వ్యవసాయినో గుణమాహః—

మూ. కరోతి (యచ్ఛ్రేష) మాఽఽశేష జనాతిరిక్తాం
సంభావనామర్థవతీం క్రియాభిః,
సంసత్సు జాతే పురుషాధికారే
న పూరణీ తం సముపైతి సంఖ్యా. ౫౦

వ్యా. కరోతీతి. యః పుమాన్ శేషజనాదితరజనాత్ అతిరిక్తాం అధికాం సర్వాతిశాయినీమిత్యర్థః-సంభావనాం యోగ్యతాం క్రియాభిః చరితైః అర్థవతీం సఫలాం కరోతి తం పుమాంసం-సంసత్సు సభాసు. ని. 'సభా సమితి సంసద' ఇత్యమరః-పురుషాధికారే యోగ్యపురుషగణనాప్రస్తావే జాతే సతి పూర్యతేఽనయేతి పూరణీ సంఖ్యా ద్విత్వాదిసంఖ్యా న సముపైతి న గచ్ఛతి అద్వితీయో భవతీత్యర్థః - తస్మాద సాధారణ్య లాభాయ త్వయాపి మహోత్సాహ ఆస్థేయ ఇతి భావః.

అవ. అథ ద్వాభ్యాం సులభచిత్తవిక్షేపస్య ప్రోషితస్యార్జునస్య కర్తవ్యముపదిశతి:—

మూ. ప్రియేషు యైః పార్థ వినోపపత్తే
ర్విచింత్యమానైః క్లమమేతి చేతః,
తవ ప్రయాతస్య జయాయ తేషాం
క్రియాదఘానాం మఘవా విఘాతమ్. ౫౧

వ్యా. ప్రియేష్వితి. హేపార్థ-ప్రియేష్వప్తేసు విషయే ఉపపత్తేః కారణాద్వినైవ, విచింత్యమానైః, అకస్మాదేవాశంకమానైః యైః అఘైః చేతః క్లమం ఖేదమేతి - జయాయ ప్రయాతస్య తవ సంబంధినాం తేషామఘానాం వ్యసనానాం. ని. 'దుఃఖైనోవ్యసనేష్వఘ' మితి వైజయంతీ-మఘవా ఇంద్రః-యోస్మాభిరుపాస్యత ఇతి భావః - విఘాతం నివారణం క్రియాత్ కరోతు * ఆశిషి లిఙ్ లోటావిత్యాశీరర్థే లిఙ్ - తస్మాదస్మచ్చింతయా న చేతః ఖేదయితవ్యం జయార్థినా త్వయా-అన్యథా తదసంభవా గితి. భావః.

మూ. మాగాశ్చిరాయైకచరః ప్రమాదం వసన్నసంబాధశివేపి దేశే,
మాత్సర్యరాగోపహతాత్మనాం హి స్ఖలంతి సాధుష్వపి మానసాని.

వ్యా. మాగా ఇతి. అసంబాధః అసంకటః-విజన ఇత్యర్థః. ని. 'సంకటం నాతు సంబాధ' ఇత్యమరః-శివో నిర్బాధః-ద్వయోరన్యతరస్య విశేష్యత్వవివక్షాయాం విశేషణ సమాసః-తస్మిన్నసంబాధశివేపి దేశే-చిరాయ చిరం ఏకశ్చాసౌ చరశ్చైకచరః ఏకాకీ వసన్ - ప్రమాదం ప్రజ్ఞాదౌర్బల్యం మాగాః * ఇణోగాలుజీతిగాదేశః-న చ నిష్ప్ర

హాస్య మమా కించిత్కరః ప్రమాద ఇతి వాచ్యమిత్యాహ.—మాత్సర్యేతి. మత్సర ఏవ మాత్సర్యం ద్వేషః రాగః స్నేహః తాభ్యాముపహతాత్మనాం రాగద్వేషదూషిత స్వభావానాం-మానసాని మనాంసి సాధుషు సజ్జనేష్వపి విషయే స్ఖలంతి వికుర్వతే హి - అత్ర ప్రమాదనిషేధలబ్ధాప్రమాదరూపకారణస్యానర్థప్రాప్తిరూపవ్యతిరేక కార్యేణ సమర్థనాత్, వైధర్మ్యేణ కార్యాత్కారణసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యా సోఽలంకారః.

నిగమయతి—

మూ. తదాశు కుర్వన్ వచనం మహామునేర్మనోరథాన్నస్సఫలీకురుష్వ,
ప్రత్యాగతం త్వాస్మి కృతార్థమేవ స్తనోపపీడం పరిరబ్ధుకామా.

వ్యా. తదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్-ఆశు శీఘ్రం మహామునేః వచనం కుర్వన్, తపస్యన్నిత్యర్థః, నః అస్మాకం మనోరథాన్ సఫలీకురుష్వ - వైరనిర్యాతనేనాస్మాన్ ప్రతిష్ఠాపయేత్యర్థః. ప్రార్థనాయాం లోట్-కించ కృతార్థం కృతకృత్యం ప్రత్యాగత మేవ - త్వా త్వాం. * త్వామౌ ద్వితీయాయా ఇతి త్వాదేశః - స్తనయోరుపపీడ్య స్తనోపపీడం. * సప్తమ్యాం చోపపీడరుధకర్షః ఇతి ణముల్-పరిరబ్ధుం కామో య స్యాస్సా పరిరబ్ధుకామాస్మి ఆలింగితుమిచ్ఛామీత్యర్థః. * తుంకామమనసోరపీతి మకారలోపః. ప్రాక్కార్యసిద్ధేః ప్రమదాలింగనమపి న ప్రీతిదమితి భావః.

ఉదీరితాం తామితి యాజ్ఞసేన్యా నవీకృతోద్గ్రాహితవిప్రకారామ్,
ఆసాద్య వాచం స భృశం దిదీపే కాష్ఠాముదీచీమివ తిగ్మరశ్మిః.

వ్యా. ఉదీరితామితి. సః అర్జునః-ఇత్థం-యాజ్ఞసేనస్యాపత్యేన స్త్రియా యాజ్ఞ సేన్యా ద్రౌపద్యా-ఉదీరితాం ఉక్తాం-నవీకృతః పునరుద్ఘాటనేన తథా ప్రత్యాయితః. అత ఏవోద్గ్రాహితః మనసి నిధాపితశ్చ విప్రకారః పరిభవో యయా తాం - తాం వాచమాసాద్య-ఆకర్ణ్యేత్యర్థః-ఉదీచీం కాష్ఠాం దిశం, ని. 'దిశస్తు కకుభః కాష్ఠా' ఇత్యమరః. ఆసాద్య తిగ్మరశ్మిరివ భృశం దిదీపే జజ్వాల-చుక్రోధేత్యర్థః.

అథాభిపశ్యన్నివ విద్విషః పురః పురోధసారోపితహేతిసంహతిః,
బభార రమ్యోఽపి వపుస్సభీషణం గతః క్రియాం మంత్ర ఇవాభిచారికీమ్.

వ్యా. అథేతి. అథ విద్విషః శత్రూన్ పురః అభిపశ్యన్నివ స్థితః-తథా-పురో ధసా ధౌమ్యేన ఆరోపితా సమంత్రమాహితా హేతిసంహతిః ఆయుధకలాపో యస్యసతథోక్తః. 'హేతిర్జ్వాలాంకురాయుధ'మితి వైజయంతీ-సః అర్జునః రమ్యః ప్రకృత్యాసౌమ్యస్సన్నపి - అభిచారః. పరహింసాప్రయోజనమస్యా ఆభిచారికీ. * ప్రయోజనమితి ఠఞ్-తాం క్రియాం గతః - అభిచారకర్మణి నియుక్త ఇత్యర్థః -

మంత్ర ఇవ భీషయత ఇతి భీషణం. *నంద్యాదిత్వాల్ల్యుప్రత్యయః-వపుః బభార, ప్రశాంతో మంత్రః ప్రయోగాదిభేదాదివ సోప్యవస్థాభేదాద్భీషణో బభూవేత్యర్థః.

ఉక్తమాయుధారోపణం వివృణ్వన్ ప్రస్థానమాహ త్రిభిరవిలంఘ్యేత్యాదిభిః—

మూ. అవిలంఘ్య వికర్షణం పరైః ప్రథితజ్యారవకర్మ కార్ముకమ్,
అగతావరిదృష్టిగోచరం శితనిస్త్రింశయుజౌ మహేషుధీ. ౧౭

వ్యా. అవిలంఘ్యేతి. పరైః శత్రుభిః అవిలంఘ్యం అనతిక్రమణీయం వికర్షణం యస్య తత్ అమోఘకర్షణమిత్యర్థః-కించ ప్రథితో జ్యారవో గుణధ్వనిః కర్మ బాణమోక్షాదికంచ యస్య తత్ కార్ముకముద్వహన్నిత్యన్వయః-తథా అరీణాం దృష్టిగోచరం దృష్టిపథమగతౌ-అహవేష్వనివర్తిత్వాదస్యేతి భావః-నిర్గతస్త్రింశతోఽంగులిభ్యో నిస్త్రింశః ఖడ్గః. సంఖ్యాయాస్తత్పురుషస్యోపసంఖ్యానమితి డచ్ సమాసాంతః - శితేన తీక్ష్ణేన నిస్త్రింశేన యుంజాతే ఇతి శితనిస్త్రింశయుజౌ. సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్-మహేషుధీ మహానిషంగౌ-ఇషవో ధీయంతేఽనయోరితి విగ్రహః కర్మణ్యధికరణే చేతి కిప్రత్యయః, ని. 'తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయోః, తూణ్యాం ఖడ్గేతు నిస్త్రింశ చంద్రహాసాసిరిష్టయ' ఇత్యమరః.

మూ. యశసేవ తిరోదధన్ముహు ర్మహసా గోత్రభిదాయుధక్షతీః,
కవచం చ సరత్నముద్వహన్ జ్వలితజ్యోతిరివాంతరం దివః. ౧౮

వ్యా. యశసేతి. కించ గోత్రభిద ఇంద్రస్యాయుధక్షతీః వజ్రప్రహారరంధ్రాణి ఖాండవదాహసమయసంభవా ఇతి భావః మహసా స్వకాంత్యా యశసేవ మూర్తయా కీర్త్యేవ ముహుస్తిరోదధత్ ఆచ్ఛాదయత్ సరత్నం రత్నసహితం అత ఏవ జ్వలితజ్యోతిః దీప్తతారకం. ని. 'జ్యోతిస్తారాగ్నిభాజ్వాలాదృక్పుత్రార్థధ్వరాత్మ' స్వితి వైజయంతీ. దివోఽంతరం నభోమధ్యమివ స్థితం. ని. 'అంతరంపరిధానీయే బాహ్యే స్వీయేంతరాత్మని, క్లీబం మధ్యేవకాశే చే'తి వైజయంతీ-కవచంచోద్వహన్.

మూ. అలకాధిపభృత్యదర్శితం శివముర్వీధరవర్త్మ సంప్రయాన్,
హృదయాని సమావివేశస క్షణముద్బాష్పదృశాంతపోభృతామ్.

వ్యా. అలకేతి. సః అర్జునః-అలకాధిపభృత్యదర్శితం అలకాధిపభృత్యేన కుబేరభృత్యేన యక్షేణ దర్శితం, ప్రదర్శితం, అతఏవ శివం నిర్బాధం ఉర్వీధరవర్త్మ హిమవన్మార్గం ప్రతి సంప్రయాన్ గచ్ఛన్, క్షణముద్బాష్పదృశాం విప్రయోగదుఃఖోత్థాశ్రునేత్రాణాం తపోభృతాం ద్వైతవనవాసినాం తపస్వినాం హృదయాని సమావివేశ ఖేదయామాసేత్యర్థః.

మూ. అనుజగురథ దివ్యం దుందుభిధ్వాన మాశా
స్సురకుసుమనిపాతై ర్వ్యోమ్ని లక్ష్మీ ర్వితేనే,
ప్రియమివ కథయిష్యన్నాలిలింగ స్ఫురంతీం
భువమనిభృత వేలావీచిబాహుః పయోధిః. ౬౦

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే
లక్ష్మీపదలాంఛనే తృతీయస్సర్గః.

వ్యా. అనుజగురితి. అథ ఆశా దిశః-దివి భవం దివ్యం. * దిగాదిభ్యో యదితి యత్ - దుందుభిధ్వానం అనుజగుః అనుదధ్వనుః. * అనుగాయతే ర్లిట్ - వ్యోమ్ని సురకుసుమనిపాతైః లక్ష్మీః వితేనే - పుష్పవృష్టిశ్శోభాజనిష్టేత్యర్థః - కించ - అనిభృతాః చంచలాః వేలాయాం కూలే యా వీచయః తా ఏవ బాహవో యస్య సః తథోక్తః - ని. 'వేలా కూలవికారయో' రితి శాశ్వతః-పయోధిః స్ఫురంతీముల్లసంతీం హర్షాత్ స్పందమానాం చ భువం ప్రియం ఇష్టం భారావతరణరూపం కథయిష్య న్నివ కథయితుమివేత్యర్థః, లృట్చేతి చకారాత్ క్రియార్థాయాం క్రియాయాం లృట్-ఆలిలింగ-సర్వం చేదం శివం దేవతాకార్యప్రవృత్తత్వాదస్యేతి భావః.-అత్ర విశేషణమాత్రసామ్యాదప్రస్తుతస్య గమ్యత్వాత్సమాసోక్తిరలంకారః-తత్ర చ ప్రస్తుతయోర్భూమిసముద్రయోః ప్రతీయమానాభ్యాం నాయికానాయకాభ్యాం భేదే అభేదలక్షణాతిశయోక్తివశాదాలింగనోక్తి రితి రహస్యం - ఏవ మతిశయోక్త్యను ప్రాణితా సమాసోక్తిః ప్రియకథనోత్ప్రేక్షాముజ్జీవయంతీ తదంగభావం భజత ఇత్యుభయో రంగాంగిభావేన సంకర ఇతి వివేచనీయమ్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం తృతీయస్సర్గః.

చతుర్థస్సర్గః.

మూ. తతస్స కూజత్కలహంసమేఖలాం
సపాకసస్యాహితపాండుతాగుణామ్,
ఉపాససాదోపజనం జనప్రియః
ప్రియామివాసాదితయౌవనాం భువమ్. ౧

వ్యా. తత ఇతి. తతః ప్రస్థానానంతరం - జనప్రియః సోఽర్జునః - కలహంసా మేఖలా ఇవేత్యుపమితసమాసః - అన్యత్ర కలహంసా ఏవ మేఖలేతి విశేషణసమాసః - కూజంత్యః కలహంసమేఖలా యస్యాస్తాం - అన్యత్ర కూజంతీ కలహంసమేఖలా యస్యాస్తాం. కలహంసనాదినీమితి పాఠే - హంసైర్నదనశీలాం అన్యత్ర హంసవన్నదతీతి హంసనాదినీమితి - హంసహాసినీమితి పాఠే - హంసైర్హసతీతి అన్యత్ర హంసాన్ హసతీతి - సహపాకేన పరిణామేన వర్తంత ఇతి సపాకాని పక్వాని తైః సస్యైః ఆహితః సంపాదితః పాండుతైవ గుణో యస్యాస్తాం భువం - ఆసాదితయౌవనాం ప్రాప్తయౌవనాం ప్రియామివ - ఉపజనం జనసమీపే అన్యత్ర సఖీసమక్షం * సమీపార్థేఽవ్యయీభావః ఉపాససాద ఉపగతవాన్ - ఉపమాలంకారః.

మూ. వినమ్రశాలిప్రసవౌఘశాలినీరపేతపంకాస్ససరోరుహాంభసః,
ననంద పశ్యన్నుపసీమ సస్థలీరుపాయనీభూతశరద్గుణశ్రియః. ౨

వినమ్రేతి. సోఽర్జునః - వినమ్రశాలిప్రసవౌఘశాలినీః - అవనతశాలిఫలస్తోమశోభినీః అపేతపంకాః నిష్పంకాః ససరోరుహాణ్యంభాంసి యాసు తాః స్థలోక్తాః - ఉపాయనీభూతాః అర్జునం ప్రతి ఉపహారీభూతాః శరద్గుణశ్రియః పూర్వోక్తాః శరదర్థసంపదో యాసు తాః - ఉపసీమ గ్రామసీమాసు * విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః - సమాసాంతవిధేరనిత్యత్వాదనశ్చేతి సమాసాంతో న భవతి - కేచిత్తు - 'అప్యన్యేషాం కఠినవపుషాం దుర్గమే గ్రామసీమ్ని' త్యాది నపుంసకప్రయోగదర్శనాన్నపుంసకాదన్యతరస్యామితి వికల్పాత్సాధురిత్యాహుః - స్థలీః అకృత్రిమాభువః * జానపదేత్యాదినా అకృత్రిమార్థే ఙీష్ - పశ్యన్ ననంద - అత్ర శరద్గుణేషు తాదాత్మ్యేనారోప్యమాణస్య ఉపాయనస్య ప్రకృతనందనక్రియోపయోగిత్వాత్పరిణామాలంకారః.

మూ. నిరీక్ష్యమాణా ఇవ విస్మయాకులై
స్సరోభి రున్మీలితపద్మలోచనైః,
హృతప్రియా దృష్టివిలాసవిభ్రమా
మనోస్య జహ్రు శ్శఫరీవివృత్తయః. 3

వ్యా. నిరీక్ష్యమాణా ఇతి. విస్మయాకులైః ఆశ్చర్యరసావిష్టైః - అతఏవోన్మీలితాని పద్మాన్యేవ లోచనాని యేషాం తైః సరోభిః-నిరీక్ష్యమాణా ఇవ స్థితాః హృతః ప్రియా దృష్టివిలాసానాం విభ్రమ శ్శోభా యాభి స్తాః తథోక్తా ఇతి మనోహరణే హేతూక్తిః. ని. 'విభ్రమ స్సంశయే భ్రాంతౌ శోభాయాం చే'తి వైజయంతీ-శఫరీ వివృత్తయో మత్స్యవిస్ఫురితాని - అస్యార్జునస్య మనో జహ్రుః.

మూ. తుతోష పశ్యన్ కలమస్య సోధికం
సవారిజే వారిణి రామణీయకమ్,
సుదుర్లభే నార్హతి కోభినందితుం
ప్రకర్షలక్ష్మీ మనురూపసంగమే? 4

వ్యా. తుతోషేతి. సోర్జునః సవారిజే సాంబుజే వారిణి - కలమస్య శాలివిశేషస్య. ని. 'శాలయః కలమాద్యాశ్చ షష్టికాద్యాశ్చ పుంస్యమీ'త్యమరః-రమణీయస్య భావః రామణీయకం * యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞితి వుఞ్ ప్రత్యయః. తత్పశ్యన్ అధికం తుతోష-అనురూపసంగమాదితి భావః - తథాహి సుదుర్లభే అనురూపసంగమే యోగ్యసమాగమే, లబ్ధే సతీతి శేషః-ప్రకర్షలక్ష్మీం యోగ్యసమాగమనిమిత్తాముత్కర్షసంపదం - అభినందితుం కో నార్హతి-సర్వోప్యభినందత్యేవేత్యర్థః - సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసః.

మూ. నునోద తస్య స్థలపద్మినీగతం వితర్కమావిష్కృతఫేనసంతతిః,
అవాప్తకింజల్కవిభేదముచ్చకై ర్వివృత్తపాఠీనపరాహతంపయః.

వ్యా. నునోదేతి. ఆవిష్కృతా ప్రకాశితా ఫేనసంతతిర్డిండీరసమూహో యేన తత్తథోక్తం. ని. 'డిండీరోబ్ధికఫః ఫేన' ఇత్యమరః, అవాప్తః కింజల్కవిభేదః కేసరాపగమో యేన తత్తథోక్తం-ఉచ్చకైః అధికం యథా భవతి తథా-వివృత్తేన లుఠితేన పాఠీనేన మత్స్యవిశేషేణ పరాహతం తాడితం, ని. 'సహస్రదంష్ట్రః పాఠీన' ఇత్యమరః-పయః కర్తృ తస్య అర్జునస్య-స్థలపద్మినీగతం, తద్గోచరమిత్యర్థః-వితర్కం సంశయం నునోద-చిచ్ఛేద, పాఠీనపరాహత్యా కింజల్కాపాయేన జలదర్శనాత్ స్థలపద్మినీశంకా నివృత్తేత్యర్థః-అత్ర నిశ్చయోత్తర స్సందేహాలంకారః.

మూ. కృతోర్మిరేఖం శిథిలత్వమాయతా
శనైశ్శనైశ్శాంతరయేణ వారిణా,
నిరీక్ష్య రేమే స సముద్రయోషితాం
తరంగితక్షౌమవిపాండుసైకతమ్. ౬

కృతేతి. సోర్జునః - శిథిలత్వమాయతా గచ్ఛతా దినేదినే క్షీయమాణేనేత్యర్థః- అత ఏవ శనైశ్శనైశ్శాంతరయేణ - అన్యథోర్మిరేఖానుదయాదితి భావః - వారిణా, కృతాఊర్మయః తరంగాణ్యేవ రేఖారాజయో యస్య తత్కృతోర్మిరేఖం-తరంగా అస్య సంజాతా స్తరంగితం భంగిమత్ * తదస్య సంజాత మితీతచ్ - యత్ క్షౌమం దుకూలం - తద్వద్విపాండు శుభ్రమిత్యుపమాలంకారః - సముద్రయోషితాం నదీనాం- సికతా అస్య సంతీతి సైకతం పులినం సికతాశర్కరాభ్యాం చేత్యణ్ప్రత్యయః. ని. 'తోయోత్థితం తత్పులినం సైకతం సికతామయ' మిత్యమరః-నిరీక్ష్య- రేమే తుతోష.

తతస్త్రిభిశ్శాలిగోప్త్రీం వర్ణయతి.—

మనోరమం ప్రాపితమంతరం భ్రువో రలంకృతం కేసరరేణుణాణునా,
అలక్తతామ్రాధరపల్లవశ్రియా సమానయంతీమివ బంధుజీవకం. ౭

మనోరమమితి. అణునా సూక్ష్మేణ కేసరేషు కింజల్కేషు. ని. 'కింజల్కః కేసరోఽస్త్రియా' మిత్యమరః-యో రేణుః పరాగః తేన అలంకృతం-అతఏవ మనో రమయతీతి మనోరమం * కర్మణ్యణ్ప్రత్యయః - భ్రువోరంతరం ప్రాపితం భ్రూమధ్యే నివేశితమిత్యర్థః - బంధుజీవకం బంధూకపుష్పం. ని. 'బంధూకో బంధుజీవక' ఇత్యమరః - అలక్తతామ్రస్య లాక్షారాగరక్తస్య - అధరపల్లవస్య శ్రియా శోభయా సమానయంతీం సమీకుర్వతీమివ-సామ్యపరీక్షాం కుర్వతీమివేత్యర్థః - ఉత్ప్రేక్షాలంకారః.

మూ. నవాతపాలోహితమాహితం ముహు
ర్మహానివేశౌ పరితః పయోధరౌ,
చకాసయంతీమరవిందజం రజః
పరిశ్రమాంభః పులకేన సర్పతా. ౮

నవేతి. మహాన్నివేశః స్థానం యయోస్తౌ మహానివేశౌ పీవరావిత్యర్థః-పయోధరౌ పరితః స్తనయోస్సమంతాదిత్యర్థః * అభితః పరితస్సమయానికషాహాప్రతియోగేపీతి ద్వితీయా - ముహురాహితం నిక్షిప్తం నవాతపాలోహితం బాలాతపతామ్రం - అరవిందజం రజః పరాగం - సర్పతా ప్రసరతా - పరిశ్రమాంభః పులకేన స్వేదోద్భవేన పులకేన-చకాసయంతీం శోభయంతీం *చకాస్తేర్ణ్యంతాచ్ఛతరి జీవ్-అలంకరణమప్యలం కుర్వతీం, తత్రాప్యధికృతామితి భావః.

మూ. కపోలసంశ్లేషి విలోచనత్విషా
విభూషయంతీ మవతంసకోత్పలమ్,
సుతేన పాండోః కలమస్య గోపికాం
నిరీక్ష్య మేనే శరదః కృతార్థతా. ౯

కపోలేతి. పురః కపోలసంశ్లేషి యదవతంసకోత్పలం కర్ణోత్పలం తత్, విలోచనత్విషా విభూషయంతీం-ఆభరణస్యాప్యాభరణమితి భావః-గోపాయతీతి గోపికాం కలమస్య గోపికాం శాలిగోప్త్రీం*ణ్వుల్ ప్రత్యయః-నిరీక్ష్య-పాండోస్సుతేన అర్జునేన-శరదః-కృతార్థతాయా భావః కృతార్థతా సాఫల్యం *తత్వలో గుణవచనస్య పుంవద్భావో వక్తవ్య ఇతి పుంవద్భావః † మేనే అమాని - మన్యతేః కర్మణి లిట్-శరదస్సాఫల్యం న స్వగుణసంపద స్సద్వినియోగలాభాదితి భావః.

ఉపారతాః పశ్చిమరాత్రిగోచరాదపారయంతః పతితుం జవేన గాం,
సముత్సుకాశ్చక్రురవేక్షణోత్సుకం గవాంగణాః ప్రస్నుతపీవరోధసః.

ఉపారతా ఇతి. పశ్చిమాచాసౌరాత్రిశ్చేతి విశేషణసమాసః అపరరాత్ర ఇత్యర్థః - పూర్వాదిక్పశ్చిమం నభ ఇత్యాదివదేకదేశశబ్దస్య ఏకదేశశబ్దసామానాధికరణ్యాదేకదేశే పర్యవసానం - నతు పశ్చిమోరాత్రేరిత్యేకదేశిసమాసః-తద్విధాయకే పూర్వాపరాదిసూత్రే పశ్చిమశబ్దాగ్రహణాత్ - అతఏవాహస్సర్వైకదేశేత్యాదినా సమాసాంతోపిన, తస్యాపి పూర్వాపరాదిసూత్రోక్త సమాసవిషయత్వాదితి. ప్రకాశవర్షస్త్వేకదేశిసమాసమేవాశ్రిత్య సమాసాంతమాహ - తన్న్యాయ్యం - గావశ్చరంత్యత్రేతి గోచరో గవాం జగ్ధస్థానం వనం - పశ్చిమరాత్రౌ యో గోచరః తస్మాత్ ఉపరతాః - సన్నివృత్తాః - జవేన గాం భువం పతితుం ధావితుం అపారయంతః అశక్నువంతః ప్రస్నుతపీవరోధసః, ప్రస్నుతాని వత్సస్మరణాత్ ప్రవృష్టక్షీరాణి పీవరాణి పీనాని ఊధాంస్యాపీనాని యేషాం తే. ని. 'ఊధస్తు క్లీబమాపీన' మిత్యమరః * ఊధసోఽనజిత్యత్ర స్త్రీగ్రహణం కర్తవ్యమితి నియమాన్నానజాదేశః-ఉత్సుకాః వత్సేషూత్కంఠితాః గవాం గణాః - తమర్జునం అవేక్షణోత్సుకం దర్శనలాలసం చక్రుః. ని. 'సర్గేషు పశువాగ్వజ్రదిఙ్నేత్రఘృణిభూజలే, లక్ష్యదృష్ట్యా స్త్రియాం పుంసి గౌ' రిత్యమరః - అత్ర స్వభావోక్తిరలంకారః. శ్లో. 'స్వభావోక్తిరలంకారో యథావద్వస్తువర్ణన' మితి లక్షణాత్.

† సిద్ధాంతకౌముద్యాం తు కృతార్థశబ్దస్య గుణవచనత్వాభావాత్సామాన్యే నపుంసకమిత్యుక్తం.

పరీతముక్ష్ణాపజయే జయశ్రియా నదంతముచ్చైః క్షతసింధురోధసమ్,
దదర్శ పుష్టిం దధతం శారదీం సవిగ్రహం దర్పమివాధిపం గవామ్.

పరీతమితి. సోఽర్జునః - ఉక్ష్ణాపజయే, ఉక్ష్ణాంతరభంగే సతి - జయశ్రియా పరీతం వేష్టితం-ఉచ్చైర్నదంతం-క్షతసింధురోధసం రుగ్ణసరిత్తటం-శరది భవాం శారదీం పుష్టిం అవయవోపచయం దధతం గవామధిపం మహోక్షం - సవిగ్రహం మూర్తిమంతం. ని. 'శరీరం వర్ష్మవిగ్రహః' ఇత్యమరః-దర్పమివేత్యుత్ప్రేక్షా - దదర్శ.

విముచ్యమానైరపి తస్య మంథరం గవాం హిమానీవిశదైః కదంబకైః,
శరన్నదీనాం పులినైః కుతూహలం గళద్దుకూలైర్జఘనైరివాదధే. ౧౨

విముచ్యమానైరితి. హిమానీవిశదైః హిమసంఘాతశుభ్రైః. ని. 'హిమానీ హిమసంహతి' రిత్యమరః. ఇంద్రవరుణేత్యాదినా ఙీష్ - తత్సన్నియోగాదానుగాగమశ్చ - గవాం కదంబకైః సమూహైః-కర్తృభిః. ని. 'కదంబకం సమూహేఽస్త్రీ ఫలే పుష్పవిశేషకే' ఇతి విశ్వః. మంథరం మందం - విముచ్యమానైరపి-కిముతావిముచ్యమానైరితి భావః - శరన్నదీనాం సంబంధిభిః - శరద్గ్రహణం ప్రావృణ్ణివృత్త్యర్థం - తత్ర పులినాదర్శనాదితి భావః - పులినైః కర్తృభిః గళద్దుకూలైః జఘనైరివ తస్య అర్జునస్య కుతూహలం కౌతుకం ఆదధే ఆహితం.

మూ. గతాన్ పశూనాం సహజన్మబంధుతాం
గృహాశ్రయం ప్రేమ వనేషు బిభ్రతః,
దదర్శ గోపానుపధేను పాండవః
కృతానుకారానివ గోభిరార్జవే. ౧౩

గతానితి. పాండవః అర్జునః-పశూనాం గవాం సహజన్మ యేషాంతే సహజన్మానః సోదరాః త ఏవ బంధవః తేషాం భావస్తత్తా తాం గతాన్ పశుషు సోదరాభిమానవత ఇత్యర్థః-గృహాశ్రయం గృహవిషయం ప్రేమ వనేషు బిభ్రతః వనేషు గృహాభిమానిన ఇత్యర్థః-ఆర్జవే ఋజుత్వే విధేయత్వే గోభిః పశుభిః - కృతానుకారాన్ అనుకృతానివ స్థితానిత్యుత్ప్రేక్షా తతోఽపి విధేయానిత్యర్థః - గాః పాంతీతి గోపాః గోపాలకాః * ఆతో నుపసర్గే క ఇతి క ప్రత్యయః-తాన్-ఉపధేను ధేనుసమీపే-సమీపార్థేఽవ్యయీభావః-దదర్శ అత్రోత్ప్రేక్షానుప్రాణితా స్వభావోక్తిరలంకారః.

అథ చతుర్భిర్వల్లవీర్నర్తకీసామ్యేన వర్ణయతి. కాలాపకం.

మూ. పరిభ్రమన్మూర్ధజషట్పదాకులైః స్మితోదయాదర్శితదంతకేసరైః,
ముఖైశ్చలత్కుండలరశ్మిరంజితైర్నవాతపామృష్టసరోజచారుభిః,

వ్యా. పరిభ్రమదితి. మూర్ధజాః షట్పదా ఇవేత్యుపమితసమాసః-సరోజచారుభిరిత్యుపమానుసారాత్ - పరిభ్రమద్భిశ్చలద్భిః మూర్ధజషట్పదైః ఆకులాని తైః, దంతాః కేసరా ఇవేతి పూర్వవత్సమాసః స్మితోదయేనాదర్శితా ఈషత్ప్రకాశితాః దంతకేసరా యేషాం తైస్తథోక్తైః - చలత్కుండలరశ్మిరంజితైః చంచలకనకకర్ణవేష్టనప్రభానులిప్తైః - అతఏవ - నవాతపామృష్టం బాలాతపస్పృష్టం యత్సరోజం తద్వచ్చారుభిః ముఖైః ఉపలక్షితాః.

మూ. నిబద్ధనిశ్వాసవికంపితాధరా లతా ఇవ ప్రస్ఫురితైకపల్లవాః,
వ్యపోఢపార్శ్వైరపవర్తితత్రికా వికర్షణైః పాణివిహారహారిభిః.

వ్యా. నిబద్ధేతి. నిబద్ధేన అనుబద్ధేన నిశ్వాసేన వికంపితా అధరా యాసాం తాస్తథోక్తాః అతఏవ ప్రస్ఫురితైకపల్లవాః ప్రచలితైకపల్లవా ఇత్యర్థః-క్వచిత్సంఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే వీప్సార్థత్వం సప్తపర్ణాదివదితి కైయ్యటః-లతా ఇవ స్థితాః - దైవాదేకపల్లవస్ఫురణస్యాపి లోకే సంభవాదుపమైవేయం నోత్ప్రేక్షా-కించ వ్యపోఢాని విపరీతాని పార్శ్వాని యేషు తైః - పాణివిహారహారిభిః - అంగవిక్షేపమనోహరైః. ని. 'అంగహారోంగవిక్షేప' ఇత్యమరః - వికర్షణైః మంథగుణకర్షణైః - అపవర్తితత్రికాః సంవలితనితంబాః - యద్యపి-'పృష్ఠవంశాధరే త్రిక' మిత్యమరః-తథాప్యత్ర నితంబో లక్ష్యతే తస్యైవ చలనే వికల్పాదితి భావః.

మూ. వ్రజాజిరేష్వంబుదనాదశంకినీః
శిఖండినాయున్మదయత్సు యోషితః,
ముహుః ప్రణున్నేషు మథాం వివర్తనై
ర్నదత్సు కుంభేషు మృదంగమంథరమ్. ౧౬

వ్యా. వ్రజేతి. వ్రజాజిరేషు గోష్ఠప్రాంగణేషు-అధికరణే సప్తమీ. 'వ్రజో గోష్ఠాధ్వబృందే' ష్వితి విశ్వః - అంబుదనాదశంకినీః మేఘగర్జితభ్రమవతీరితి భ్రాంతిమదలంకారః-శిఖండినాం యోషితో మయూరీః యోషిద్గ్రహణం మార్ధ్యాతిశయాత్ - ఉన్మదయత్సు ఉన్మదాః కుర్వత్సు. * తత్కరోతీతి ణ్యంతాచ్ఛతృప్రత్యయః. మథాం మంథదండానాం. ని. 'వైశాఖమంథమంథానమంథానోమంథదండక' ఇత్యమరః-వివర్తనైః పరిభ్రమణైః - ముహుః ప్రణున్నేషు కంపితేష్వితి స్వభావోక్తిః. కుంభేషు కలశేషు మృదంగవన్మంథరం మందం నదత్సు స్వనత్స్వితి వాద్యసామ్యోక్తిః-భావలక్షణసప్తమీయం.

మూ. సమంథరావల్గితపీవరస్తనీః పరిశ్రమక్లాంతవిలోచనోత్పలాః,
నిరీక్షితుం నోపరరామ వల్లవీరభి ప్రనృత్తా ఇవ వారయోషితః.

వ్యా. కణతి. మంథరం మందం వల్గితాః వల్గంతః పీవరాః స్తనాః యాసాం తాః తథోక్తాః. * స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాదితి జీష్ - పరిశ్రమేణ క్లాంతాని మ్లానాని విలోచనోత్పలాని యాసాం తా స్తథోక్తాః-పల్లవీః గోపీః. ని. 'గోపే గోపాలగోసంఖ్యగోధుగాభీరవల్లవా' ఇత్యమరః-అభిప్రనృత్తాః నృత్యంతీః, * గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినా కర్తరి క్తః. * గతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చేతి చకారాద్వర్తమానార్థత్వం - వారయోషితో వేశ్యా ఇవ. ని. 'వారస్త్రీగణికా వేశ్యే'త్యమరః - సోర్జునః-నిరీక్షితుం ద్రష్టుం, ఈక్షతే స్తుమునా నోపరరామ న విరమతిస్మ. *ఉపాచ్చ, విభాషాకర్మకాదితి పరస్మైపదం-అత్ర చతుర్థ్యోక్త్యాముపమాస్వభావోక్త్యో స్సంసృష్టిః.

మూ. పపాత పూర్వాం జహతో విజిహ్మతాం
వృషోపభుక్తాంతికసస్యసంపదః,
రథాంగసీమంతితసాంద్రకర్దమాన్
ప్రసక్తసంపాతపృథక్కృతాన్ పథః. ౧౮

వ్యా. పపాతేతి. సోర్జునః పూర్వాం ప్రావృషేణ్యాం విజిహ్మతాం వక్రతాం-జహతః త్యజతః శరది నిష్పంకత్వేన సమరేఖయైవ సుగమత్వాదితి భావః. * జహాతే శ్శతృప్రత్యయః-వృషోపభుక్తాంతిః సస్యసంపదః వృషభచర్వితప్రాంతసస్యసమృద్ధీన్. ని. 'సుకృతేవృషభేవృష' ఇత్యమరః - సీమంతా ఇవ. సీమంతాః చక్రపద్ధతయః - సీమంతవంతః కృతాః సీమంతితాః * మత్వంతాత్తత్కరోతీతి ణిచి కర్మణి క్తః-ణావిష్ఠవద్భావన్మతుపో లుక్-రథాంగైః చక్రైః సీమంతితాః సాంద్రాః ఘనీభూతాః కర్దమాః పంకా యేషు తాన్-ప్రసక్తసంపాతేన సంతతసంచారేణ పృథక్కృతాన్ పథోమార్గాన్ పపాత జగామేతి స్వభావోక్తిః.

మూ. జనైరుపగ్రామ మనింద్యకర్మభి
ర్వివిక్తభావేంగితభూషణైర్వృతాన్,
భృశం దదర్శాశ్రమమండపోపమాన్
సపుష్పహాసాన్ స నివేశవీరుధః. ౧౯

వ్యా. జనైరితి. సోర్జునః-ఉపగ్రామం గ్రామేషు. *విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః - అనింద్యకర్మభిః అనిషిద్ధవృత్తిభిః - వృత్తిశ్చైకత్ర కృష్యాదిః - అన్యత్ర శిలోంఛాదిః-వివిక్తాన్యేకాగ్రాణి, భావః అభిప్రాయః ఇంగితం చేష్టాభూషణ మలంకారశ్చ యేషాంతైః తథోక్తైః జనైర్వృతాః అధిష్ఠితా ఇత్యర్థః - అతఏవాశ్రమేషు మునిస్థానేషు యే మండపాః తదుపమాః. ని. 'మండపోఽస్త్రీజనాశ్రయ'ఇత్యమరః-సపుష్పహాసాః పుష్పవికాససహితాః, * తేనసహేత్యాదినా బహువ్రీహిః -

నివేశవీరుధో గృహగుల్మినీః. 'వీరుద్గుల్మినీ' త్యమరః - భృశం సాదరం దదర్శ - ఉపమాలంకారః.

మూ. తతస్స సంప్రేక్ష్య శరద్గుణశ్రియంశరద్గుణాలోకనలోలచక్షుషమ్,
ఉవాచయక్ష స్తమచోదితోఽపి గాం నహీంగితజ్ఞోఽవసరేఽవసీదతి.

వ్యా. తత ఇతి. తతః-సః పూర్వోక్తో యక్షః. శరద్గుణశ్రియం సంప్రేక్ష్య దర్శనీయాం వర్ణనీయాం చేతి విచార్యేత్యర్థః - శరద్గుణాలోకనే లోలచక్షుషం సతృష్ణదృష్టిం. ని. 'లోల శ్చలసతృష్ణయో' రిత్యమరః - తమర్జునం అచోదితోఽపి అపృష్టోఽపి గాం వాచమువాచ-తథా హి * ఇంగితజ్ఞో భావజ్ఞః. ని. 'ఇంగితం హృద్గతో భావ' ఇతి. సజ్జనః అవసరే ఉక్తియోగ్యకాలే నావసీదతి నవాచం యచ్ఛతి. 'నాపృష్టః కస్య చిద్బ్రూయాత్' ‡ ఇతి నిషేధ స్త్వనాకాంక్షితోక్తివిషయ ఇతి భావః - సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

శరదం వర్ణయన్ ప్రథమమాశిషమాశాస్తే:—

మూ. ఇయం శివాయా నియతే రివాయతిః
కృతార్థయంతీ జగతః ఫలైః క్రియాః,
జయశ్రియం పార్థ పృథూకరోతు తే
శరత్ప్రసన్నాంబురనంబువారిదా. ౧౧

వ్యా. ఇయమితి. హే పార్థ శివాయాః కల్యాణకారిణ్యాః నియతేః శుభావహదైవస్య. ని. 'దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతి ర్విధి' రిత్యమరః- ఆయతిః ఫలదానకాల ఇవ - జగతః క్రియాః కృష్యాదికర్మాణి - ఫలైః లాభైః. ని. 'లాభ నిష్పత్తియోగేషు ఫలే బీజే ధనే ఫల' మితి వైజయంతీ-కృతార్థయంతీ నఫలయంతీ ప్రసన్నాంబుః నిర్మలోదకా అనంబువారిదా నిర్జలమేఘా అనేన విశేషణద్వయేన ద్యావాపృథివ్యోరానుకూల్యం సూచయతి-ఇయం శరత్ తే జయశ్రియం పృథూకరోతు * ఆశిషర్థే లోట్.

మూ. ఉపైతి సస్యం పరిణామరమ్యతా
నదీరనౌద్ధత్య మపంకతా మహీమ్,
నవైర్గుణైస్సంప్రతి సంస్తవస్థిరం
తిరోహితం ప్రేమఘనాగమశ్రియః. ౧౨

వ్యా. ఉపైతీతి. సస్యం వ్రీహ్యాదికం - పరిణామేన పాకేన యా రమ్యతా సా ఉపైతి నదీరనౌద్ధత్యం గమ్యరూపత్వముపైతి - మహీం భువం అపంకతా నిష్పంకత్వం

‡ నాపృష్టః కస్యచి ద్బ్రూయా న్నచాన్యాయేన పృచ్ఛతః, ఇతి మనుః.

ఉపైతి - తథాహి - సంప్రతి నవై ర్గుణైః పూర్వోక్తై శ్శరద్ధర్మైస్సంస్తవేన పరిచయే న స్థిరం దృఢమపి - ఘనాగమశ్రియః ప్రావృల్లక్ష్మ్యాః సంబంధి తద్విషయమిత్యర్థః. ప్రేమతిరోహితం నిరస్తమిత్యర్థః - గుణతంత్రాః ప్రేమాణో న పరిచయతంత్రా ఇతి భావః, వాస్తవాలంకారః. †

మూ. పతంతి నాస్మిన్ విశదాః పతత్రిణో
ధృతేంద్రచాపా నపయోదపంక్తయః,
తథాపి పుష్ణాతి నభశ్శ్రియం పరాం
నరమ్యమాహార్య మపేక్షతే గుణమ్. ౧౩

వ్యా. పతంతీతి. అస్మిన్నభసి-విశదాః పతత్రిణో బలాకాః - నపతంతి నప్రసరంతి - ధృతేంద్రచాపాః పయోదపఙ్క్తయశ్చ నపతంతి తథాపి శ్రీకారణాభావేపి - నభః ఖం - పరాం శ్రియం శోభాం పుష్ణాతి ధత్తే - తథాహి - రమ్యం స్వభావసుందరం వస్తు-ఆహార్య మారోప్యమాణం కృత్రిమం గుణం నాపేక్షతే-తత్స్వభావస్యైవ సమర్థత్వాదితిభావః - అత్రార్థాంతరన్యాసః.

మూ. విపాండుభి ర్గ్లానతయా పయోధరై
శ్చ్యుతాచిరాభాగుణహేమదామభిః,
ఇయం కదంబానిలభర్తురత్యయే
న దిగ్వధూనాం కృశతా న రాజతే. ౧౪

వ్యా. విపాండుభిరితి. కదంబానిలశబ్దేన వర్షర్తు ర్లక్ష్యతే - సఏవ భర్తా తస్య అత్యయే విరహే గ్లానతయా నిర్జలతయా దుర్బలతయా చ విపాండుభిః చ్యుతాని అచిరాభాగుణా విద్యుల్లతా ఏవ హేమదామాని సువర్ణసూత్రాభరణాని యేభ్యస్తైః పయోధరైః అంబుధరైరేవ పయోధరైః స్తనైరుపలక్షితానాం. ని. 'స్తనాంభోదౌ పయోధరా' వితి వైజయంతీ-దిశ ఏవ వధ్వః తాసాం-ఇయం కృశతా నరాజత ఇతి న-కింతురాజత ఏవ-వియుక్తత్వాత్. శ్లో. 'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినాకృశే'తి స్మరణాచ్చేతి భావః-సామాన్యతః ప్రసక్తమరాజనం కార్శ్యస్యైకేన నఞాద్య ద్వితీయేన నిషేధతి, యథాహ వామనః - 'సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వౌ ప్రతిషేధా'వితి ‡ అత్రరూపకాలంకారః స్ఫుట ఏవ.

మూ. విహాయ వాంఛాముదితే మదాత్యయా
దరక్తకంఠస్య రుతే శిఖండినః,

---

† నాయమలంకారోఽలంకారశాస్త్రే దృష్టః స్వభావోక్తేరేవ నామాంతరతయా యథాకథంచిన్నిర్వాహ్యః. ‡ అధి ౫ - అ - ౧ - సూ. ౯.

శ్రుతిః శ్రయత్యున్మదహంసనిస్వనం
గుణాః ప్రియత్వేధికృతా న సంస్తవః. ౧౦

వ్యా. విహాయేతి. మదాత్యయాత్ మదక్షయాత్-అరక్తకంఠస్య అశ్రవ్యస్వరస్య-కంఠశబ్దేనాత్ర తద్భవః స్వరో లక్ష్యతే-శిఖండినో మయూరస్య సంబంధిని. ఉదితే ఉచ్చైస్స్వరే రుతే కూజితే వాంఛాం విహాయ శ్రుతిః శ్రోత్రం. ని. 'శబ్ద శబ్దగ్రహౌ శ్రోత్రం శ్రుతిః స్త్రీ శ్రవణం శ్రవ'ఇత్యమరః-ఉన్మదహంసనిస్వనం మత్తమరాళకూజితం శ్రయతి భజతే-నను అకాండే కథం పరిచితపరిహారేణాపరిచితే ప్రీత్యుదయ ఇత్యాశంక్యార్థాంతరం న్యస్యతి-గుణా ఇతి-ప్రీణాతీతి ప్రియః *ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కఇతి కప్రత్యయః-తస్య భావే ప్రియత్వే ప్రీతికరత్వే గుణాఅధికృతాః నియుక్తాః - సంస్తవః పరిచయః నాధికృతః నసమర్థ ఇత్యర్థః. ప్రేమాధానే గుణవత్త్వం ప్రయోజకం నపరిచయ ఇత్యర్థః.

మూ. అమీ పృథుస్తంబభృతః పిశంగతాం
గతా విపాకేన ఫలస్య శాలయః,
వికాసి వప్రాంభసి గంధసూచితం
నమంతి నిఘ్రాతుమివాసితోత్పలమ్. ౧౧

వ్యా. అమీ ఇతి. అమీ-పృథూన్ స్తంబాన్ గుచ్ఛాన్ బిభ్రతీతి పృథుస్తంబభృతః. ని. 'స్తంబో గుచ్ఛస్తృణాదిన'ఇత్యమరః - ఫలస్య ప్రసవస్య విపాకేన పరిణామేన పిశంగతాం గతాః-శాలయో వ్రీహివిశేషాః - వప్రాంభసి కేదారోదకే-ని. 'పున్నపుంసకయోర్వప్రం కేదారం క్షేత్ర' మిత్యమరః-వికసతీతి వికాసి వికసితం గంధేన సూచితం జ్ఞాపితం అసితోత్పలం నీలోత్పలం నిఘ్రాతుమాఘ్రాతుమివ నమంతి-నిధ్యాతుమివేతి పాఠే-ద్రష్టుమివేత్యర్థః. ని. 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ' మిత్యమరః-అత్ర ఫలభరనిమిత్తస్య నమనస్య నిఘ్రాణఫలకత్వముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి ఫలోత్ప్రేక్షా.

అవ. అథ చతుర్భిః కులాపకమాహ.—

మూ. మృణాళినీనామనురంజితం త్విషా
విభిన్నమంభోజపలాశశోభయా,
పయస్స్ఫురచ్ఛాలిశిఖాపిశంగితం
ద్రుతం ధనుష్ఖండమివాహివిద్విషః. ౧౨

వ్యా. మృణాళినీనామితి.మృణాళినీనాం పద్మలతానాం త్విషా హరితవర్ణేనేత్యర్థః. అనురంజితం-తద్వర్ణతామాపాదిత మిత్యర్థః-తథా అంభోజపలాశశోభయా కమల

దళకాంత్యా - అరుణ్యేనేత్యర్థః - విభిన్నం మిశ్రితం - తథా - స్ఫురచ్చాలిశిఖా పిశంగితం స్ఫురద్భిః కలమాగ్రైః పింగలీకృతం-ఇత్థం నానావర్ణత్వాత్ గ్రుతం విగలితం అహివిద్విషః వృత్రశత్రోః. ని. 'సర్పే వృత్రాసురేప్యహి' రితి వైజయంతీ-ధనుష్ఖండమివ స్థితం *నిత్యం సమాసేఽనుత్తరపదస్థస్యేతి షత్వం, పయోవప్రాంభః-అపదిశ్య వ్యాజీకృత్య ధావతామిత్యాగామినా సంబంధః - అత్ర ధనుష్ఖండస్య గ్రుతస్య లోకే అప్రసిద్ధత్వాదుత్ప్రేక్షేయం నోపమా.

విపాండుసంవ్యానమివానిలోద్ధతం నిరుంధతీస్సప్తపలాశజం రజః,
అనావిలోన్మీలితబాణచక్షుషస్సపుష్పహాసా వనరాజియోషితః.

వ్యా. విపాండ్వితి. విపాండు శుభ్రం - అనిలోద్ధతమనిలోత్క్షిప్తం సప్తసప్త పలాశాని పర్ణాని పర్వసు యేషాం తే వృక్షాః సప్తపలాశాః - క్వచిత్సంఖ్యాశబ్దస్య వృత్తివిషయే వీప్సార్థత్వం సప్తపర్ణాదివదిత్యుక్తం తేషాం పుష్పాణి సప్తపలాశాని. ని. 'ప్రసూనం ప్రసవే సర్వ' మిత్యమరః * ఫలే లుగిత్యణో లుక్ - తేషు జాతం సప్తపలాశజం రజః పరాగః సంవ్యానముత్తరీయమివ ని. 'సంవ్యానముత్తరీయంచే' త్యమరః-నిరుంధతీర్నివారయంతీః - ప్రావృతవతీరితి యావత్ - అనావిలాని అకలుషాణి ఉన్మీలితాని చ బాణాని నీలసైరేయకాణి చక్షూంషీవ యాసాం తాస్తథోక్తాః. ని. 'నీలస్త్వార్తగళో దాసీ బాణ ఓదనపాక్యపీ'తి ధన్వంతరిః. పుష్పాణి హాసా ఇవ తైస్సహ వర్తంత ఇతి సపుష్పహాసాః వనరాజయో యోషిత ఇవ వనరాజయోషితః-తాః అపదిశ్యేత్యన్వయః - అత్ర సంవ్యానమివేత్యుపమైవాన్యత్రోపమితసమాసే లింగం-యథా కాచిత్కామినీ కాముకేనాక్షిప్తం స్తనాంశుకం నిరుంధే తద్వదితి భావః.

అదీపితం వైద్యుతజాతవేదసా సితాంబుదచ్ఛేదతిరోహితాతపమ్,
తతాంతరం సాంతరవారిశీకరైః శివం నభోవర్త్మ సరోజవాయుభిః.

వ్యా. అదీపితమితి. వైద్యుతజాతవేదసా వైద్యుతాగ్నినా అదీపితమప్రకాశితం-విద్యుత్ప్రకాశస్య దృష్టిప్రతిఘాతకత్వాత్తదప్రకాశిత్వం గుణ ఇతి భావః-సితాంబుదానాం ఛేదైః ఖండైః తిరోహితాతపం-వదృష్టిబాధో నాస్త్యాతపబాధ ఇతి భావః సాంతరవారిశీకరైః విరళాంబుకణైః - తతాంతరం వ్యాప్తమధ్యం సరోజవాయుభిః శివం రమ్యం నభోవర్త్మాపదితి స్వభావోక్తిరలంకారః.

మూ. సితచ్ఛదానామపదిశ్య ధావతాం
రుతైరమీషాం గ్రథితాః పతత్రిణామ్,
ప్రకుర్వతే వారిదరోధనిర్గతాః
పరస్పరాలాపమివామలా దిశః. 03

వ్యా. సితేతి. అపదిశ్య పూర్వశ్లోకత్రయోక్తం పయఃప్రభృతికముద్దిశ్య ధావతా మమీషాం సితచ్ఛదానాం పతత్రిణాం హంసానాం. ని. 'హంసాస్తు శ్వేతగరుత' ఇత్యమరః.।రుతైః శబ్దైః గ్రథితాః దృబ్ధాః. ని. 'గ్రథితం సందితం దృబ్ధ' మిత్యమరః—వారిదరోధనిర్గతాః మేఘోపరోధనిర్ముక్తాః - అత ఏవ అమలాః ప్రసన్నా దిశః పరస్పరాలాపం అన్యోన్యసంభాషణం ప్రకుర్వత ఇవ-స్త్రియోహి రోధాపగమే పరస్పరం సంభాషంతే - 'దిష్ట్యా మేఘోపరోధనిర్ముక్తాః చిరాగుచ్ఛ్వసితా' ఇతి హంసకూజితవ్యాజేన పరస్పర మాలాపం ప్రకుర్వంతీవేత్యుత్ప్రేక్షా.

మూ. విహారభూమేరభిఘోషముత్సుకా
శ్శరీరజేభ్య శ్చ్యుతయూథపఙ్క్తయః,
అసక్త మూధాంసి పయః క్షరంత్యమూ
రుపాయనానీవ నయంతి ధేనవః. 30

వ్యా. విహారేతి. విహారభూమేః-అపరరాత్రగోచరాదిత్యర్థః. ఆగచ్ఛంత్య ఇతి శేషః - అభిఘోషముత్సుకాః - వ్రజంప్రత్యుత్కంఠితాః వత్సప్రేమ్ణేతి భావః. ని. 'ఘోష ఆభీరపల్లీ స్యా' దిత్యమరః - చ్యుతా త్వరయా విఘటితా యూథానాం కులానాం పఙ్క్తిః శ్రేణీబంధో యాసాం తాస్తథోక్తాః. ని. 'సజాతీయైః కులం యూథ' మిత్యమరః-అమూః ధేనవః - అసక్త మప్రతిబంధం పయః క్షీరం క్షరంతి స్రవంతి వత్సస్మరణాత్ ప్రస్రవంతీత్యర్థః. *క్షరతే శ్శతృప్రత్యయః-ఊధాంసి ఆపీనాని. ని. 'ఊధస్తు క్లీబమాపీన' మిత్యమరః - శరీరజేభ్యోప త్యేభ్య ఉపాయనానీవ అతితోషకారకాణీవేత్యుత్ప్రేక్షా, నయంతి ప్రాపయంతి - యథా లోకే కుతశ్చిత్ప్రవాసాదేత్య మాతరః కించిత్ఖాద్య మానయంతి తద్వదితి భావః.

మూ. జగత్ప్రసూతి ర్జగదేకపావనీ
వ్రజోపకంఠం తనయై రుపేయుషీ,
ద్యుతిం సమగ్రాం సమితి ర్గవా మసా
వుపైతి మంత్రై రివ సంహితాహుతిః. 31

వ్యా. జగదితి. జగత్ప్రసూతిః జగత్కారణం. ఆజ్యాదిహవిర్ద్వారేణేతి భావః. జగతామేకపావనీ ముఖ్యశోధనీ, వ్రజోపకంఠం గోష్ఠాంతికం. *సూరాంతికార్థేభ్యో ద్వితీయాచేతి ద్వితీయా. ని. 'ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభితోవ్యయ' మిత్యమరః - తనయైః వత్సైః ఉపేయుషీ సంగతా. * ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చేతి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః-ఉగితశ్చేతి జీప్-అసౌ గవాం సమితిః సంహతిః-మంత్రైః ఋగ్యజుస్సామభిః. ని. మంత్రో 'ఋగాదిగుహ్యోక్తి' రితి. వైజయంతీ,

సంహితా యోజితా ఆహుతిరివ సమగ్రాం ద్యుతిం ఉపైతి - ఆహుతిరపి జగత్ప్రీణాతిః జగదేకపావనీ చ. శ్లో. 'అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిస్సమ్యగాదిత్యముపతిష్ఠతే, ఆదిత్యాజ్జాయతే వృష్టి ర్వృష్టే రన్నం తతః ప్రజా' ఇతి స్మరణా దితి భావః.

మూ. కృతావధానం జితబర్హిణధ్వనౌ
సురక్తగోపీజనగీతనిస్స్వనే,
ఇదం జిఘత్సా మపహాయ భూయసీం
న సస్యమభ్యేతి మృగీకదంబకమ్. 33

వ్యా. కృతేతి. జితబర్హిణధ్వనౌ కేకానుసారిణీత్యర్థః. ఏతేన షడ్జస్వరప్రాయం గాయంతీతి గమ్యతే - యథాహ మాతంగః-'షడ్జం మయూరో వదతీతి-గాః పాంతీతి గోపాః - * ఆతోనుపసర్గే క ఇతి కప్రత్యయః. తేషాం భార్యాః గోప్యః పుంయోగా దాఖ్యాయా మితి జీష్ - తా ఏవ జనః సురక్తో మధురకంఠో యో గోపీజనో వల్లవీజనః - తస్య గీతనిస్స్వనే గానే - కృతావధానమేకాగ్రచిత్తం - ఇదం పురోవర్తి మృగీకదంబకం, కర్తృ, భూయసీమతి మహతీం జిఘత్సాం అత్తుమిచ్ఛాం అదే స్సన్నంతా దప్రత్యయః - లుఙ్ సనోర్ఘ్లజ ఇతి ఘస్లాదేశః-అపహాయ హిత్వా-సస్యం నాభ్యేతి నోపైతి - గీతాసక్త్యా క్షుధామపి నగణయతీత్యర్థః.

మూ. అసావనాస్థాపరయావధీరిత
స్సరోరుహిణ్యా శిరసా నమన్నపి,
ఉపైతి శుష్యన్ కమలస్సహాంభసా
మనోభువా తప్తఇవాభిపాండుతామ్. 34

వ్యా. అసావితి. శిరసా అగ్రేణ మూర్ధ్నాచ నమన్ ప్రణమన్నపి-అనాస్థాపరయా అనాదరపరయా సరోరుహిణ్యా అవధీరితః అవజ్ఞాతః అంభసా సహచరభూతేనేతి భావః-శుష్యన్ అసౌ కలమః శాలివిశేషః-మనోభువా తప్త ఇవ కామార్త ఇవ-అభిపాండుతాం ఉపైతి - అత్రానాస్థాపరయేతి ప్రకృతసరోరుహిణీవిశేషసామర్థ్యా దప్రస్తుతనాయికాప్రతీతే స్సమాసోక్తిః.ఉత్ప్రేక్షమానాయా స్సరోరుహిణ్యాః ప్రతీయమానయా నాయికయా సహ భేదేప్యభేదలక్షణాతిశయోక్తిమహిమ్నా అవధీరణ క్రియా సంబంధాన్నిర్వహంతీ మనోభువా తప్త ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా నిర్వాహికేత్యతిశయోక్త్యను ప్రాణితసమాసోక్త్యుత్ప్రేక్షయోరంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. అమీ సముద్ధూతసరోజరేణునా
హృతా హృతాసారకణేన వాయునా,

ఉపాగమే దుశ్చరితా ఇవాపదాం
గతిం న నిశ్చేతుమలం శిలీముఖాః. ౩౭

వ్యా. అమీ ఇతి. సముద్ధూతసరోజరేణునేతి సౌరభోక్తిః. హృతాసారకణేన ఉపాత్తాంబుకణేనేతి శైత్యోక్తిః. ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః. వాయునా హృతాః ఆకృష్టాః అమీ శిలీముఖాః భృంగాః. ఆపదాముపాగమే రాజాదిభయాగమే. దుశ్చరితాః దుష్టకర్మాణశ్చోరాదయ ఇవ. గమ్యత ఇతి గతిం గంతవ్యదేశం. ని. 'దేశోపాయగమే గతి' రితి వైజయంతీ, నిశ్చేతుం నాలం న సమర్థాః. ఏకత్ర వాయోస్సార్వత్రికత్వాదన్యత్ర భయాంధత్వాదితి భావః.

ముఖైరసౌ విద్రుమభంగలోహితైశ్శిఖాః పిశంగీః కలమస్య బిభ్రతీ,
శుకావళిర్వ్యక్తశిరీషకోమలా ధనుశ్శ్రియం గోత్రభిదోఽనుగచ్ఛతి.

వ్యా. ముఖైరితి. విద్రుమభంగలోహితైః ముఖైః పిశంగీః పిశంగవర్ణాః కలమస్య శిఖాః శాల్యగ్రాణి బిభ్రతీ వ్యక్తశిరీషకోమలా వికసితశిరీషసవర్ణేత్యర్థః. అసౌ శుకావళిః గోత్రభిద ఇంద్రస్య ధనుషః శ్రియమనుగచ్ఛతి అనుకరోతి. నానావర్ణత్వాదింద్రధనురివ భాతీత్యుపమాలంకారః.

మూ. ఇతి కథయతి తత్ర నాతిదూరాదథ దదృశే పిహితోష్ణరశ్మిబింబః,
విగళితజలభారశుక్లభాసాం నిచయ ఇవాంబుముచాం నగాధిరాజః.

వ్యా. ఇతీతి. అథ తత్ర తస్మిన్ పూర్వోక్తే యక్షే ఇతీత్థం కథయతి సతి. నాతిదూరాత్ అనతిదూరాత్ ఈషద్దూర ఇత్యర్థః. *'నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపే'తి సమాసః. పిహితోష్ణరశ్మిబింబః తిరోహితార్కమండల ఇత్యౌన్నత్యోక్తిః. నగాధిరాజో హిమాద్రిః. విగళితో జలభారో యేభ్యస్తే తథోక్తాః. అత ఏవ శుక్లభాసః ద్వయోరన్యతరస్య విశేష్యత్వవివక్షయా విశేషణసమాసః. తేషాం విగళితజలభారశుక్లభాసాం శుభ్రాణాం అంబుముచాం నిచయ ఇవ మేఘబృందమివ దదృశే దృష్టః.

మూ. తమతనువనరాజిశ్యామితోపత్యకాంతం
నగముపరిహిమానీ గౌరమాసాద్య జిష్ణుః,
† వ్యపగతమదరాగస్యానుసస్మార లక్ష్మీ
మసిత మధరవాసో బిభ్రతస్సీరపాణేః. ౩౮

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే లక్ష్మీపదలాంఛనే
శరద్వర్ణనో నామ చతుర్థస్సర్గః.

---

† ఉపరత.

వ్యా. తమితి. జిష్ణురర్జునః. అతనుభిర్మహతీభిః వనరాజిభిః శ్యామితా శ్యామలాః, ఉపత్యకాంతా ఆసన్నభూప్రదేశా యస్య తం తథోక్తం. ని. 'ఉపత్యకాద్రేరాసన్నా భూమి రూర్ధ్వ మధిత్యకే'త్యమరః * 'ఉపాధిభ్యాం త్యకన్నాసన్నారూఢయో'రితి త్యకన్ప్రత్యయః. ఉపరిహిమానీభిః హిమసంఘాతైః గౌరం శుభ్రం తం నగం హిమాద్రిం ఆసాద్య, ఉపరతో నివృత్తో మదరాగో యస్య తస్య అసితం నీలం అధరం వాసః అంతరీయం బిభ్రతో ధృతవతః సీరం పాణౌ యస్య తస్య సీరపాణేః హలాయుధస్య. ని. 'హలాయుధః, నీలాంబరో రౌహిణేయస్తాలాంకో ముసలీ హలీ, సంకర్షణ స్సీరపాణి' రిత్యమరః. * 'సప్తమీవిశేషణే బహువ్రీహౌ' వితి జ్ఞాపకాత్ వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిః * 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత' ఇతి సప్తమ్యాః పరనిపాతః. లక్ష్మీం శోభాం అనుసస్మార స్మృతవాన్. అత్ర సదృశదర్శనేన సదృశాంతరస్య స్మరణాత్ స్మరణాలంకారః. సదృశం సదృశానుభవాద్యత్ర స్మర్యతే తత్ స్మరణమితి విద్యాధరః.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లినాథ సూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం చతుర్థస్సర్గః.

పంచమస్సర్గః.

అవ. అథ హిమవద్వర్ణనమారభతే - తత్ర పంచదశభిః శ్లోకైః † కులక మాహ:—

మూ. అథ జయాయ సుమేరుమహీభృతో
రభసయా ను దిగంతదిదృక్షయా,
అభియయౌ స హిమాచలముచ్ఛ్రితం
సముదితం ను విలంఘయితుం నభః. ౧

వ్యా. అథేతి. అథానంతరం-సోఽర్జునః- మేరుమహీభృతో హేమాద్రేః-జయాయ జయార్థం వా. ను శబ్దోఽత్ర వితర్కే. ని. 'ను పృచ్ఛాయాం వితర్కే చే' త్యమరః. రభసో వేగః. ని. 'రభసో హర్ష వేగయో' రితి వైజయంతీ. తద్వత్యా రభసయా తీవ్రయా. అతీవోత్కటయేతి యావత్. * అర్శ ఆదిత్వా దచ్ప్రత్యయః. దిగంతానాం దిదృక్షయా ను ద్రష్టు మిచ్ఛయా వా, నభోఽంతరిక్షం విలంఘయితుం అతిక్రమితుం వా, సముదితం సముత్పతితమివ స్థితమిత్యర్థః. కుతః? ఉచ్ఛ్రితం ఉన్నతం హిమస్యాచలం హిమాచలం అభియయౌ. అత్రానిర్ధారితానేకఫలవిశిష్టా ఔన్నత్యగుణ నిమిత్తా ఉత్తాన క్రియోత్ప్రేక్షా. సా చ వ్యంజకాప్రయోగాత్ప్రతీయమానేతి సంక్షేపః. ద్రుత విలంబితం వృత్తం. శ్లో. 'ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌ భరౌ' వితి లక్షణాత్.

మూ. తపనమండలదీపిత మేకతస్సతత నైశ తమోవృత మన్యతః,
హసితభిన్నతమిస్రచయం పురశ్శివమివానుగతం గజచర్మణా. ౨

వ్యా. తపనేతి. పునః, ఏకతః ఏకస్మిన్భాగే. సార్వవిభక్తికస్తసిః. తపనమండలేన దీపితం ప్రకాశితం. అన్యతః అన్యస్మిన్భాగే సతతేన నిబిడేన నైశేన నిశి భవేన తమసా తిమిరేణ వృత్తం. ఏకత్రాహ్నా రాత్ర్యా చాన్యత్ర సంగత మిత్యర్థః. అత ఏవ పురోఽగ్రే హసితేన అట్టహాసేన భిన్నతమిస్రచయం నిరస్తతమస్స్తోమం - తథా గజచర్మణా అనుగతం పశ్చాద్వ్యాప్తం. ని. 'పశ్చాత్సాదృశ్యయోర' న్విత్యమరః. శివమివ స్థితం-తపనతేజః ప్రసారోఽప్యస్య కోణ ఏవ కుత్రచి త్పరిసమాప్యత ఇతి మహత్త్వాతిశయోక్తిః.

---

† అత్ర యద్వక్తవ్యం తత్ తృతీయసర్గాదిమపద్యే ఉక్తం.

మూ. క్షితినభస్సురలోకనివాసిభిః కృతనికేతమదృష్టపరస్పరైః,
ప్రథయితుం విభుతామభినిర్మితం ప్రతినిధిం జగతామివ శంభునా.

వ్యా. క్షితీతి. పరస్పరే అన్యోన్యే, * 'కర్మవ్యతీహారే సర్వనామ్నో ద్వే భవత' ఇతి వక్తవ్యాత్ పరశబ్దస్య ద్విర్భావః సమాసవచ్చ బహుళం-యదా నసమాసవత్ తదా పూర్వపదస్థస్యేతి వక్తవ్యాత్ప్రథమైకవచనం కస్కాదిత్వాద్విసర్గస్య సత్వం, బహువచనం చాన్యోన్యశబ్దవత్. యథాహ మాఘః.—శ్లో. 'అన్యోన్యేషాం పుష్కరైరామృశంత' ఇతి. అదృష్టాః పరస్పరే యైస్తే అదృష్టపరస్పరాః - తైః క్షితౌ నభసి సురలోకే చ నివసంతీతి తైస్తథోక్తైః. భూర్భువస్స్వర్లోకవాసిభిరిత్యర్థః. కృతనికేతం కృతాస్పదం అత ఏవ శంభునా విభుతాం స్వసామర్థ్యం ప్రథయితుం ప్రకటీకర్తుం అభినిర్మితం జగతాం ప్రతినిధిం ప్రతికృతిమివ స్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా. ని. 'ప్రతికృతి రర్చాపుంసి ప్రతినిధి రుపమోపమానం స్యా' దిత్యమరః. త్రైలోక్య శ్లాఘ్యోఽయమపరిచ్ఛేద్యశ్చేతి భావః.

మూ. భుజగరాజసితేన నభశ్శ్రితా కనకరాజివిరాజితసానునా,
సముదితం నిచయేన తటిత్త్వతీం లఘయతా శరదంబుదసంహతిమ్.

వ్యా. భుజగరాజేతి. పునశ్చ-భుజగరాజసితేన శేషాహిధవళేన నభశ్శ్రితా గగనస్పృశా, కనకస్య రాజిభిః రేఖాభిః విరాజితాః సానవో యస్య తేన తథోక్తేన. అత ఏవ - తటిత్త్వతీం శరదంబుదసంహతిం లఘు కుర్వతా లఘూకుర్వతా. తత్తుల్యేనేత్యర్థః. అత ఏవోపమాలంకారః. నిచయేన శిఖరేణ. ని. 'నిచయః శిఖరే సంఘ' ఇతి శబ్దార్ణవే. సముదితం సమున్నతం. †

మణిమయూఖచయాంశుకభాసురాస్సురవధూపరిభుక్తలతాగృహాః,
దధతముచ్చశిలాంతరగోపురాః పుర ఇవోదితపుష్పవనా భువః. ౫

వ్యా. మణీతి. పునశ్చ-మణిమయూఖచయాః అంశుకాని పతాకా ఇవ తైః భాసురాః భాసనశీలాః_సురవధూభిః పరిభుక్తా లతాః గృహా ఇవ యాసు తాస్తథోక్తాః - ఉచ్చాని ఉన్నతాని శిలాంతరాణి శిలామధ్యాని గోపురాణి పురద్వారాణీవ యాసు తాస్తథోక్తాః ఉదితాని ఊర్జితాని పుష్పాణాం వనాని యాసు తాస్తథోక్తాః

---

† అత్ర దేవనాగరాక్షరపుస్తకే ఉపలభ్యమానపాఠస్తు, "నిచయేన శిఖరసమూహేన సముదితం సమున్నతం, యద్యపి నిచయశబ్దశ్శిఖరస్యావాచకః తథాపి పర్వతవర్ణనప్రకరణోక్తత్వాత్పాషాణనిచయవాచకత్వేన శృఙ్గవాచీ భవితు మర్హతి, యథా 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృఙ్గ' మిత్యత్ర కూటశబ్దః సమూహపరపర్యాయః, అత ఏవ లక్షణాఽఽశ్రయణీయా, అత ఏవావాచ్యవచనం న దోషః." ఇతి.

పుర ఇవ నగరాణీవ స్థితాః. భువః భూమిః దధతం బిభ్రతం. పురో౽పి పతాకావత్యో వధూపరిభుక్త గృహా ఉచ్చగోపురా ఉదితపుష్పవనాశ్చ భవంతి.

మూ. అవిరతోజ్ఝితవారివిపాండుభిర్విరహితై రచిరద్యుతి తేజసా,
ఉదితపక్షమివారతనిస్స్వనైః పృథునితంబవిలంబిభిరంబుదైః.

వ్యా. అవిరతేతి. పునః-అవిరతం అవిచ్ఛిన్నం ఉజ్ఝితవారయః ముక్తజలాః అవృష్టిమన్త ఇత్యర్థః. అతఏవ విపాండవశ్శుభ్రైః అవిరతోజ్ఝితవారివిపాండుభిః. అతో హిమవత్పక్షత్వం సంభవతీతి భావః. అచిరద్యుతి తేజసా విద్యుత్ప్రభయా విరహితైః. ఆరతనిస్స్వనైః ప్రశాంతగర్జితైశ్చ అన్యథా పక్షత్వహానిస్స్యాదితి భావః. పృథునితంబవిలంబిభిః మహాకటకసంగిభిః. ని. 'కటకో౽స్త్రీ నితంబో౽ద్రే' రిత్యమరః. అంబుదైః మేఘైః ఉదితపక్షం సంజాతపక్షమివ స్థితం. ప్రాక్ఛిన్నపక్షస్యాపి హిమాద్రేర్ధవళాంబుదసంబంధాత్పునః పక్షోత్థానముత్ప్రేక్ష్యతే.

మూ. దధతమాకరిభిః కరిభిః క్షతైస్సమవతారసమైరసమైస్తటైః,
వివిధకామహితా మహితాంభసః స్ఫుటసరోజవనా జవనానదీః.

వ్యా. దధతమితి. పునః - ఆకరః ఖని రేషామస్తి యోనిత్యేనేత్యాకరిభిః ఆకరవద్భిః. ని. 'ఖనిః స్త్రియా మాకర స్స్యా'దిత్యమరః. కరిభిః గజైః కర్తృభిః, క్షతైః రుగ్ణైః సమవతారేషు తీర్థేషు సమైః అనిమ్నోన్నతైః అసమై రసదృశైరనుపమై రిత్యర్థః. తటై రుపలక్షితాః తథా మహితాంభసః శ్లాఘ్యోదకాః - అతఏవ - వివిధేభ్యః కామేభ్యః పానావగాహనాద్యుపభోగేభ్యః హితాః అనుకూలాః * 'చతుర్థీ తదర్థే' త్యాదినా సమాసః. స్ఫుటాని వికసితాని సరోజవనాని యాసు తాః జవనాః వేగవతీః * 'జుచంక్రమ్యే'త్యాదినా యుచ్. నదీః దధతం. యమకం వృత్త్యనుప్రాసభేదత్వా త్స్వయమేవాలంకారః. అర్థాలంకార స్త్వభ్యుచ్చయః. తస్యాతిదుష్కరత్వా ద్రసపోషో౽పి నాద్రియతే. తదుక్తం.— శ్లో. 'ప్రాయశో యమకే చిత్రే రసపుష్టి ర్న మృగ్యత' ఇతి.

నవవినిద్రజపాకుసుమత్విషాం ద్యుతిమతాం నికరేణ మహాశ్మనామ్,
విహితసాంధ్యమయూఖమివ క్వచిన్నిచితకాంచనభిత్తిషు సానుషు.

వ్యా. నవేతి. పునశ్చ - నవాని వినిద్రాణి వికసితాని చ యాని జపాకుసుమాని తామ్రపుష్పికాకుసుమాని తేషాం త్విష ఇవ త్విషో యేషాం తేషాం. 'ఉడుపుష్పం జపాపుష్పం రూపికా తామ్రపుష్పికే'తి వాగ్భటః. ద్యుతిమతాం మహాశ్మనాం మాణిక్యానాం పద్మరాగాణామిత్యర్థః. విశేషణసామర్థ్యాత్ - నికరేణ సమూహేన హేతునా క్వచిత్ నిచితాస్సంఘటితాః కాంచనభిత్తయో యేషు తేషు సానుషు

విహితాః సాంధ్యాస్సంధ్యాయాం భవా మయూఖా యస్మిన్ తమివ స్థితం కాంచన భిత్తిషు పద్మరాగప్రభాప్రసరాదుదితసంధ్యారాగమివ భాతీత్యుత్ప్రేక్షా.

మూ. పృథుకదంబకదంబకరాజితం గ్రథితమాలతమాలవనాకులమ్,
లఘుతుషారతుషారజలశ్చ్యుతం ధృతసదానసదాననదంతినమ్.

వ్యా. పృథ్వితి. పునశ్చ, పృథుభిః కదంబకదంబకైః నీపకుసుమసమూహైః రాజితం. ని. 'కదంబమాహుస్సిద్ధార్థే నీపే చ నికురుంబక' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః. గ్రథితమాలైః బద్ధపఙ్క్తిభిః తమాలవనైః తాపింఛవనైః-ఆకులం ఆకీర్ణం. ని. 'కాలస్కంధ స్తమాలస్స్యాత్తాపింఛ' ఇత్యమరః. లఘుతుషారం సూక్ష్మశీకరం యత్తుషారజలం హిమోదకం తత్ శ్చ్యోతతి వర్షతీతి తథోక్తం. ని. 'తుషారౌ హిమశీకరా' వితి శాశ్వతః. * 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత' ఇతి క్విప్. సదానాః సమదాః సదాననాశ్శోభనాననాశ్చ యే దంతినస్తే ధృతా యేన తం ధృతసదానసదాననదంతినం.

మూ. రహితరత్నచయాన్న శిలోచ్చయానపలతాభవనా న దరీభువః,
విపులినాంబురుహా న సరిద్వధూరకుసుమాన్ దధతం న మహీరుహః.

వ్యా. రహితేతి. పునశ్చ-రహితరత్నచయాన్ రహితః పరిత్యక్తో రత్నచయో యైస్తాన్ రత్నరాశిరహితాన్ శిలోచ్చయాన్ శిఖరాణి న దధతం-అపలతాభవనాః లతాగృహరహితాః - దరీభువః గుహాప్రదేశాన్ న దధతం. ని. 'దరీతు కందరో వా స్త్రీ దేవఖాతబిలే గుహే' త్యమరః. విగతాని పులినాన్యంబురుహాణి చ యాభ్యస్తాః, సరితో వధ్వ ఇవ తాః సరిద్వధూః న దధతం. అత్ర సరితాం వధ్వౌపమ్యాత్ పులినాంబురుహాణాం జఘనవదనౌపమ్యం గమ్యతే. అకుసుమాన్ మహీరుహో వృక్షాన్ న దధతం. కింతు రత్నాదిసంపన్నానేవ శిలోచ్చయాదీన్ దధత మిత్యర్థః. మహావిభాషయా నాత్ర నఞ్సమాసః.

వ్యథితసింధుమనీరశనైశ్శనైరమరలోకవధూజఘనైర్ఘనైః,
ఫణభృతామభితో వితతం తతం దయితరమ్యలతాబకులైః కులైః.

వ్యా. వ్యథితేతి. పునశ్చ, అనీరశనైః అనిర్మేఖలైః. సరశనై రిత్యర్థః. ఘనైర్నిబిడైః-అమరలోకవధూజఘనైః శనైర్మందమందం వ్యథితసింధుం క్షోభితనదీకం. అయమపరస్స్వర్గ ఇతి భావః. యే రమ్యాః లతాశ్చ బకులాః కేసరాశ్చ తే దయితాః ప్రియాః యేషాం తైః తథోక్తైః. శ్లో. 'విశారదో మద్యగంధో బకుళ స్సచ కేసర' ఇతి వైద్యకే. ఫణభృతాం సర్పాణాం కులైః అభితస్తతం వ్యాప్తం-తథా వితతం విస్తృతం, యద్వా విభిః పక్షిభిః తతం.

ససురచాపమనేకమణిప్రభైరపపయోవిశదం హిమపాండుభిః,
అవిచలం శిఖరైరుపబిభ్రతం ధ్వనితసూచితమంబుముచాం చయమ్.

వ్యా. ససురేతి. పునః-అనేకా విచిత్రా మణీనాం ప్రభా యేషాం తైస్తథోక్తైః-హిమేన పాండుభిశ్శిఖరైః ససురచాపం సేంద్రచాపం, అపపయాః నిర్జలః అత ఏవ విశదశ్చ తం అపపయోవిశదం-అవిచలం స్థైర్యాత్ నిశ్చలం చ. అతశ్శిఖరశంకాస్పదీభూతమిత్యర్థః. కింతు ధ్వనితేన గర్జితేన సూచితం జ్ఞాపితమంబుముచాం మేఘానాం చయం సమూహం ఉపబిభ్రతం. అత్ర కవికల్పితసాదృశ్యాచ్ఛిఖరమేఘసందేహే మేఘనిశ్చయాన్నిశ్చయోత్తరస్సందేహాలంకారః.

మూ. వికచవారిరుహం దధతం సర
స్సకలహంసగణం శుచి మానసమ్,
శివమగాత్మజయా చ కృతేర్ష్యయా
సకలహం సగణం శుచిమానసమ్. ౧౩

వ్యా. వికచేతి. పునశ్చ, వికచవారిరుహం నిత్యవికసితారవిందమిత్యర్థః. వృత్తిసామర్థ్యాత్-కలహంసానాం గణైస్సహ వర్తత ఇతి సకలహంసగణం. ని. 'కాదంబః కలహంసస్స్యా' దిత్యమరః. యద్వా—సకలాః సర్వే హంసగణా యస్మిన్ తత్తథోక్తం. శుచి నిత్యనిర్మలం మానసం మానసాఖ్యం సరః దధతం. కించ-కృతేర్ష్యయా కుతశ్చిన్నిమిత్తాత్కుపితయేత్యర్థః. అగాత్మజయా పార్వత్యా సహ సకలహం సవివాదం-సగణం సప్రమథం. ని. 'గణాః ప్రమథసంఖ్యోఘాః' ఇతి వైజయంతీ. శుచిమానసం అవిద్యానిర్ముక్తచిత్తం. యద్వా - శుచిరగ్నిః తస్మిన్ మానసం చేతో యస్య తం శుచిమానసం. ని. 'మానసం తు వినిర్దిష్టం మనో చేత స్సరస్సు చే'తి విశ్వః. శివం చ దధతం. ఏతేన సకలశైలవైలక్షణ్యమస్యోక్తం.

మూ. గ్రహవిమానగణానభితో దివం
జ్వలయతౌషధిజేన కృశానునా,
ముహురనుస్మరయంతమనుక్షపం
త్రిపురదాహముమాపతిసేవినః. ౧౪

వ్యా. గ్రహేతి. దివమభితో దివోఽభిముఖం * 'అభితః పరితః' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. గ్రహాః చంద్రాదయః విమానాని దేవయానాని చ. ని. 'వ్యోమయానం విమానోఽస్త్రీ' త్యమరః. తేషాం గణాన్ జ్వలయతా ప్రదీపయతా. * 'మితాం హ్రస్వ' ఇతి హ్రస్వః. ఓషధిజేన తృణవిశేషజన్యేన కృశానునా వహ్నినా అనుక్షపం ప్రతినిశం. వీప్సాయామవ్యయీభావః. ఉమాపతిసేవినః ప్రమథాదీన్. * 'గతి

బుద్ధీ'త్యాదినా ద్వికర్మకత్వం. †త్రయాణాం పురాణాం సమాహారస్త్రిపురం.*'తద్ధితార్థే'త్యాదినా సమాసః. పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్య ఇతి స్త్రీలింగతాప్రతిషేధః. తస్య దాహం త్రిపురదాహం. ముహురనుస్మరయంతం ‡నన్వధీగర్థే'త్యాదినా దాహ మిత్యత్ర షష్ఠీ కిం నస్యాత్-తస్యాశ్శేషత్వే విధానాత్ శేషత్వస్య చావివక్షితత్వాదితి. అత్ర కవిసమ్మత సాదృశ్యాత్ స్మృతిరితి స్మరణాలంకారః.

మూ. వితతశీకరరాశిభిరుచ్ఛ్రితై రుపలరోధవివర్తిభిరంబుభిః,
దధతమున్నతసానుసముద్ధతాం ధృతసితవ్యజనామివ జాహ్నవీమ్.

వ్యా. వితతేతి. వితతశీకరరాశిభిః విస్తృతశీకరపుంజైః ఉచ్ఛ్రితైరుత్పతితైః. కుతః? ఉపలరోధేన వివర్తిభిః ప్రత్యావృత్తైరంబుభిః-హేతుభిః ధృతసితవ్యజనామివ గృహీతధవళచామరామివ స్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా. ఉన్నతసానుషు సముద్ధతాం వహంతీం (ఆహతాం) జాహ్నవీం గంగాం దధతం.

మూ. అనుచరేణ ధనాధిపతేరథో నగవిలోకనవిస్మితమానసః,
స జగదే వచనం ప్రియమాదరాన్ముఖరతావసరే హి విరాజతే.

వ్యా. అనుచరేణేతి. అథో అనంతరం. ని. 'మంగళానంతరారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథ' ఇత్యమరః. ధనాధిపతేః కుబేరస్య అనుచరేణ యక్షేణ-నగవిలోకనేన విస్మితమానసః సోఽర్జునః ఆదరాత్ ప్రియం వచనం జగదే గదితః. గదతేర్ద్వికర్మకస్య దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి లిట్. అపృష్టపరిభాషణదోషమర్థాంతరన్యాసేన పరిహరతి—ముఖరతేతి. ముఖరతా వాచాలత్వం. అపృష్టపరిభాషితేతి యావత్. అవసరే శ్రోతురాకాంక్షాసమయే విరాజతే హి. ఆకాంక్షితమపృష్టోఽపి బ్రూయాదితి భావః.

మూ. అలమేష విలోకితః ప్రజానాం
సహసా సంహతిమంహసాం విహంతుమ్,

---

† అత్రేదమవధేయం. గతిబుద్ధీతి సూత్రే "దృశేశ్చ" ఇతి వార్తికారంభాత్ తత్సూత్రస్థ బుద్ధిపదేన జ్ఞానసామాన్యార్థకానామేవ ధాతూనాం గ్రహణాత్ స్మరతేశ్చ జ్ఞానవిశేషార్థకత్వా దత్ర గతి బుద్ధీతి సూత్రేణ కర్మత్వం దుర్లభమ్. ఏతచ్చ గతిబుద్ధీతి సూత్రే సిద్ధాంతకౌముద్యాదౌ స్పష్ట మితి.

‡ ఘటాదౌ 'స్మృ ఆధ్యానే' ఇత్యాధ్యాన ఏవ మిత్త్వవిధానాదత్రాప్యాధ్యానార్థకత్వమంగీకృత్యైవ మిత్సంజ్ఞాయాం మితాం హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వోపపత్తిర్బోధ్యా. ఆధ్యానం నామ ఉత్కంఠాపూర్వకస్మరణమ్.

ఘనవర్త్మ సహస్రధేవ కుర్వన్
హిమగౌరైరచలాధిపశ్శిరోభిః. ౧౭

వ్యా. అలమితి. హిమేన గౌరైః శుభ్రైః శిరోభిః శిఖరైః ఘనవర్త్మ ఆకాశం-సహస్రధా కుర్వన్ విపాటయన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా. ఏషోఽచలాధిపో హిమవాన్-విలోకితో దృష్టమాత్ర ఏవ ప్రజానామంహసాం సంహతిం పాపసంఘాతం-సహసా సద్యః-విహంతుం అలం సమర్థః. పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేష్వితి తుమున్ప్రత్యయః. అన్యథా చ వ్యాఖ్యాయతే-అచలాధిపో రాజా చ. ని. 'భూభృద్భూమి రచలానంతే' త్యమరః. హిమగౌరైర్విమలైః శిరోభిస్సైన్యైః. ని. 'మూర్ధ్ని సైన్యాగ్రభాగే చ ప్రధానే చ శిరః స్మృత' మిత్యజయః. ఘనవర్త్మ అరిసైన్యం. ని. 'గగనే ఘనవర్త్మ స్యాదకూపారారిసైన్యయో' రితి కుముదాకరే. సహస్రధా కుర్వన్ దృష్టమాత్ర ఏవ జనానామంహసాం సంఘాతం సద్యో నాశయితుం అలం సమర్థః. యథాహ మనుః.—శ్లో. నరేంద్రాస్సత్రిణో గంగా సూర్యాచంద్రమసౌ శిఖీ, దృష్టమాత్రాః పునంత్యేతే కింపునః పరిసేవితా' ఇతి ఔపచ్ఛందసికం వృత్తం. †

మూ. ఇహ దురధిగమైః కించిదేవాగమైః
స్సతతమసుతరం వర్ణయంత్యంతరమ్,
అము మతివిపినం వేదదిగ్వ్యాపినం
పురుషమివ పరం పద్మయోనిః పరమ్. ౧౮

వ్యా. ఇహేతి. ఇహాస్మిన్ పర్వతే-సుతరం న భవతీత్యసుతరం దుస్తరమిత్యర్థః. తరతేః ఖల్ ప్రత్యయః. అంతరం మధ్యభాగం-పురుషే తు. అంతరం తత్త్వం-దురధిగమైః దురారోహైః అన్యత్ర దుర్గ్రాహైరాగమైర్వృక్షైః, అన్యత్ర పురాణాదిభిః. ని. 'పురాణేఽప్యాగమో వృక్షే' ఇతి రుద్రటః. కించిదేవ సతతం వర్ణయంతి-నతు కదాచిత్, ప్రత్యక్షేణాపి నిశ్శేషం వర్ణయితు మశక్యత్వాదితి భావః. కింతు అతివిపినం అతిగహనం-దిగ్వ్యాపినం ఉభయత్రాపి సమం. అముం గిరిం-పరం పురుషం పరమాత్మాన మివ-పరం కేవలం. ని. 'పర మవ్యయ మిచ్ఛంతి కేవల' ఇతి విశ్వః. పద్మయోనిః బ్రహ్మైవ వేద వేత్తి. నాన్య ఇత్యర్థః * 'విదో లటో' వేతి ణలాదేశః. అత్రోపమాయమకయో స్సంసృష్టిః. క్షమావృత్తం. శ్లో. 'తురగరసయతి ర్నౌ తతౌ గః క్షమే' తి లక్షణాత్.

---

† పర్యంతేర్యౌ తథైవ శేష మౌపచ్ఛందసికం సుధీభిరుక్తమ్ ఇతి తల్లక్షణం బోధ్యమ్. తథైవ, వైతాలీయవదేవ.

మూ. రుచిరపల్లవపుష్పలతాగృహై
రుపలసజ్జలజై ర్జలరాశిభిః,
నయతి సంతతముత్సుకతామయం
ధృతిమతీ రుపకాంతమపి స్త్రియః. ౧౯

వ్యా. రుచిరేతి. అయం గిరిః రుచిరాణి పల్లవాని పుష్పాణి చ యేషాంతే తథా భూతా లతాగృహా యేషు తైః తథోక్తైః. ఉపలసజ్జలజైః విరాజమానకమలైః జలరాశిభిః సరోభిః కరణైః-ఉపకాంతం కాంతసమీపే ధృతిమతీః ధైర్యవతీరపి సమీపస్థానపి ప్రియానగణయంతీః మానినీరిత్యర్థః. స్త్రియః సతతం ఉత్సుకతాం నయంతి తాసాం మానగ్రంథిం శిథిలయతీత్యర్థః, అథవా ఉపకాంతం ధృతిమతీః తుష్టమతీరపి సురతతృప్తా అపి-పునరప్యుత్సుకతాం నయతీత్యర్థః. ఉభయత్రాప్యుద్దీపకత్వాదతిశయోక్తిః. వృత్తముక్తం.

సులభైస్సదా నయవతాయవతా నిధిగుహ్యకాధిపరమైః పరమైః,
అమునాధనైః క్షితిభృతాతిభృతా సమతీత్య భాతి జగతీజగతీ. ౨౦

వ్యా. సులభైరితి. నయవతా నీతిమతా-అయవతా భాగ్యవతా చ పుంసా సదా సులభైః సుఖేన ప్రాప్యైః. నాన్యైరిత్యర్థః. ని. 'అయ శ్శుభావహో విధి'రిత్యమరః. నిధీనాం మహాపద్మాదీనాం గుహ్యకానాంచ అధిపం కుబేరం రమయంతీతి తథోక్తైః. *'కర్మణ్యణ్'. పరమై రుత్కృష్టైః ధనైః మణిముక్తాదిభిః కరణైః అమునా క్షితిభృతా గిరిణా అతిభృతా పూర్ణా సతీ-అథవా అత్యంతపోషితా సతీ *'భృఞ్ ధారణపోషణయో'రితి ధాతుః,జగతీ మహీ-జగతీ స్వర్గపాతాళలోకా-సమతీత్య అతిక్రమ్య భాతి. అమానుషైరపి దుర్లభాస్సంపదోఽత్ర సంభవంతీతి భావః. అత్ర ధనాతిభృతేతి పదార్థస్య విశేషణగత్యా జగదతిక్రమణహేతుత్వోక్త్యా కావ్యలింగం.తస్య యమకేన సంసృష్టిః. ప్రమితాక్షరావృత్తం, శ్లో. 'ప్రమితాక్షరాసజససైరుదితే'తిలక్షణాత్.

అఖిలమిదమముష్యగౌరీగురో స్త్రిభువనమపి నైతి మన్యే తులామ్,
అధివసతి సదా యదేనం జనై రవిదితవిభవో భవానీపతిః. ౨౧

అఖిలమితి. అముష్య గౌరీగురోః-హిమవతః-ఇద మఖిలం త్రయాణాం భువనానాం సమహార స్త్రిభువనమపి-తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారే చేతి సమాసః. పాత్రాదిత్వాత్ స్త్రీత్వప్రతిషేధః తులాం సామ్యం నైతి న గచ్ఛతీతి మన్యే జానామి. యద్యతో జనై రవిదితవిభవః అజ్ఞాతమహిమా భవానీపతిః శివః, సదా ఏనం గిరిం అధివసతి, అస్మిన్నివసతీత్యర్థః. * ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇతి కర్మత్వం. అతోఽయం ధర్మక్షేత్రమితి భావః. ప్రభావృత్తం, శ్లో. 'స్వరశరవిరతిర్న నౌరాప్రభే'తి లక్షణాత్.

మూ. వీతజన్మజరసః పరం శుచి బ్రహ్మణః పదముపైతుమిచ్ఛతామ్,
ఆగమాదివ తమోపహాదితః సంభవంతి మతయో భవచ్ఛిదః. ౧౨

వ్యా. వీతేతి. వీతే నివృత్తే జన్మజరసౌ యస్య తద్వీతజన్మజరసం తస్య * 'జరాయా జరసన్యతరస్యా'మితి జరసాదేశః. అత్ర తదంతవిధే రిష్టత్వాత్పరత్వే నస్యాదేశబాధకత్వాచ్చ. తథాహి.— * 'టాఙసిఙసామినాత్స్యా'దితి స్యాదేశబాధనాత్. 'పరత్వాజ్జరసాదేశం బభాషే భాష్యకృత్స్వయమ్, సూత్రకారమతే యత్తు జ్ఞాపకాత్పరబాధనం. భవేత్తదపిటాఙసో ర్నపువర్జనిసంభవేత్, మతద్వయేఽపి తత్తుల్యం జనియత్పూర్వబాధనం. పరత్వాజ్జరసాదేశస్తత్సన్నిపాతస్యాదేశబాధనాత్, జ్ఞాపకం చాత్ర టాఙసోర్యావాదేశా విధానతి. ఇకారదీర్ఘయోస్తత్ర వైయర్థ్యం తత్తు తౌ వినా, ఏత్వే సవర్ణదీర్ఘే చ రూపసిద్ధి ర్భవేద్యతః. వ్యర్థసూత్రాక్షరత్యాగాత్ భంక్త్వైత జ్ఞాపకం ఫణీ, స్వాతంత్ర్యజ్జరసాదేశం జగౌ పూర్వస్య బాధనాత్. సమర్థప్రపంచస్తు భాష్యకైయ్యటయోస్స్ఫుటః' ఏవం చ సతి యదత్ర జరస మితి కేషాంచి త్పాఠాంతరకల్పనం తదజ్ఞానవిలసితమేవ. బ్రహ్మణః పరమాత్మనః సంబంధి పరముత్కృష్టం శుచి నిష్కళంకం. పద్యత ఇతి పదం స్థానం తాదాత్మ్యలక్షణం ముక్తిమిత్యర్థః. ఉపైతుం ప్రాప్తుమిచ్ఛతాం ముముక్షూణాం, ఆగమాత్ శాస్త్రాదివ తమోపహంతీతి తమోపహాదవిద్యానివర్తకాత్ - అపేక్లేశతమసో రితి డప్రత్యయః. ఇతః అస్మాగ్గిరేః భవం ఛిందంతీతి భవచ్ఛిదః సంసారనివర్తకాః * 'సత్సూద్విషే'త్యాదినా క్విప్. మతయః తత్త్వజ్ఞానాని సంభవంతి క్షేత్రవిశేషస్యాపి జ్ఞానోపాయత్వాదిత్యాశయః న కేవలమయం భోగభూమిః కింతు ముక్తిక్షేత్రమపీతి తాత్పర్యం. రథోద్ధతావృత్తం. శ్లో. 'రాన్నరావిహ రథోద్ధతాలగా' వితి లక్షణాత్.

మూ. దివ్యస్త్రీణాం సచరణలాక్షారాగా
రాగాయాతే నిపతితపుష్పాపీడాః,
పీడాభాజః కుసుమచితాస్సాశంసం
శంసంత్యస్మిన్ సురతవిశేషం శయ్యాః. ౧౩

వ్యా. దివ్యేతి. అస్మిన్ గిరౌ చరణలాక్షారాగైః పాదాలక్తకరసైః స్సహ వర్తంత ఇతి తథోక్తాః. ధేనుకపురుషాయితాదిబంధేషు శయ్యాయాం స్త్రీపాదతల స్పర్శాత్తద్రాగాంకితా ఇత్యర్థః. నిపతితాః వ్యాకీర్ణకచే స్త్రీణా మధోముఖత్వాద్భ్రష్టాః, పుష్పాపీడాః కుసుమశేఖరా యాసు తాః తథోక్తాః. ని. 'శిఖాస్వాపీడశేఖరా' విత్యమరః. పీడాభాజో విమర్దభాజః భంగిమత్య ఇత్యర్థః. భ్రామరప్రేంఖోళితాదా సర్వతః కటిపరిభ్రమణసంభవాదితి భావః. కుసుమైశ్చితాః వ్యాప్తాః కుసుమచితాః ఇభమార్జారాదికరణేషు స్తనభుజాద్యవయవానాం శయ్యాతలస్పర్శిత్వా

స్వార్థవాయ కుసుమా స్తృతా ఇత్యర్థః. దివ్యస్త్రీణాం సంబంధిన్యః శేరతే ఆస్వితి శయ్యాః తల్పాని*'సంజ్ఞాయాం సమజనిషదే'త్యాదినా క్యప్. రాగాయాతే రాగో ద్రేకే సతి యస్యాశంసస్సత్పృష్ణస్సురతవిశేషః తం. జాతావేకవచనం. సురతవిశేష నిత్యర్థః. శంసంతి సూచయంతి విభృణ్వంతీత్యర్థః. అత్ర లాక్షారాగాది పదార్థానాం సురతవిశేషశంసనం ప్రతి విశేషణ గత్యా హేతుత్వోక్త్యా కావ్యలింగం యమకేన సంసృజ్యతే. జలధరమాలావృతం. తల్లక్షణంతు. —శ్లో. 'అబ్ధ్యంగైస్స్యాజ్జలధర మాలాభ్యాస్తా' వితి. ధేనుకాదిబంధలక్షణంతు రతిరహస్యే.—శ్లో. 'న్యస్తహస్త యుగళా నిజేపదే యోషిదేతి కటిరూఢవల్లభా, అగ్రతో యది శనైరధోముఖీ ధేనుకం వృషవదున్నతే ప్రియే' * ౧. స్వేచ్ఛయా భ్రమతి వల్లభే ప్రియా యోషిదాచరతి వల్లభాయితం, వ్యానతం రతమిదం యది ప్రియా స్యాదధోముఖ చతుష్పదాకృతిః. ౨. తత్కటిం సమధిరుహ్య వల్లభస్స్యాద్ద్విపాధిపకుసంస్థితి స్వరః, చక్రవద్భ్రమతి కుంచితత్రికా భ్రామరం తు జఘనే సముద్గతే. ౩. సర్వతః కటిపరిభ్రమో యది ప్రేంఖపూర్వమిద ముక్తమారతం, భూగతస్తనయుగాస్యమ స్తకా మున్నత స్ఫిజ మధోముఖీం స్త్రియం. ౪. క్రామతి స్వకరకౢప్తమేహనే వల్లభే కరివదైభముచ్యతే, ప్రసారితే పాణిపాదే శయ్యాస్పృశి ముఖోరసి, ఉన్న తాయాః స్త్రియాః కట్యాం మార్జారకరణం విదు' రితి గ్రంథాంతరే.

గుణసంపదా సమధిగమ్యపరం మహిమానమత్ర మహితే జగతామ్,
నయశాలిని శ్రియ ఇవాధిపతౌ విరమంతి న జ్వలితుమోషధయః.

వ్యా. గుణేతి. జగతాం మహితే జగద్భిః పూజ్యమానే*'మతి బుద్ధి'త్యాదినా వర్తమానే క్తః. క్తస్యచ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ. అత్ర హిమవతి-ఓషధయః తృణ జ్యోతింషి-నయశాలిన్యధిపతౌ నీతి సంపన్నే రాజ్ఞి శ్రియః సంపద ఇవ-గుణసంపదా క్షేత్రగుణసంపత్త్యా అన్యత్ర సంధ్యాదిగుణసంపత్త్యా-పరం మహిమానం ఉభయత్రా ప్యార్తి ప్రశమనాదిసామర్థ్యం సమధిగమ్య జ్వలితుం ప్రకాశితుం న విరమంతి- అవిరతం జ్వలంతీత్యర్థః. అన్యత్ర రాత్రావేవేతి భావః. ప్రమితాక్షరావృత్తం. 'ప్రమితాక్షరాసజసనై రుదితే'తి లక్షణాత్.

కురరీగణః కృతరవ స్తరవః కుసుమానతాస్సకమలం కమలమ్,
ఇహ సింధవశ్చ వరణా వరణాః కరిణాం ముదే సనలదానలదాః.

వ్యా. కురరీతి. ఇహాద్రౌ - కురరీగణః ఉత్క్రోశసంఘః. ని. 'ఉత్క్రోశ కురరౌసమా'విత్యమరః. కృతరవః కృతారవః-తరవః కుసుమైః ఆనతాః, కమలం జలం సకమలం సపద్మం. ని.'కమలం జలపద్మయో'రితి విశ్వః. అథవా కం జల మల మత్యంతం సకమలం సపద్మం వర్తతే,కించ-వరణాః వరణద్రుమాః ఆవరణం ఆచ్ఛాదనం,యేసాం

తా స్తథోక్తాః. ని. 'వరణే వరణస్సేతు స్తిక్తశాకః కుమారకః' ఇత్యమరః. సనలదాః సోశీరాః. ని. 'మూలే స్యోశీర మస్త్రియాం, అభయం నలదం సేవ్య' మిత్యమరః. అనలం సంతాపం ద్యంతి ఖండయంతి శమయంతీ త్యనలదా సనలదాశ్చతా అనలదాశ్చ సనలదానలదాః. సింధవశ్చ-కరిణాం మదే-భవంతీతి శేషః. న కుత్రాప్యుక్తవై పరీత్య మితి భావః. ప్రమితాక్షరావృత్తం.

మూ. సాదృశ్యం గత మపనిద్రచూతగంధై
రామోదం మదజలసేకజం దధానః,
ఏతస్మిన్నదయతి కోకిలాన్సకాలే
లీనాళి స్సురకరిణాం కపోలకాషః. ౨౬

వ్యా. సాదృశ్యమితి. ఏతస్మిన్నగ్రౌ అపనిద్రచూతగంధైః సాదృశ్యం గతం ఫుల్లామ్రపుష్పసదృశం-మదజలసేకజం-ఆమోదం పరిమళం దధానో బిభ్రాణః. అత ఏవ లీనాళిః సంసక్తభృంగః-సురకరిణాం-కష్యతే త్రేతి కాషః కపోలానాం కాషః కషణస్థానం గ్రుమస్కంధాది. ఆకాలే వసంతాతిరిక్తే కాలేఽపి కోకిలాన్ పికాన్ మదయతి మదయుక్తాన్ కరోతి. 'మితాం హ్రస్వ ఇతి' హ్రస్వః. అత్ర వసంతరూప కారణాభావేఽపి మదాఖ్యకార్యోత్పత్తి కథనాద్విభావనాలంకారః. తదుక్తం.— శ్లో. 'కారణేన వినా కార్యస్యోత్పత్తిస్స్యాద్విభావనే'తి. సా చ చూతగంధైస్సాదృశ్యం గత మిత్యుపమయా, ఆమోదం దధాన ఇతి పదార్థహేతుకకావ్యలింగేన చాంగాంగిభావేన సంకీర్యతే. కించ — కోకిలానాం మదగంధే చూతగంధభ్రాంత్యా భ్రాంతిమదలంకారో వ్యజ్యతే. ప్రహర్షిణీవృత్తం. శ్లో. 'మ్నౌజ్రౌగస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయ' మితిలక్షణాత్.

సనాకవనితం నితంబరుచిరం చిరం సునినదైర్నదైర్వృతమముమ్,
మతా ఫణవతోవతో రసపరా పరాస్తవసుధా సుధాధివసతి. ౨౭

వ్యా. సనాకేతి. పునశ్చ - సనాకవనితం సాప్సరస్కం నితంబైః కటకైః రుచిరం-సునినదైః శ్రవ్యఘోషైః నదైః పుంప్రవాహైః వృత మముం గిరిం - అముష్మిన్ గిరౌ ఇత్యర్థః. * 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి కర్మత్వం. అవతః అధోలోక రక్షకస్య ఫణవతో నాగరాజస్య మతా ఇష్టా * 'మతిబుద్ధి'త్యాదినా వర్తమానే క్తః. తద్యోగాత్ క్తస్యచ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ. రసేన స్వాదేన పరా ఉత్కృష్టా. పరాస్తవసుధా త్యక్తభూలోకా సుధా అమృతం చిరం అధివసతి-అతోఽన్యత్ర భూమండలే కుత్రాపి సుధా నాస్తీత్యర్థః. మేరుప్రతిభటోఽయం గిరిరితి భావః. అత్ర ప్రస్తుతవిశేషణసామర్థ్యాదప్రస్తుత మేరుప్రతీతే స్సమాసోక్తి రలంకారః. సచ యమకేన సంసృజ్యతే. జలోద్ధతగతివృత్తం. 'రసైజ్జసజసాజలోద్ధతగతిః' - ఇతి లక్షణాత్.

మూ. శ్రీమల్లతాభవన మోషధయః ప్రదీపా
శయ్యా నవాని హరిచందనపల్లవాని,
అస్మిన్ రతిశ్రమనుదశ్చ సరోజవాతాః
స్మర్తుం దిశంతి న దివ స్సురసుందరీభ్యః. ౨౮

వ్యా. శ్రీమదితి. అస్మిన్నగ్రే శ్రీమ త్సమృద్ధిమత్ లతా ఏవ భవనం - ఓషధయః తృణజ్యోతీంష్యేవ ప్రదీపాః సమానగుణత్వాత్. నవాని హరిచందనపల్లవాని సురతరుకిసలయాన్యేవ శయ్యాః. ని. 'హరిచందనమాఖ్యాతం గోశీర్షే సురపాదప' ఇతివిశ్వః. రతిశ్రమనుద స్సురతశ్రమహారిణః-సరోజవాతాశ్చ సురసుందరీభ్యః (*) క్రియా గ్రహణా చ్చతుర్థీ. దివో దివం-అధిగర్థేత్యాదినా కర్మణి షష్ఠీ. స్మర్తుం ధ్యాతుం నదిశంతి విస్మారయంతీత్యర్థః. స్వర్గాదప్యతిరిచ్యతేఽసావితి భావః. అత్ర పూర్వార్ధే రూపకత్రయం స్ఫుటమేవ. వసంతతిలకావృత్తం. 'ఉక్తా వసంతతిలకా తభజాజగౌగ' ఇతి లక్షణాత్.

మూ. ఈశార్థమంభసి చిరాయ తపశ్చరంత్యా
యాదోవిలంఘనవిలోలవిలోచనాయాః,
ఆలంబతాగ్రకరమత్ర భవో భవాన్యా
శ్చ్యోతన్నిదాఘసలిలాంగులినా కరేణ. ౨౯

వ్యా. ఈశార్థమితి. ఈశాయ ఈశార్థం యథాతథేతి క్రియావిశేషణం ఈశ్వరప్రాప్త్యర్థం. అర్థేన సహ నిత్యసమాస స్సర్వలింగతా చ వక్తవ్యా. చిరాయ చిరం-అంభసి తపశ్చరంత్యాః. అత ఏవ-యాదోవిలంఘనవిలోలవిలోచనాయాః జలజంతువిఘట్టన చలితేక్షణాయాః తపసోఽప్యధికం దృష్ట్యైవ విలోభయంత్యా ఇతి భావః. ని. 'యాదాంసి జలజంతవ' ఇత్యమరః. భవాన్యాః భవపత్న్యాః - ప్రయోగకాలాపేక్షోయం నిర్దేశః * 'ఇంద్రవరుణభవే'త్యాదినా జీష్ ఆనుగాగమశ్చ. కరైకదేశస్యాపి కరత్వా దగ్రంచాసౌ కరశ్చేతి సమానాధికరణసమాసః. అత ఏవ వామనః-హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయో గుణగుణినో ర్భేదాభేదాదితి † తమగ్రకరం భవశ్శివశ్చ్యోతన్నిదాఘసలిలాంగులినా ప్రవత్స్వేదాంగులినేతి సాత్త్వికోదయోక్తిః. కరేణ అత్రగిరౌ-ఆలంబత గృహీతవాన్. అత్రాద్భుతాతీతవృత్తాంతస్య ప్రత్యక్షవదభిధానాద్భావికాలంకారః. శ్లో. 'అతీతానాగతే యత్ర ప్రత్యక్షత్వేన లక్షితే, అత్యద్భుతార్థకథనాద్భావికం తదుదాహృత' మితి లక్షణాత్. వసంతతిలకావృత్తం.

† అధి ౫. అ. ౨. సూ. ౨౦.

మూ. యేనాపవిద్ధసలిలస్ఫుటనాగసద్మా
దేవాసురైరమృతమంబునిధిర్మమంథే,
వ్యావర్తనైరహిపతేరయమాహితాంకః
ఖం వ్యాలిఖన్నివ విభాతి సమందరాద్రిః. 30

వ్యా. యేనేతి. దేవాశ్చాసురాశ్చ తైర్దేవాసురైః * 'యేషాం చ విరోధశ్శాశ్వతిక' ఇతి నైకవద్భావః. యుక్తం తేషాం విరోధః కార్యత ఏవ నశాశ్వతికాద్వైరాత్ పృథగ్భావాదితి వచ్ఛాశ్వతిక ఇత్యాహుః. యేన మందరాద్రిణా మంథదండీకృతేనేతి భావః. అపవిద్ధసలిలః అపక్షిప్తజలః. అతఏవ స్ఫుటం నాగసద్మ పాతాళం యస్మిన్ సోంబుధిరమృతం మమంథే మథితః. *మథ్నాతే ర్దుహాదిత్వా దప్రధానే కర్మణి లిట్, అహిపతేః, మంథగుణీకృతవాసుకే రిత్యర్థః. శ్లో. 'మంథానం మందరం కృత్వా యోక్త్రం కృత్వా చ వాసుకి'మితి భారతవచనాత్. వ్యావర్తనైః వేష్టనైః ఆహితాంకః కృతచిహ్నః. సోఽయం మందరాద్రిః ఖం ఆకాశం వ్యాలిఖన్నివ విపాటయన్నివ విభాతి. విచిత్రమణిప్రభాభిః చిత్రం కుర్వన్నివేతి ద్యోత్యతే. అత్రోన్నత్యానుపాదానేనైవ ఖలేఖనోత్ప్రేక్షణా దనుపాత్తగుణనిమిత్తక్రియాస్వరూపోత్ప్రేక్షా.

మూ. నీతోచ్ఛ్రాయం ముహురశిశిరరశ్మేరుస్రై
రానీలాభైర్విరచితపరభాగా రత్నైః,
జ్యోత్స్నాశంకామిహ వితరతి హంసశ్యేనీ
మధ్యేఽప్యహ్నః స్ఫటికరజతభిత్తిచ్ఛాయా. 31

వ్యా. నీతేతి. ఇహాద్రౌ అశిశిరరశ్మే రుష్ణాంశోః ఉస్రై ర్మయూఖైః స్సంక్రాంతైరితిభావః. ఉచ్ఛ్రాయం నీతా విస్తారితేత్యర్థః. తథా ఆనీలాభై రసితప్రభైః రత్నైరింద్రనీలై ర్విరచితపరభాగా తత్సన్నిధానాల్లబ్ధోత్కర్షేత్యర్థః. హంస ఇవ శ్యేనీ శ్వేతవర్ణా. ని. 'విశదశ్వేతపాండరా' ఇత్యమరః. *'వర్ణాదనుదాత్తాత్తోపధాత్తో న' ఇతి శ్యేతశబ్దాత్ జీష్. తకారస్యచ నకారః. స్ఫటికానాం రజతానాం చ భిత్తయః తాసాం ఛాయా కాంతిః - అహ్నో మధ్యే మధ్యాహ్నేఽపి ముహుః జ్యోత్స్నాశంకాం వితరతి-జ్యోత్స్నాభ్రమం జనయతీతి భ్రాంతిమదలంకారః.

దధత ఇవ విలాసశాలినృత్తం మృదుపతతా పవనేన కంపితాని,
ఇహ లలితవిలాసినీజనభ్రూగతికుటిలేషు పయస్సు పంకజాని. 32

వ్యా. దధత ఇతి. ఇహాద్రౌ-మృదుపతతా మందం వహతా పవనేన కంపితాని పంకజాని. లలితవిలాసినీజనస్య - భ్రూగతివత్కుటిలేషు ఈషత్తరంగితేష్విత్యర్థః. పయస్సు విలాసశాలినృత్తం దధతఇవ, సవిలాసం నృత్యంతీవేత్యుత్ప్రేక్షా. పుష్పితాగ్రావృత్తం.

మూ. అస్మిన్నగృహ్యత పినాకభృతా సలీల
మాబద్ధవేపథురధీరవిలోచనాయాః,
విన్యస్తమంగళమహౌషధిరీశ్వరాయాః
స్రస్తోరగప్రతిసరేణ కరేణ పాణిః. 33

అస్మిన్నితి. అస్మిన్నద్రౌ-పినాకభృతా శివేన-అధీరవిలోచనాయాః చకితదృష్టేః ఉరగదర్శనాదితి భావః. ఈశ్వరాయాః గౌర్యాః * 'స్థేశభాస' త్యాదినా వరచః పుంయోగ వివక్షాభావా న్న ఙీష్. ఆబద్ధవేపథుః ప్రాప్తకంప ఇతి సాత్త్వికోక్తిః.* 'ట్వితోథుజి'త్యథుచ్ప్రత్యయః. విన్యస్తా-మంగళమహౌషధిర్యవాంకురాదిర్యస్మిన్ స పాణిః - స్రస్తో గళితః ఉరగ ఏవ ప్రతిసరః-కౌతుకసూత్రం యస్య తేన. ని. 'అహుః ప్రతిసరం హస్తసూత్రే మాల్యే చ మండన' ఇతి విశ్వః. కరేణ సలీలం సవిలాస మగృహ్యత. అత్ర దేవస్య పార్వతీపరిణయవర్ణనం-ఈశాద్యమిత్యత్ర తు అనుగ్రహామాత్రోక్తి రిత్యపౌనరుక్త్యం. భావికాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తం.

మూ. క్రామద్భిర్ఘనపదవీమనేకసంఖ్యై
స్తేజోభి శ్శుచిమణిజన్మభి ర్విభిన్నః,
ఉస్రాణాం వ్యభిచరతీవ సప్తసప్తేః
పర్యస్యన్నిహ నిచయస్సహస్రసంఖ్యామ్. 34

వ్యా. క్రామద్భిరితి. ఇహాద్రౌ-ఘనపదవీ మాకాశం క్రామద్భిః వ్యాప్నువానైః. అనేకసంఖ్యైః పరస్సహస్రైరిత్యర్థః. క్వచిదనేకవర్ణైరితి ప్రామాదికః పాఠః. వై యధ్వా ద్వ్యథూతాచ్చేతి, శుచిమణిభ్యః స్ఫటికమణిభ్యో జన్మయేషాం తైః. జన్మాద్యుత్తరపదో బహువ్రీహి ర్వ్యధికరణోఽపీష్యత ఇతి వామనః. తేజోభిః విభిన్నో విమిశ్రః అతఏవ పర్యస్యన్ ప్రసర్పన్. సప్తసప్తేః సవితుః. ఉస్రాణాం కిరణానాం నిచయో నికరః సహస్రమితి సంఖ్యా సహస్రసంఖ్యా. తాం-స్వనియతామితి శేషః. వ్యభిచరతి-అతిక్రామతీవే త్యుత్ప్రేక్షా. ప్రహర్షణీవృత్తం.

వ్యధత్త యస్మిన్ పురముచ్చగోపురాం
పురాం విజేతుర్ధృతయే ధనాధిపః,
స ఏష కైలాస ఉపాంతసర్పిణః
కరోత్యకాలాస్తమయం వివస్వతః. 35

వ్యా. వ్యధత్తేతి.యస్మిన్ కైలాసే ధనాధిపః కుబేరః పురాం విజేతుః శివస్య ధృతయే సంతోషాయ-ఉచ్చగోపురా మున్నతపురద్వారాం.ని.'పురద్వారం తు గోపుర'మిత్య

మరః. పురం అలకాఖ్యాం పురీం వ్యర్థ త్త నిర్మితవాన్. తత్సుఖత్వాదితి భావః. సఏవ కైలాసః ఉపాంతసర్పిణః ప్రాంతచారిణో వివస్వతః. అకాలే ప్రసిద్ధేతరకాలే అస్త మయం కరోతీత్యుత్ప్రేక్షా. వస్తుతస్తు తత్కారణాభావాత్, వ్యంజకాప్రయో గాద్గమ్యా. సాచ వివస్వత ఉపాంతసర్పిత్వాసంబంధేఽపి సంబంధలక్షణాతిశయోక్త్యు త్థాపితేతి వివేకః. అస్తమితి మకారాంత మవ్యయం. తస్య పచాద్యజంతేనాయశబ్దేన షష్ఠీసమాసః. వంశస్థం వృత్తం. 'జతౌతువంశస్థముదీరితం జరౌ' వితి లక్షణాత్.

మూ. నానారత్నజ్యోతిషాంసన్నిపాతైశ్ఛన్నేష్వంతస్సానువప్రాంతరేషు,
బద్ధాం బద్ధాం భిత్తిశంకామముష్మిన్నావానావాన్మాతరిశ్వానిహంతి.

వ్యా. నానేతి. అముష్మిన్కైలాసే అంతస్సానుసానుష్విత్యర్థః. విభక్త్యర్థే వ్యయీభావః. నానారత్నజ్యోతిషాం వివిధమణిమయూఖానాం సన్నిపాతైః వ్యతికరైః. ఛన్నేషు ఛాదితేషు. * 'వాదాంతశాంతే'త్యాదినా నిపాతః. వప్రాంత రేషు తటాంతరాళేషు బద్ధాం బద్ధాం. ఆభీక్ష్ణ్యం బద్ధాం. దృఢోత్పాదితామిత్యర్థః. * 'నిత్యవీప్సయో' రితి నిత్యార్థే ద్విర్భావః. నిత్యమభీక్ష్ణమితి కాశికాయాం - ఏకపదం చైతత్. భిత్తిశంకాం భిత్తిరితి సందేహం. ఆవానావాన్ ఆభీక్ష్ణమాపతన్. *ఆఙ్పూ ర్వాద్వా ధాతోశ్శతృ ప్రత్యయః. ద్విర్భావాదిపూర్వవత్. మాతర్యంతరిక్షేశ్వయతి గచ్ఛతీతి మాతరిశ్వా వాయుః. కనిన్ ప్రత్యయః. * 'తత్పురుషే కృతిబహుళ' మిత్యలుక్. నిహంతినివారయతి. వాయుసంచారాద్భిత్త్యభావోఽవధార్యత ఇత్యర్థః. అత్ర నిశ్చయాంత స్సందేహాలంకారః. శాలినీవృత్తం.

మూ. రమ్యా నవద్యుతిరపైతి న శాద్వలేభ్య
శ్శ్యామీభవంత్యనుదినం నళినీవనాని,
అస్మిన్ విచిత్రకుసుమస్తబకాచితానాం
శాఖాభృతాం పరిణమంతి న పల్లవాని. 32

వ్యా. రమ్యేతి. అస్మిన్నద్రౌ. శాదాః శష్పాణి సంత్యేష్వితి శాద్వలాః తేభ్యః. ని. 'శాద్వల శ్శాదహరిత' ఇత్యమరః. * 'నడశాదాడ్డ్వలచ్.' రమ్యా రమణీయా. నవ ద్యుతిః ప్రత్యగ్రకాంతిః నాపైతి. కింతు నిత్యేత్యర్థః. నళినీవనాని అనుదినం సర్వదా శ్యామీభవంతి. న కదాచిత్పాండురీ భవంతీత్యర్థః. విచిత్రకుసుమస్తబకైః ఆచి తానాం వ్యాప్తానాం శాఖాభృతాం తరూణాం పల్లవాని నపరిణమంతి నజీర్ణాని భవంతి. సర్వదా నూతనమేవ సర్వం వర్తత ఇత్యర్థః. అత్ర ప్రస్తుతస్యైవ తత్తద్వస్తుగతకాంతి స్థైర్య రూపకార్యస్య వర్ణనాత్ ప్రస్తుతమేవ కారణం కశ్చిదసాధారణః కైలాసస్య మహిమా గమ్యత ఇతి పర్యాయోక్తిరలంకారః. తదుక్తం.—శ్లో. 'కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతాత్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబద్ధం తత్పర్యాయోక్త ముచ్యత' ఇతి.

మూ. పరిసరవిషయేషు లీఢముక్తా హరితతృణోద్గమశంకయా మృగీభిః,
ఇహ నవశుకకోమలా మణీనాం రవికరసందళితాః ఫలంతి భాసః.

వ్యా. పరిసరేతి. ఇహాద్రౌ-పరిసరవిషయేషు పర్యంతదేశేషు. * 'విషయో దేశ' ఇతి నిపాతః. మృగీభిః హరితతృణోద్గమశంకయా బాలతృణాంకురభ్రాంత్యేతి భ్రాంతిమదలంకారః. లీఢాః పూర్వమాస్వాదితాః పశ్చాన్ముక్తాః - లీఢముక్తాః. దగ్ధప్రరూఢా ఇత్యాదివత్. * 'పూర్వకాలేత్యాదినా సమానాధికరణసమాసః. నవశుకవత్కోమలాః. శుకసవర్ణా ఇత్యర్థః. మణీనాం మరకతమణీనాం భాసః రవికరైః మిశ్రితాస్సత్యః ఫలంతి సమ్మూర్ఛంతి. వర్ధంత ఇతి యావత్. మృగీగ్రహణమత్యంతమౌగ్ధ్య ప్రదర్శనాయ.

మూ. ఉత్ఫుల్లస్థలనళినీవనాదముష్మా
దుద్ధూతస్సరసిజసంభవః పరాగః,
వాత్యాభిర్వియతి వివర్తితస్సమంతా
దాధత్తే కనకమయాతపత్రలక్ష్మీమ్. ౩౯

వ్యా. ఉత్ఫుల్లేతి. వాత్యాభిః వాతసమూహైః చక్రానిలైః. * 'పాశాదిభ్యోయ' ఇతి యప్రత్యయః, అముష్మాత్పర్వతాత్ ఉత్ఫుల్లస్థలనళినీవనాత్ జలపతితస్య పరాగస్యోత్థానాభావాత్ స్థలగ్రహణం. 'ఉత్ఫుల్లసంఫుల్లయోరుపసంఖ్యాన' మితి నిష్ఠానత్వం. ఉద్ధూతః ఉత్థాపితః. వియతి సమంతాద్వివర్తితః పరిమండలితః అంతరాళేతు దండాయమాన ఏవేతిభావః. సరసిజసంభవః పద్మోద్భవః పరాగః. రూఢ్యభిప్రాయేణాత్ర సరసిజశబ్దప్రయోగో ద్రష్టవ్యః. కనకమయాతపత్రలక్ష్మీమాధత్తే బిభర్తి. అత్ర పరాగస్యాతపత్రలక్ష్మీసంబంధాసంభవాత్తత్సదృశీం లక్ష్మీమితి ప్రతిబింబాక్షేపాదసంభవద్ధర్మసంబంధనిబంధనేయం నిదర్శనా - తదుక్తం-'అసంభవద్ధర్మయోగాదుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబింబక్రియాగమ్యా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనే'తి.

మూ. ఇహ సనియమయోస్సురాపగాయా
ముషసి సయావకసవ్యపాదరేఖా,
కథయతి శివయోశ్శరీరయోగం
విషమపదా పదవీ వివర్తనేషు. ౪౦

వ్యా. ఇహేతి. ఇహాద్రౌ-ఉషసి ప్రభాతేతి. సురాపగాయాం గంగాయాం. లక్షణయా తత్కూలే. సయావకౌస్సాలక్తౌః - సవ్యపాదస్య వామచరణస్య రేఖా ముద్రా యస్యాస్సా. ని. 'యావోలక్తోద్రుమామయ' ఇత్యమరః తథా విషమాణి మహదల్పాని పదాని యస్యాం సా. వివర్తనేషు ప్రదక్షిణక్రియాసు పదవీ శివయోః ప్రదక్షిణపద్ధతిరిత్యర్థః. సనియమయోః సంధ్యాం ప్రణమతోరిత్యర్థః. శివాచ శివశ్చ

శివౌ తయోః ఉమాశంకరయోః * 'పుమాంస్త్రియే'త్యేకశేషః. శరీరయోః అర్థాంగసంఘటనారూపం - కథయతి. ననియమయో రిత్యనేన నియమసమయేఽపి విరహాసహౌవిహ విహరత శ్శివావితి వ్యజ్యతే. అత్ర పదపీవిశేషణపదార్థయోః కథనం ప్రతి హేతుత్వోక్త్యా కావ్యలింగమలంకారః.

మూ. సమ్మూర్ఛతాం రజతభిత్తిమయూఖజాలై
రాలోలపాదపలతాంతరనిర్గతానామ్,
ఘర్మద్యుతేరిహ ముహుః పటలాని ధామ్నా
మాదర్శమండలనిభాని సముల్లసంతి. ౪౧

వ్యా. సమ్మూర్ఛతామితి. ఇహాద్రౌ రజతభిత్తిమయూఖజాలైః సమ్మూర్ఛతాం బహులీభవతాం ఆలోలానాం పాదపలతానాం తరుశాఖానాం అంతరేషు రంధ్రేషు నిర్గతానాం ప్రసృతానాం. ఘర్మద్యుతేరుష్ణాంశోః ధామ్నాం తేజసాం - ఆదర్శమండలనిభాని దర్పణబింబసదృశానీత్యుపమాలంకారః. పటలాని మండలాని. ముహుర్వారం వారం సముల్లసంతి స్ఫురంతి. న తు సాతత్యేన, లతానా మాలోలత్వాత్. తచ్చ నాన్యత్రమృత్పాషాణాది ప్రాయే సంభవతీతి భావః.

మూ. శుక్లైర్మయూఖనిచయైః పరివీతమూర్తి
ర్వప్రాభిఘాతపరిమండలితోరుదేహః,
శృంగాణ్యముష్య భజతే గణభర్తురుక్షా
కుర్వన్ వధూజనమనస్సు శశాంకశంకామ్. ౪౨

వ్యా. శుక్లైరితి. శుక్లైశ్శుభ్రైః మయూఖనిచయైః కిరణసమూహైః పరివీతమూర్తిః వ్యాప్తదేహః. వప్రాభిఘాతేన వప్రక్రీడయా పరిమండలితః వర్తులీకృతః ఉరుదేహో బృహచ్ఛరీరం యేన స తథోక్తః గణభర్తుః ప్రమథనాథస్య ఉక్షా వృషభః. ని. 'ఉక్షా భద్రో బలీవర్ద ఋషభో వృషభో వృష' ఇత్యమరః. వధూజనమనస్సు శశాంకశంకాం చంద్రభ్రాంతిం కుర్వన్. తాసాం మౌగ్ధ్యాదితి భావః. అముష్యాద్రేః శృంగాణిభజతే సేవతే. అత్ర శంకాశబ్దస్య సందేహార్థత్వే సందేహాలంకారః. భ్రాంతిపరత్వే భ్రాంతిమదలంకారః. యథేచ్ఛసి తథాస్తు. స చోక్తవిశేషణోత్థేన కావ్యలింగేన అంగాంగిభావేన సంకీర్యతే.

మూ. సంప్రతి లబ్ధజన్మ శనకైః కథమపి లఘుని
క్షీణపయస్యుపేయుషి భిదాం జలధరపటలే,

ఖండితవిగ్రహం బలభిదో ధనురిహ వివిధాః
పూరయితుం భవంతి విభవశ్శిఖరమణిరుచః. ౪౩

వ్యా. సంప్రతీతి. ఇహాద్రౌ - వివిధాః నానావర్ణాః శిఖరమణిరుచః సంప్రతి శరదీత్యర్థః. అఘుని అగురిణి. కుతః క్షీణపయసి అత ఏవభిదాం భేదం. * 'షిద్భిదాదిభ్యోఙ్' ఇత్యఙ్ప్రత్యయః. ఉపేయుషి గతే జలధరపటలే మేఘమండలే కథమపి కృచ్ఛ్రాత్. శనకైః-లబ్ధజన్మ. జాతమిత్యర్థః. అత ఏవ ఖండితవిగ్రహం విచ్ఛిన్నస్వరూపం. బలభిదః ఇంద్రస్య ధనుః పూరయితుం సంధాతుం విభవః సమర్థా భవంతి. అత్ర మణిరుచీనా మింద్ర ధనుః పూరణాసంబంధేఽపి సంబంధకథనాదతిశయోక్తి రలంకారః. వంశపత్రపతితం వృత్తం. తల్లక్షణంతు.—శ్లో. 'దిఙ్మునివంశపత్రపతితం భరనభనలఘ్గై'రితి.

మూ. స్నపితనవలతాతరుప్రవాళై
రమృతలవస్రుతిశాలిభిర్మయూఖైః,
సతతమసితయామినీషు శంభో
రమలయతీహ వనాంతమిందులేఖా. ౪౪

వ్యా. స్నపితేతి ఇహాద్రౌ - శంభోః ఇందులేఖా - స్నపితాని సిక్తాని నవాని లతానాం తరూణాం చ ప్రవాళాని యైస్తైః తథా అమృతలవస్రుత్యా అమృతబిందునిష్యందేన శాలంతే యే తైః మయూఖైః కిరణైః సతతం సర్వకాలం. అసితయామినీషు కృష్ణపక్షరాత్రిష్వపి వనాంతం వనమధ్యం అమలయతి విశదయతి. అన్యత్ర తు నైతదస్తీతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే. పుష్పితాగ్రావృత్తం.

మూ. క్షిపతి యోఽనువనం వితతాం బృహ
ద్బృహతికామివ రౌచనికీం రుచమ్,
అయమనేకహిరణ్మయకందర
స్తవ పితుర్దయితో జగతీధరః. ౪౫

వ్యా. క్షిపతీతి. అథ యోఽద్రిః అనువనం వితతాం రౌచనికీం రుచం సౌవర్ణీం కాంతిమిత్యర్థః. రోచనయా రక్తాం రౌచనికీం * 'లాక్షారోచనాట్ఠక్' ఇతి ఠక్, 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా ఙీప్. ఉత్ప్రేక్షతే. బృహతీ చాసౌ బృహతికా చ తాం బృహద్బృహతికాం మహోత్తరాసంగమివ. ని. 'ద్వౌప్రావారోత్తరాసంగౌ సమౌ బృహతికా తథే' త్యమరః. క్షిపతి ప్రసారయతి. అనేకాః హిరణ్మయ్యః కందరా యస్య సః. హిరణ్మయశబ్దో 'దాండినాయనే'త్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః. అయం పురోవర్తీ గిరిరిత్యర్థః. తవపితుః ఇంద్రస్య దయితః ప్రియః. జగత్యా ధరో జగతీధరః భూధరః. యస్తే గంతవ్యః ఇంద్రకీలాఖ్య ఇత్యర్థః.

మూ. స క్తిం జవాదపనయత్యనిలే లతానాం
వైరోచనైర్ద్విగుణితాస్సహసా మయూఖైః,
రోధోభువాం ముహురముత్ర హిరణ్మయీనాం
భాస స్తటిద్విలసితాని విడంబయంతి. ౪౬

వ్యా. స క్తిమితి. అముత్ర అముష్మిన్నద్రౌ, అనిలే జవాత్ ఝడితి లతానాం స క్తిమన్యోన్యసంగమపనయతి సతి - సహసా హఠాత్ వైరోచనైః సావిత్రైర్మయూఖైః. ద్విగుణాః ద్విరావృత్తాః కృతాః ద్విగుణితాః. ని. 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియా ముఖ్యతంతు' ష్వితి వైజయంతీ. హిరణ్మయీనాం హిరణ్యవికారాణాం *'దాండినాయనే' త్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః. రోధోభువాం తటభువాం భాసో ముహుః తటిద్విలసితాని విడంబయంతి. అనుకుర్వంతీత్యర్థః. ఉపమాలంకారః.

మూ. కషణకంపనిర స్తమహాహిభిః క్షణవిమ త్తమతంగజవర్జితైః,
ఇహమదస్నపితైరనుమీయతే సురగజస్యగతం హరిచందనైః.

వ్యా. కషణేతి. ఇహాద్రౌ-కషణేన కండూయనేన యః కంపః తేన నిరస్తా మహాహయో మహాసర్పా యేభ్య స్తైః. క్షణం విమ త్తమతంగజవర్జితైః, మ త్తమాతంగరహితైః. కుతః ? మదస్నపితైః. ఐరావతమదసిక్తైరిత్యర్థః. * 'మితాం హ్రస్వ' ఇతి హ్రస్వత్వం. హరిచందనైః చందనద్రుమైః - సురగజస్య ఐరావతస్య గతం ప్రాప్తిరనుమీయతే. (హరిచందనవిశేషణైః కావ్యలింగ మున్నేయం.)

మూ. జలదజాలఘనైరసితాశ్మనా ముపహతప్రచయేహ మరీచిభిః,
భవతి దీ ప్తిరదీపితకందరా తిమిరసంవలితేవ వివస్వతః. ౪౮

వ్యా. జలదేతి. ఇహాస్మిన్నగ్రే-జలదజాలఘనైః మేఘబృందసాంద్రైః-అసితాశ్మనా మింద్రనీలానాం మరీచిభిః దీధితిభిః. ని. 'భానుః కరో మరీచిః స్త్రీపుంసయోర్దీధితిః స్త్రియా' మిత్యమరః. ఉపహతప్రచయా విఘట్టితసంఘాతా అత ఏవ అదీపితకందరా అప్రకాశితగహ్వరా వివస్వతో దీ ప్తిః తిమిరై స్సంవలితా వ్యామిశ్రితేవ భవతీత్యుత్ప్రేక్షా.

మూ. భవ్యో భవన్నపి మునేరిహ శాసనేన
క్షాత్రే స్థితః పథి తపస్య హతప్రమాదః,
ప్రాయేణ సత్యపి హితార్థకరే విధౌ హి
శ్రేయాంసి లబ్ధుమసుఖాని వినాంతరాయైః. ౪౯

వ్యా. భవ్య ఇతి. ఇహాద్రౌ భవ్యః శాంతో భవన్నపి మునేః వ్యాసస్య శాసనేన ఆజ్ఞయా క్షాత్రే పథి క్షత్రియమార్గే, తేజస్వితాయాం స్థితః గృహీతశస్త్ర ఏవేత్యర్థః.

తథా హతప్రమాదః అప్రమత్తస్సన్ తపస్య తపశ్చర, తపస్యేతి * 'కర్మణో రో మంథ తపోభ్యాం వర్తిచరో' రితి క్యఙ్. తదంతాద్ధాతోర్లోట్. నచ సర్వభూత హితకారిణో మే ప్రమాదః కిం కరిష్యతీతి విశ్వసితవ్యమిత్యర్థాంతరన్యాసేనాహ.— ప్రాయేణేతి. హి యస్మాత్ ప్రాయేణ బాహుళ్యేన. ని. 'ప్రాయోవయస్యనశనే మృత్యౌ బాహుళ్య తుల్యయో'రితి హేమచంద్రః. కరోతీతి కరః హితార్థస్య కరః తస్మిన్ విధా వ్యాపారే సత్యపి విద్యమానేఽపి శ్రేయాంసి అంతరాయైర్వినా లబ్ధుమసుఖాని అశక్యానీత్యర్థః. అత ఏవ *'శకధృషేఽత్యాదినా' అసమానకర్తృకేఽపి తుమున్. అకారణవైరిణస్సర్వత్ర సర్వస్యాపి సంతీతి భావః.

మూ. మాభూవన్నపథహరాస్తవేంద్రియాశ్వా
స్సంతాపే దిశతు శివశ్శివాం † ప్రసక్తిమ్,
రక్షంత స్తపసి బలం చ లోకపాలాః
కల్యాణీమధికఫలాం క్రియాం క్రియాసుః. ౫౦

వ్యా. మాభూవన్నితి. తవ ఇంద్రియాణ్యేవ అశ్వాః వాజినః తే అపథేన హరంతీత్యపథహరాః-మాభూవన్-అపంథానం మా నైషురిత్యర్థః. * 'మాజిలుఙి' త్యాశీరర్థే లుఙ్. సంతాపే తపః క్లేశే సతి - శివ ఈశ్వరః శివాం సాధ్వీయసీం ప్రసక్తిం ప్రవృత్తిముత్సాహం దిశతు దదాతు. కిం చేతి చార్థః. లోకపాలాః ఇంద్రాదయః తపసి విషయే బలం శక్తిం రక్షంతః వర్ధయంత స్సంత ఇత్యర్థః. కల్యాణీం సాధ్వీం క్రియాం అనుష్ఠానం అధికఫలాం క్రియాసుః కుర్వంతు. కరోతేరాశిషి లోట్.

మూ. ఇత్యుక్త్వా సపది హితం ప్రియం ప్రియార్హే
ధామ స్వం గతవతి రాజరాజభృత్యే,
సోత్కంఠం కిమపి పృథాసుతః ప్రదధ్యౌ
సంధత్తే భృశమరతిం హి సద్వియోగః. ౫౧

వ్యా. ఇతీతి. ప్రియార్హే ప్రీతియోగ్యే - రాజరాజభృత్యే యక్షే ఇతి పూర్వోక్తం ప్రియం హితం చ, వచన మితి శేషః. ఉక్త్వా సపది స్వం స్వకీయం ధామ స్థానం గతవతి సతి-పృథాసుతః అర్జునః - సోత్కంఠం సౌత్సుక్యం కిమపి ప్రదధ్యౌ చింతయామాస. తథాహి.—సద్వియోగః సజ్జనవిప్రయోగః-భృశం అరతిం వ్యథాం సంధత్తే కరోతీత్యర్థః. అర్థాంతరన్యాసః.

మూ. తమనతిశయనీయం సర్వతస్సారయోగా
దవిరహిత మనేకే నాంకభాజాఫలేన,

---

† ప్రసత్తిమ్

అకృశమకృశలక్ష్మీశ్చేతసా శంసితం స
స్వమివ పురుషకారం శైలమభ్యాససాద. ౫౨

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే
లక్ష్మీపదలాంఛనే పంచమస్సర్గః.

వ్యా. తమితి. అకృశాః పూర్ణా లక్ష్మ్యః శోభా యస్య సః అకృశలక్ష్మీరితి బహువచనాశ్రితో బహువ్రీహిః. ఏవం చే* 'దురఃప్రభృతిభ్యః క' బితి కప్ప్రత్యయానవకాశః. తత్ర లక్ష్మీశబ్దస్యైకవచనాంతస్యైవ పాఠాత్. నాపి 'నద్యృతశ్చే' త్యస్యావకాశః. ఉరః ప్రభృతి పాఠసామర్థ్యాదేవ, శైషికస్తు వైభాషిక ఇత్యవిరోధః. సోఽర్జునః-సర్వతః సర్వత్ర పారయోగాదుత్కృష్టవస్తుసంబంధాత్. అన్యత్ర బలయోగాత్. ని. 'సారో బలే స్థిరాంశేచ న్యాయ్యే క్లీబం వరే త్రి' ష్విత్యుభయత్రాప్యమరః. అనతిశయనీయం అనతిక్రమణీయం అనేకేన బహునా అంకభాజా సమీపగతేన శీఘ్రభావినేతి యావత్. ఫలేన కార్యసిద్ధ్యా. అవిరహిత మశూన్యం. కార్యసిద్ధే రవశ్యం సాధకమిత్యర్థః. అకృశ మతనుం చేతసా ఆశంసితం ప్రాప్తు మిష్టం తం శైలం ఇంద్రకీలం. స్వమాత్మీయం. పురుషస్య కారః కర్మ తం పురుషకారం ఉక్తవిశేషవిశిష్టం పౌరుషమివ అభ్యాససాద అభిజగామ. మాలినీ వృత్తం. 'ననమయయయుతేయం మాలినీభోగిలోకై' రితి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం పంచమస్సర్గః.

షష్ఠస్సర్గః.

అవ. ప్రాగుక్తమద్రిమాసాద్య కిమకరోదిత్యత్రాహ:—

మూ. రుచిరాకృతిః కనకసానుమథో పరమః పుమానివ పతిం పతతామ్,
ధృతసత్పథస్త్రిపథగామభితస్సతమారురోహ పురుహూతసుతః.

వ్యా. రుచిరేతి. అథో ఆసాదనానంతరం రుచిరాకృతిః సౌమ్యవిగ్రహః ధృతసత్పథః అవలంబితసన్మార్గః. ఆకారానుగుణగుణవానిత్యర్థః. 'యత్రాకృతిస్తత్ర గుణా' ఇతి సాముద్రికాః. ఉపమానేఽపి సమానమేతత్. సః పురుహూతసుతోఽర్జునః-కనకవికారాస్సానవో యస్య తం కనకసానుం గరుడసావర్ణ్యార్థమిదం విశేషణం.*'సముదాయవికారషష్ఠ్యా'శ్చేతి బహువ్రీహిః, ఉత్తరపదలోపశ్చ. తమింద్రకీలం-పరమః పుమాన్విష్ణుః-పతతాం పతత్రిణాం పతిం గరుడమివ. త్రిభిః పథిభిర్గచ్ఛతీతి త్రిపథగా భాగీరథీ.*'అన్యేష్వపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. ఉపపదసమాసః, ఉత్తరపదసమాసశ్చ. తాం అభితోముఖమారురోహ. ని. 'సమీపోభయతశ్శీఘ్రసాకల్యాభిముఖేభిత' ఇత్యమరః. ప్రమితాక్షరావృత్తం. 'ప్రమితాక్షరాసజససైరుదితే'తి లక్షణాత్.

అవ. అథాస్య కార్యసిద్ధినిమిత్తాని సూచయన్ మార్గం వర్ణయతి:—

మూ. తమనింద్యవందిన ఇవేంద్రసుతం విహితాలినిక్వణజయధ్వనయః,
పవనేరితాకులవిజిహ్మశిఖా జగతీరుహోఽవచకరుః కుసుమైః. ౨

వ్యా. తమితి. అలినిక్వణాః జయధ్వనయ ఇవ తే విహితా యైస్తే తథోక్తాః. పవనేన వాయునా ఈరితాః నున్నాః. అతఏవాకులా లోలా విజిహ్మా వక్రాశ్చ శిఖా మాళయ ఇవ శిఖా అగ్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః. ని. 'శిఖా జ్వాలార్కాభా కేకి శిఖా శాఖాగ్రమాళి' ష్వితి వైజయంతీ. జగతీరుహాః భూరుహాః. క్విప్. అనింద్యా అనవద్యాః ప్రసిద్ధా ఇత్యర్థః. యే వందినః స్తుతిపాఠకాః త ఇవ తమింద్రసుతం అర్జునం కుసుమైరవచకరుః, అభివవృషురిత్యర్థః. తేహి రాజప్రవేశే జయశబ్దపూర్వకం కుసుమైరవకిరంతి*'ఋచ్ఛత్యౄతా' మితి గుణః. అత్ర కిరతేః వృష్ట్యర్థత్వాత్ కుసుమానాం కరణత్వం-విక్షేపార్థత్వే తు కర్మత్వమేవ. యథా—కటాక్షాన్ వామాక్షీ కిరతీతి, దృశ్యతే చ ధాతూనా మర్థభేదా త్కారకవ్యత్యయః. యథా—సించతేః క్షరణార్ద్రీకరణయో రర్థయో ర్ద్రవద్రవ్యస్య కర్మత్వకరణత్వే.యథా—మేఘోఽమృతం

సించతీ-సించతీ సామ్యైర్వపురితి. అత్ర వాక్యసమాసగతయోరుపమయోః సాధ్య సాధనభావాదంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. అవధూతపంకజపరాగకణా స్తనుజాహ్నవీసలిలవీచిభిదః,
పరిరేభిరేఽభిముఖమేత్యసుఖాః సుహృదస్సఖాయమివతంమరుతః.

వ్యా. అవధూతేతి. అవధూతాః ప్రేరితాః పంకజపరాగకణాః యైస్తే తథోక్తా ఇతి సౌరభ్యోక్తిః. తనూః జాహ్నవ్యాస్సలిలవీచీః భిందంతీతి తథోక్తా ఇతి శైత్యోక్తిః. సుఖయంతీతి సుఖాః స్సుఖస్పర్శా ఇతి మాంద్యోక్తిః. పచాద్యచ్. మరుతో వాతాః తమర్జునం సుహృదస్సఖాయః సఖాయమివాభిముఖమేత్యాగత్య పరిరేభిరే ఆలింగితవంతః. నివాతప్రదేశేభిముఖవాయుస్సిద్ధిసూచకః.

మూ. ఉదితోపలస్ఖలనసంవలితాః
స్ఫుటహంససారసవిరావయుజః,
ముదమస్య మాంగళికతూర్యకృతాం
ధ్వనయః ప్రతేనురనువప్రమపామ్. ౪

వ్యా. ఉదితేతి. ఉదితోపలేషు ఉన్నతపాషాణేషు స్ఖలనేన ప్రతిఘాతేన సంవలితాః చూర్ణితాః. అత ఏవ తూర్యఘోషవత్ ఘుమఘుమాయమానా ఇత్యర్థః. స్ఫుటైః హంసానాం సారసానాం చ విరావైః రవైర్యుజ్యంత ఇతి తథోక్తాః. క్విప్. అనువప్రం అపామధః పతంతీనామితి శేషః. ధ్వనయః అస్యార్జునస్య - మంగళం ప్రయోజనమేషాం మాంగళికాః. * 'ప్రయోజన' మితి ఠఞ్. తైస్తూర్యైః కృతాం ముదం హర్షం ప్రతేనుః. అత్రాన్యస్యాన్యకార్యకరణాసంభవా త్తూర్యకృతముత్సవశ్రీం ముదమితి ప్రతిబింబాక్షేపా న్నిదర్శనాలఙ్కారః.

మూ. అవరుగ్ణతుంగసురదారుతరౌ నిచయే పురస్సురసరిత్పయసామ్,
స దదర్శ వేతసవనాచరితాం ప్రణతిం బలీయసి సమృద్ధికరీమ్. ౫

వ్యా. అవరుగ్ణేతి. సోఽర్జునః-పురోఽగ్రే. అవరుగ్ణతుంగసురదారుతరౌ భగ్నోన్నత దేవదారుద్రుమే. బలీయసి బలవత్తరే. * మత్వంతాదీయసునిమతో ర్లుక్ - సురసరిత్పయసాం నిచయే పూరే విషయే. వేతసవనేన వానీరవనేనాచరితాం. ని. 'అథ వేతసేరథాభ్రపుష్ప నిమళశీత వానీరవంజులా' ఇత్యమరః. సమృద్ధికరీం శ్రేయస్కరీం, లోకేతథా దృష్టామిత్యర్థః ప్రణతిం దదర్శ. యా సర్వలోకదృష్టాంతభూతేతి భావః.

మూ. విబభూవ నాలముపలోకయితుం పరితస్సరోజరజసారుణితమ్,
సరిదుత్తరీయమివ సంహతిమత్స తరంగరంగి కలహంసకులమ్. ౬

వ్యా. విబభూవేతి. సోఽర్జునః-సరితః సరోజరజసా కమలరేణునా అరుణితం, ఉత్తరీయం చ కుంకుమాదినా అరుణితం. సంహతిమత్సంఘవత్ నీరంధ్రమిత్యర్థః. తరంగేషు రంగతి చరతీతి తరంగరంగిభిః రంగశోభిచ, సరితః గంగాయాః ఉత్తరీయం స్తనాంశుకమివ స్థితం - కలహంసకులం కాదంబసమూహం అవలోకయితుం అలం అత్యర్థం న విబభూవ న శశాక. తత్సౌందర్యస్యోద్వేలత్వాదితి భావః.

మూ. దధతి క్షతీః పరిణతద్విరదే ముదితాళియోషితి మదస్రుతిభిః,
అధికాంసరోధసి బబంధ ధృతిం మహతేరుజన్నపిగుణాయమహాన్.

వ్యా. దధతీతి. సోఽర్జునః-క్షతీః క్షతాని దధతి. కుతః? పరిణతా తిర్యగ్దంతప్రహారిణో ద్విరదా యస్మిన్ తస్మిన్. ని. 'తిర్యగ్దంతప్రహారీతు గజః పరిణతోమత' ఇతి హలాయుధః. మదస్రుతిభిః మదధారాభిః ముదితాళియోషితి సంతోషితభ్రమరవనితే రోధసి అధికాం ధృతిం ప్రీతిం బబంధ. నిశ్చలీకృతవానిత్యర్థః. తథాహి -మహాన్ జనః రుజన్ పీడయన్నపి మహతే గుణాయోత్కర్షాయ భవతి. మహత్కృతా పీడాపి శోభావహైవేత్యర్థః. తద్వ్యస్తం గజరుగ్ణస్యాపి రోధసః ప్రీతికరత్వమితి భావః.

అనుహేమవప్రమరుణైస్సమతాంగతమూర్మిభిస్సహచరంపృథుభిః,
సరథాంగనామవనితాం కరుణైరనుబద్నతీమభిననంద రుతైః. ౮

వ్యా. అన్వితి. సోఽర్జునః-అనుహేమవప్రం కనకసానుసమీపే. సమీపార్థేఽవ్యయీభావః. అరుణైః కనకకాంత్యుపరంజనాదితి భావః. పృథుభిరూర్మిభిః. † సమతాం తుల్యరూపతాం గతం సాదృశ్యాద్దుర్వివేదనీయమితి భావః. సహభూతం చరం సహచరం ప్రియం. సహాశబ్దస్య పచాద్యంతేన చరశబ్దేన సమాసః. కరుణైర్దీనైః రుతైః కూజితైః అనుబధ్నతీమన్విష్యంతీం. రథాంగనామ వనితాం చక్రవాకీం అభిననంద ప్రకృష్టప్రేమదర్శనాత్ కస్య వా నానంద ఇతి భావః. అత్రతావదూర్మీణాం స్వధావళ్యత్యాగేనారుణ్యస్వీకారాత్తద్గుణాలంకారః. శ్లో. 'తద్గుణస్స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతి'రితి లక్షణాత్. తన్మూలా చేయం చక్రవాక్యాస్స్వకాంతే తరంగభ్రాంతి రితి తద్గుణభ్రాంతిమతో రంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. సితవాజినే నిజగదూరుచయశ్చలవీచిరాగరచనాపటవః,
మణిజాలమంభసి నిమగ్నమపి స్ఫురితం మనోగతమివాకృతయః.

వ్యా. సితవాజిన ఇతి. చలవీచీనాం రాగో రంజనం వర్ణాంతరాపాదనం తస్య రచనా క్రియా తత్ర పటవస్సమలాః రుచయః ప్రభాః అంభసి నిమగ్నమపి మణిజాలం

---

† భంగస్తరంగ ఊర్మిర్వా స్త్రియామిత్యూర్మిశబ్దస్య పుంస్త్రీలింగతాభిధానాదత్ర పుల్లింగతా బోధ్యా.

స్వాశ్రయభూతమితి భావః. మనోగతం స్ఫురితం రోషాదివికారం ఆకృతయో భ్రూభంగాది బాహ్యవికారా ఇవ సితవాజినే అర్జునాయ నిజగదుః జ్ఞాపయామాసురిత్యర్థః. ఆకృత్యాపి మనోగతం విచక్షణా జానంతీతి భావః.

మూ. ఉపలాహతోద్ధతతరంగధృతం జవినా విధూతవితతం మరుతా,
స దదర్శ కైతకశిఖావిశదం సరితః ప్రహాసమివ ఫేనమపామ్. ౧౦

వ్యా. ఉపలేతి. ఉపలై రాహతాః అతఏవ ఉద్ధతాశ్చ యే తరంగాస్తైః ధృతం నిర్గమనిరోధాదితి భావః. జవినా వేగవతా మరుతా వాయునా. పూర్వం విధూతం కంపితం పశ్చాద్వితతం విస్తారితం చ కైతకస్య శిఖావదగ్రవత్ విశదం. అపాం ఫేనం డిండీరం. ని. 'డిండీరోఽబ్ధికఫః ఫేన' ఇత్యమరః. సరితః ప్రహాస మట్టహాసమివే త్యుత్ప్రేక్షా. సోఽర్జునో దదర్శ.

బహుబర్హిచంద్రకనిభం విదధే ముదమస్య దానపయసాం పటలమ్.
అవగాఢమీక్షితుమివేభపతిం వికసద్విలోచనశతం సరితః. ౧౧

వ్యా. బహ్వీతి. బర్హిచంద్రకనిభం మయూరమేచకసదృశం. ని. 'సమౌ చంద్రకమేచకా' విత్యమరః. బహ్వనేకం దానపయసాం పటలం. బహవో మదాంబుబిందవ ఇత్యర్థః. అవగాఢ మంతఃప్రవిష్టం జలాగ్రమవతీర్ణమిత్యర్థః. * గాహేః కర్తరి క్తః. ఇభపతి మీక్షితుం వికసదున్మిషత్సరితో విలోచనశతమివే త్యుత్ప్రేక్షా. అస్యార్జునస్య ధృతిం ప్రీతిం విదధే చకార.

మూ. ప్రతిబోధజృంభణవిభిన్నముఖీ పులినే సరోరుహదృశా దదృశే,
పతదచ్ఛమౌక్తికమణిప్రకరా గళదశ్రుబిందురివ శుక్తివధూః. ౧౨

వ్యా. ప్రతిబోధేతి. ప్రతిబోధః స్ఫుటనం నిద్రాపగమశ్చ తేన యజ్జృంభణం ఉచ్ఛ్వాసనతా జృంభా చ తేన విభిన్నముఖీ విశ్లిష్టాగ్రా వివృతాస్యా చ అతఏవ పతన్ నిస్సరన్ అచ్ఛః స్వచ్ఛో మౌక్తికమణీనాం ప్రకరః స్తోమో యస్యాస్సా తథోక్తా- అత ఏవ గళదశ్రుబిందురివ స్థితేత్యుత్ప్రేక్షా. శుక్తిర్వధూరివ శుక్తివధూః పులినే శయనీయ ఇవేతి భావః. సరోరుహదృశా అర్జునేన దదృశే దృష్టా. అత్ర ప్రతిబోధాది శ్లిష్టపదోపాత్తానాం ప్రకృతాప్రకృతార్థానాం శుక్తివధ్వోశ్చోపమారూపకయోస్సాధకబాధకాభావాత్సందేహసంకరాలంకారః. తత్సాపేక్షా చాశ్రుగళనోత్ప్రేక్షేతి తయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. శుచిరప్సు విద్రుమలతావిటపస్తనుసాంద్రఫేనలవసంవలితః,
స్మరదాయినః స్మరయతి స్మ భృశం దయితాధరస్య దశనాంశుభృతః.

వ్యా. శుచిరితి. అప్సు జలే-శుచిః స్వచ్ఛః-తనుభిః సాన్ద్రైశ్చ ఫేనస్య లవైః శకలైః సంవలితః సంగతః. విద్రుమలతాయాః విటపః పల్లవః. వి. 'విటపః పల్లవే షిద్గే విస్తారే స్తంబశాఖయో' రితి విశ్వః. స్మరదాయినః కామోద్దీపకస్య-దశనాంశుభృతః దంతకాంతికలితస్యేత్యర్థః. దయితాధరస్య * 'అధీగర్థే'త్యాదినా కర్మణి షష్ఠీ. భృశం స్మరయతి. స్మ * 'లక్ష్యే' ఇతి భూతార్థే లట్, * 'మితాం హ్రస్వ' ఇతి హ్రస్వః. స్మరణాలంకారః.

మూ. ఉపలభ్య చంచలతరంగధృతం మదగంధముత్థితవతాం పయసః.
ప్రతిదంతినామివ స సంబుబుధే కరియాదసామభిముఖాన్కరిణః.

వ్యా. ఉపలభ్యేతి. సోఽర్జునః చంచలతరంగైః ధృతం తత్సంక్రాంతమిత్యర్థః. మదగంధ ముపలభ్యాఘ్రాయ-పయసః-ఉత్థితవతాం-నిర్గతానితి శేషః. కరియాదసాం కర్యాకారాణాం యాదసాం. శాకపార్థివాదిషు ద్రష్టవ్యః. ప్రతిదంతినామివ అభిముఖానభియాతానిత్యర్థః. కరిణస్సంబుబుధే దదర్శేత్యర్థః.

మూ. స జగామ విస్మయముదీక్ష్య పురస్సహసా సముత్పిపతిషోః ఫణినః,
ప్రహితం దివి ప్రజవిభిశ్శ్వసితైశ్శరదభ్రవిభ్రమమపాం పటలం.

వ్యా. స ఇతి. సోఽర్జునః-పురోఽగ్రే. సహసా సముత్పిపతిషోః సముత్పతితుమిచ్ఛోః. * పతేస్సన్నంతా దుప్రత్యయః. తనిపతి దరిద్రాదిభ్య స్సన ఇడ్వా వక్తవ్యః-ఇతి వికల్పాదిడాగమః. ఫణినః - సర్పస్య. ప్రజవిభిః అతివేగవద్భిః. శ్వసితైః ఫూత్కారైః. దివి ఆకాశే ప్రహితం ప్రేరితం. శరదభ్రస్య విభ్రమ ఇవ విభ్రమస్సౌందర్యం యస్య తత్. తద్వచ్ఛుభ్రం వ్యాపకం చేత్యర్థః. అపాం పటలం పూరం ఉదీక్ష్య విస్మయం జగామ. అత్రోపమానుప్రాణితా స్వభావోక్తిరలంకారః.

మూ. స తతార సైకతవతీరభితశ్శఫరీపరిస్ఫురితచారుదృశః,
లలితాస్సఖీరివ బృహజ్జఘనాస్సురనిమ్నగాముపయతీస్సరితః. ౧౯.

వ్యా. స ఇతి. సోఽర్జునః. సైకతవతీః పులినవతీః. అభితః శఫరీణాం మత్స్యానాం పరిస్ఫురితాన్యేవ చారవో దృశో యాసాం తాః. సురనిమ్నగాం గంగాం ఉపయతీః భజంతీః. ఇణశ్శతర్యుగిత్వాత్ జీప్. అతఏవ-బృహజ్జఘనాః లలితాస్సఖీరివ స్థితాస్సరిత స్తతార అతిచక్రామ.

మూ. అధిరుహ్య పుష్పభరనమ్రశిఖైః పరితః పరిష్కృతతలాంతరుభిః,
మనసః ప్రసత్తిమివ మూర్ధ్ని గిరేశ్శుచమానససాదసవనాంతభువమ్.

వ్యా. అధిరుహ్యేతి. సోఽర్జునః-అధిరుహ్య అద్రిమితి శేషః. పుష్పభరేణ నమ్రశిఖైః నతాగ్రైస్తరుభిః పరితః పరిష్కృతతలాం భూషితస్వరూపాం. వి. 'అథ

స్వరూపయోరస్త్రీ తలమి'త్యమరః. సంపరిభ్యాం కరోతౌ భూషణ ఇతి సుడాగమః. శుచిం శుద్ధాం అతఏవ మనసః ప్రసత్తిమివ మూర్తం మనః ప్రసాదమివ స్థితాం. తద్గతా తద్భావోత్ప్రేక్షా. గిరేర్గార్ధ్వ వనాంతభువ మాససాద అంత శ్శబ్దః స్వరూపవచనః. ని. 'అంతోఽస్త్రీ వ్యవసితే మృత్యౌ స్వరూపే నిశ్చయేంతిక' ఇతి వైజయంతీ.

అనుసానుపుష్పితలతావితతిః ఫలితోరుభూరుహవివిక్తవనః,
ధృతిమాతతాన తనయస్య హరే స్తపసేఽధివస్తుమచలామచలః.

వ్యా. అనుసాన్వితి. అనుసాను ప్రతిసాను-వీప్సాయామవ్యయీభావః. పుష్పితాః సంజాతపుష్పాః లతావితతయో యస్మిన్ సః-ఫలితా ఉరుభూరుహా యేషు తాని వివిక్తాని విజనాని పూతాని వా వనాని యస్మిన్ తథోక్తః. ని. 'వివిక్తౌ పూతవిజనౌ' ఇత్యమరః. అచలః ఇంద్రకీలః. హరేస్తనయస్య అర్జునస్య తపసే తపశ్చర్యార్థం అధివస్తుం అధిష్ఠాతుం. ధృతిక్రియాపేక్షయా సమానకర్తృకత్వాత్తుమున్. అచలాం ధృతిం ఉత్సాహమాతతాన. అత్రాచలవిశేషణపదార్థస్య ధృతికరణహేతుత్వాత్కావ్యలింగమలంకారః తల్లక్షణంతు.— శ్లో. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతి' మితి.

మూ. ప్రణిధాయ తత్ర విధినాథ ధియం దధతః పురాతనమునేర్మునితామ్,
శ్రమమాదధావసుకరం నతపః కిమివావసాదకరమాత్మవతామ్.

వ్యా. ప్రణిధాయేతి. అథ తత్రాద్రౌ విధినా యోగశాస్త్రానుసారేణ ధియం చిత్తవృత్తిం ప్రణిధాయ ధ్యేయవిషయే నియమ్య. * 'నేర్గద' ఇత్యాదినా ణత్వం. మునితాం దధతః తపస్యత ఇత్యర్థః. పురాతనమునేః అర్జునస్యేత్యర్థః. అసుకరం దుష్కరం తపః కర్తృ-శ్రమం ఖేదం నాదధౌ న చకార, తథాహి—ఆత్మవతాం మనస్వినాం స్వాధీనవృత్తీనాం అవసాదకరం గ్లానిజనకం. కిమివ న కించిదిత్యర్థః. ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే. యద్వా పురాతనస్య మునేస్సంబంధినీం మునితాం దధతః తస్య అసుకరం తపః శ్రమం నాదధౌ.

మూ. శమయన్ధృతేంద్రియశమైకసుఖశ్శుచిభిర్గుణైరఘమయం స తమః,
ప్రతివాసరం సుకృతిభిర్వవృధే విమలః కలాభిరివ శీతరుచిః. ౨౦

వ్యా. శమయన్నితి. ధృతమింద్రియశమో విషయవ్యావృత్తిరేవైకం ముఖ్యం సుఖం యేన స తథోక్తః. ఆత్మారామ ఇత్యర్థః. అన్యత్ర ధృతం కృతం మింద్రియాణాం శమస్సంతాపనివర్తన మేకమద్వితీయం సుఖమాహ్లాదశ్చ యేన స తథోక్తః. శుచిభిర్విమలైః గుణైర్మైత్ర్యాదిభిః, అన్యత్ర శాంత్యాదిభిః అఘమయం పాపరూపం తమః అజ్ఞానమన్యత్రాంధకారం చ శమయన్-నివర్తయన్ విమలః అమలినః పాపరహితః శుభ్రో

న్యత్ర-సోఽర్జునః- ప్రతివాసరం సుకృతిభిః సుకృతైః తపోభిరిత్యర్థః. * 'స్త్రియాం క్తిన్' కలాభి శ్చితరుచి శ్చంద్ర ఇవ వవృధే పుణ్యోపచితోఽభూదిత్యర్థః.

మూ. అధరీచకార చ వివేకగుణాదగుణేషు తస్య ధియమస్తవతః,
ప్రతిఘాతినీం విషయసంగరతిం నిరుపప్లవశ్శమసుఖానుభవః. ౨౧

వ్యా. అధరీచకారేతి. కించేతి చార్థః. వివేక స్తత్త్వావధారణం సఏవ గుణః తస్మాత్తేన హేతునేత్యర్థః. *'విభాషాగుణే స్త్రియా' మితి పంచమీ. అగుణేషు కామ క్రోధాదిదోషేషు విషయే. తద్విరోధాత్ నఞాసమాసః. ధియం చిత్తవృత్తిం అస్తవతః నివారితవతః తస్యార్జునస్య-నిరుపప్లవః నిర్బాధశ్శమసుఖానుభవః ప్రతిఘాతినీం సోపప్లవాం-విషయసంగరతిం శబ్దాద్యుపభోగరుచిం అధరీచకార. విషయనిస్పృహం చకారేత్యర్థః. ఉత్కృష్టసుఖలాభస్య ప్రకృష్టవైరాగ్యహేతుత్వాదితి భావః.

మూ. మనసా జపైః ప్రణతిభిః ప్రయతస్సముపేయివానధిపతిం స దివః,
సహజేతరౌ జయశమౌ దధతీ బిభరాంబభూవ యుగపన్మహసీ.

వ్యా. మనసేతి. ప్రయతః అహింసాదినిరతః, మనసా ధ్యానేన. జపైః విశిష్టమంత్రాభ్యాసైః ప్రణతిభి ర్నమస్కారైః. ఏవం మనోవాక్కాయకర్మభిః. దివోధిపతిం ఇంద్రం సముపేయివాన్ ఉపసేదివాన్ సోఽర్జునః. సహజేతరౌ నైసర్గికాగంతుకౌ-జీయతే అనేనేతి జయః వీరరసః. *'ఏరచ్' ఇత్యచ్. శమ్యతే అనేనేతి శమః-జయశ్చ శమశ్చ జయశమౌ వీరశాంతరసౌ దధతీ పుష్ణతీ. మహసీ తేజసీ - యుగపద్బిభరాం బభూవ బభార. * 'భీహ్రీభృహువా' మితి వికల్పాదామ్ ప్రత్యయః. శ్లువద్భావా ద్ద్విత్వం. అత్ర యుగపద్వీరశాంతాధికరణత్వాభిధానా దస్య లోకాద్భుతమహిమత్వం వ్యజ్యతే.

మూ. శిరసా హరిన్మణినిభస్స వహన్ కృతజన్మనోఽభిషవేన జటాః,
ఉపమాం యయావరుణదీధితిభిఃపరిమృష్టమూర్ధని తమాలతరౌ.

వ్యా. శిరసేతి. హరిన్మణినిభః మరకతమణిశ్యామః. అభిషవేణ స్నానేన కృతజన్మనః జనితాః. పిశంగీరితి భావః. జటాః శిరసా వహన్ సోఽర్జునః-అరుణస్య అనూరోః దీధితిభిః కిరణైః పరిమృష్టమూర్ధని వ్యాప్తశిరసి తమాలతరౌ ఉపమాం తమాలతరో స్సాదృశ్యం యయావిత్యర్థ్యయ ముపమా. తరోరౌపమ్యాధికరణత్వా త్తదపేక్షయా సప్తమీ.

మూ. ధృతహేతిరప్యధృతజిహ్మమతిశ్చరితైర్మునీ నధరయన్ శుచిభిః,
రజయాంచకార విరజాస్సమృగాన్కిమివేశతే రమయితుంనగుణాః.

వ్యా. ధృతేతి. ధృతహేతిః ధృతాయుధో౽పి అధృతా జిహ్మమతిః కుటిల బుద్ధి ర్యేన సః. శుచిభిః నిర్మలైః చరితైః మునీన్ అధరయన్ అధః కుర్వన్-వేషే ణైవ భీషణో నతు కర్మణేతి భావః. కుతః? విరజాః రజోగుణరహితః సో౽ర్జునః మృగాన్ రజయాంచకార రమయామాస. రంజేర్ణౌమృగరమణే నలోపో వక్తవ్య ఇతి వక్తవ్యాదనునాసికలోపః † తథాహి— గుణాః శమాదయః కమివ రమయితుం నేశతే కం వశీకర్తుం న శక్నువంతీతి భావః. అంతశ్శుద్ధిరేవ హి పరం విశ్వాసబీజం పరస్య-నవేషో నాపి సంస్తవ ఇతి భావః.

అవ. అథాస్య త్రిభిశ్శ్లోకైః స్తపస్సిద్ధిమాహానుకూలేత్యాదిభిః.—

మూ. అనుకూలపాతిన మచండగతిం
కిరతా సుగంధి మభితః పవనమ్,
అవధీరితా ర్తవగుణం సుఖతాం
నయతా రుచాం నిచయ మంశుమతః. ౧౫

వ్యా. అనుకూలేతి. అనుకూలపాతినం అనుకూలప్రసారిణం - నతు ప్రతికూల పాతినం అచండగతిం మందగామినం సుగంధిం. గంధస్యేత్త్వేతదేకాంతగ్రహణే౽పి కవీనాం నిరంకుశత్వాత్సమాసాంత ఇకారః. అథవా కేచి దాగంతుకత్వే౽ప్యేకవచ నేన సమాసాంతమిచ్ఛంతి పవన మభితః సర్వతః కిరతా ప్రవర్తయతేత్యర్థః. ఋతు రస్యప్రాప్తః ఆర్తవః * 'సమయ స్తదస్య ప్రాప్త' మిత్యధికారే 'ఋతో రణ్'ఇత్యణ్ప్ర త్యయః. స చాసౌగుణః తిగ్మత్వరూపః సో౽వధీరిత స్తిరస్కృతో యేన తం. అంశు మతో రవేః రుచాం నిచయం ప్రభాపటలం-సుఖతాం సుఖస్పర్శతాం నయతా ప్రాప యతా. నయతి ర్ద్వికర్మకః.

మూ. నవపల్లవాంజలిభృతః ప్రచయే
బృహత స్తరూ న్గమయతావనతిమ్,
స్తృణతా తృణైః ప్రతినిశం మృదుభి
శ్శయనీయతా ముపయతీం వసుధామ్. ౧౬

వ్యా. నవేతి. ప్రచయే పుష్పాపచయప్రసంగే. నవపల్లవాఏవాంజలయః తాన్ బిభ్రతీతి తథోక్తాన్. బృహతః ఉచ్చాన్ తరూన్ అవనతిం నమ్రతాం గమయతా

---

† యద్యప్యత్ర సిద్ధాంతకౌముద్యాం మృగరమణమాఖేటక మిత్యుక్త్వారమణా దన్యత్ర-రంజయతి మృగాన్ తృణదానే నేత్యుక్తం-తథాపి రమణశబ్దస్య తదర్థకత్వా నంగీకారేణాస్య మూలస్య వ్యాఖ్యానస్య చ ప్రవృత్తిరితి బోధ్యం.

* 'గతిబుద్ధి'త్యాదినా తరూణాం కర్మత్వం. ప్రతినిశం నిశినిశి. శయనీయతాముప యతీం శయనస్థానీభూతా మిత్యర్థః. వసుధాం భువం-మృదుభిః తృణైః స్తృణతా ఆచ్ఛాదయతా.

మూ. పతితై రపేతజలదాన్నభసః పృషతై రపాం శమయతా చ రజః,
స దయాలు నేవ పరిగాఢకృశః పరిచర్యయానుజగృహే తపసా.

వ్యా. పతితైరితి. అపేతజలదాదనభ్రాన్నభసః ఆకాశాత్ పతితైః అపాం పృషతైః బిందుభిః-రజశ్చ శమయతా. తపసా కర్త్రా దయాలు నేవే త్యుత్ప్రేక్షా. దయాలుతా హేతుం సూచయతి. పరిగాఢకృశః నియమేనాతిక్షీణః సోఽర్జునః పరిచర్యయా ఉక్తవిధయా శుశ్రూషయా అనుజగృహే అనుగృహీతః. అనుగ్రహోత్ర సహకారిత్వ మేవ. ఏవం సర్వభూతానుకూల్యలింగాత్సచేలిమం తపోఽస్యేతి భావః. అస్య శ్లోకత్రయస్యాప్యేకవాక్యత్వాదుత్ప్రేక్షైవ ప్రధానాలంకారః.

మూ. మహతే ఫలాయ తదవేక్ష్య శివం వికసన్నిమిత్తకుసుమం స పురః,
స జగామ విస్మయవశం వశినాం న నిహంతి ధైర్యమనుభావగుణః.

వ్యా. మహత ఇతి. సోఽర్జునః మహతే ఫలాయ శ్రేయసే సస్యాయచ-వికసత్ ప్రఫుల్లం తత్పూర్వోక్తం శివం సుఖదం నిమిత్తమేవ కుసుమం-పురోగ్రే అవేక్ష్య దృష్ట్వా విస్మయవశం న జగామ. తథాహి—వశినాం వశీకృతేంద్రియాణాం-అనుభావ ఏవ గుణః సః ధైర్యం ధీరతాం ననిహంతి నవిఫలయతి. విస్మయాదివికారం నజనయతీత్యర్థః. జననే న తపః క్షీయేత. 'తపః క్షరతి విస్మయా'దితి స్మరణాదితిభావః.

మూ. తదభూరివాసరకృతం సుకృతై రుపలభ్య వైభవమనన్యభవమ్,
ఉపతస్థు రాస్థితవిషాదధియశ్శతయజ్వనో వనచరావసతిమ్. ౨౯

వ్యా. తదితి. సుకృతైః తపోభిః కరణైః అభూరిభిః కతిపయైరేవ వాసరైః దివసైః కృతం నిష్పాదితం తత్పూర్వోక్తం వైభవం విభుత్వం అతోఽన్యస్య న భవతీత్యనన్యభవం అన్యస్యాసంభవీత్యర్థః. * పచాద్యజంతో త్తరపదేన నఞ్ సమాసః. ఉపలభ్య నిశ్చిత్య-ఆస్థిత విషాదాః ప్రాప్తఖేదాః ధియో యేషాం తే తథోక్తాః వనచరాః* 'తత్పురుషేకృతి బహుల' మితి బహులగ్రహణాల్లుక్. శతేన శతస్యవా మఖానాం యజ్వనః శతక్రతోః. అత్ర సంఖ్యేయ విశేషలాభో యజ్వసన్నిధానాదవగంతవ్యః.ని. 'యజ్వాతు విధి నేష్టవా' నిత్యమరః *'సుయజోర్ఙ్వనిప్.' వసతిముపతస్థుః ప్రాపుః.

మూ. విదితాః ప్రవిశ్య విహితానతయ
శ్శిథిలీకృతేధికృతకృత్యవిధౌ,

అనపేతకాల మభిరామకథాః
కథయాంబభూవురితి గోత్రభిదే. 30

వ్యా. విదితా ఇతి. వనచరా ఇత్యనువర్తతే. విదితాః జ్ఞాతాః అనుమతప్రవేశా స్సంతః ఇత్యర్థః. ప్రవిశ్య-విహితానతయః కృతప్రణామాః అధికృతకృత్యస్య నియుక్త కర్మణః శైలరక్షాత్మకస్య విధావనుష్ఠానే శిథిలీకృతే సతి-అనపేతకాలమనతిక్రాంత కాలం యథా. తథా. గోత్రభిదే శక్రాయ ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ అభిరామకథాః శ్రవ్యవాచః. * 'చింతిపూజికథికుంబిచర్చశ్చ' ఇత్యజ్ప్రత్యయః. కథయాంబభూవుః కథితవంతః. అభిరామాః శ్రుతిమధురాః కథా ఉక్తయః యేషామితి వనచరవిశే షణం వా.

మూ. శుచివల్కవీతతనురన్యతమ
స్తిమిరచ్ఛిదామివ గిరౌ భవతః,
మహతే జయాయ మఘవన్ననఘః
పురుష స్తపస్యతి తపన్ జగతీమ్. 31

వ్యా. శుచీతి. శుచినా వల్కేన వల్కలేన వీతాచ్ఛాదితా తనుర్యస్య సః. తిమి రచ్ఛిదాం సూర్యచంద్రాగ్నీనామన్యతమ ఇవ స్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా. అనఘః పురుషః- హే మఘవన్ భవతః గిరౌ ఇంద్రకీలే జగతీం భువం తపన్ తాపయన్ - మహతే జయాయ తపస్యతి తపశ్చరతి * 'కర్మణో రోమంథే'త్యాదినా క్యజి లట్.

అవ. జయాయ తపస్యతీత్యుక్తం తత్ర యుక్తిమాహుః.—

స బిభర్తి భీషణభుజంగభుజః పృథు విద్విషాం భయవిధాయి ధనుః,
అమలేన తస్య ధృతసచ్చరితాశ్చరితేన చాతిశయితా మునయః.

వ్యా. స ఇతి. భీషయేతే ఇతి భీషణౌ. * నంద్యాదిత్వాల్ల్యుప్రత్యయః. తౌ చతౌ భుజంగౌచ తావివ భుజౌ యస్య సతథోక్తః. స పురుషః-విద్విషాం భయవిధా యీత్యర్థః. అమలేన భయంకరం పృథు మహత్ ధనుః చాపం బిభర్తి. అతో జయార్థీ తస్య పురుషస్య చరితేన ఆచారేణ చ చశబ్దస్త్వర్థః. ధృతాని సచ్చరితాని యై స్తే మునయః అతిశయితాః అతిక్రాంతాః.

అవ. అథాస్య తపస్సిద్ధిం వర్ణయతి:—

మరుతశ్శివా నవతృణా జగతీ విమలం నభో రజసి వృష్టిరపామ్,
గుణసంపదానుగుణతాం గమితః కురుతేఽస్య భక్తిమివ భూతగణః.

వ్యా. మరుత ఇత్యాది. మరుతో వాతాః శివాః సుఖాః-జగతీ పృథివీ నవతృణా శయనాసనాద్యనుకూలేత్యర్థః. నభః విమలం మేఘనీహారాదిరహితం-రజసి సతి అపాం

వృష్టిః, భవతీతి శేషః. కిం బహునా? అస్య పురుషస్య గుణసంపదా భూతహితాది గుణసంపత్త్యా అనుగుణతాం అనుకూలతాం గమితో వశీకృత ఇత్యర్థః. భూతగణః పృథివ్యాది భూతపంచకం. భక్తిం సేవాం కురుత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా.

మూ. ఇతరేతరానభిభవేన మృగాస్తముపాసతే గురుమివాంతసదః,
వినమంతి చాస్య తరవః ప్రచయే పరవాన్స తేన భవతే వనగః.

వ్యా. ఇతరేతరేతి. కించ మృగాః పశవః తం పురుషం అంతే అంతికే సీదంతీత్యంతసదః అంతేవాసినః శిష్యాః. * 'సత్సూ ద్విషే'త్యాదినా క్విప్. ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్య' ఇత్యమరః. గురుమివ ఇతరేతరేషామనభిభవేన అద్రోహేణ ఉపాసతే. ప్రచయే పుష్పాపచయే తరవః అస్య వినమంతి. కరప్రచేయా భవంతీత్యర్థః. అస్యేతి సంబంధ సామాన్యే షష్ఠీ. కింబహునా? స నగః ఇంద్రకీలః భవతేవత్వయేవ తేన పురుషేణ పరవాన్ పరాధీనః. త్వమేవ తస్యాపి విధేయో వర్తత ఇత్యర్థః.

ఉరుసత్త్వమాహ విపరిశ్రమతా పరమం వపుః ప్రథయతీవజయమ్,
శమినోఽపి తస్య నవసంగమనే విభుతానుషంగి భయమేతి జనః.

వ్యా. ఉర్వితి. కించ విపరిశ్రమతా ఆయాసేఽపి శ్రమరాహిత్యం. ఉరు మహత్సత్త్వం అంతస్సారమాహ. దుర్బలస్య శ్రమజయాసంభవాదితి భావః. పరమముత్తమం వపుః జయం ప్రథయతీవ. ఆకారేణైవ జిష్ణుత్వం గమ్యత ఇత్యర్థః. శమినః శాంతస్యాపి తస్య నవసంగమనే అపూర్వప్రాప్తౌ జనో విభుతాయాః ప్రాభవస్యానుషంగి వ్యాపకం నతు హింస్రత్వానుషంగీతి భావః. భయమేతి. శాంతోద్భవం ప్రాభవం గమయతీతి భావః. జనమితి పాఠే జనం కర్మ ఉపైతీత్యన్వయః.

అవ. అథేదృశోఽసౌ క ఇతి చేత్తన్న విద్మ ఇత్యాహుః.—

మూ. ఋషివంశజస్స యది దైత్యకులే
యది వాన్వయే మహతి భూమిభృతామ్,
చరతస్తపస్తవ వనేషు సహా
న వయం నిరూపయితుమస్య గతిమ్. 38

వ్యా. ఋషీతి. స పురుషః - ఋషివంశజః-వేతి శేషః, కాకుర్వా. యది యద్వా-దైత్యకులే-జాత ఇతి శేషః. యదివా మహతి భూమిభృతాం రాజ్ఞాం అన్వయే జాతః, తవ వనేషు తపశ్చరతోఽస్యగతిం స్వరూపం - మతమితి పాఠే ఇచ్ఛాం-నిరూపయితుం నిశ్చేతుం-వయం-సహాంత ఇతి సహాః. పచాద్యచ్. నసహాః, స్మ। ఇతి శేషః.

అవ. అథాపృష్టపరిభాషణాపరాధం పరిహరంతి:—

మూ. విగణయ్య కారణమనేకగుణం
నిజయాథవా కథితమల్పతయా,
అసదప్యదస్సహితుమర్హసి నః
క్వ వనేచరాః క్వ నిపుణా మతయః. ౩౨

వ్యా. విగణయ్యేతి. అనేకగుణం బహుఫలం ఇంద్రత్వాద్యనేకఫలసాధనయోగ్యమిత్యర్థః. కారణం తపోరూపకారణం విగణయ్య విచార్య. అథవా నిజయా నైసర్గిక్యా అల్పతయా బాలిశ్యేనాజ్ఞానేన కథితం అభిహితం నోఽస్మాకం అదః. ఇదం వచనమిత్యర్థః. అసదప్యసాధ్వపి - సహితుం సోఢుం. * 'తీషసహ' ఇత్యాదినా వికల్పాదిడాగమః. అర్హసి యోగ్యో భవసి. తర్హి సదేవ కిం నోక్తం తత్రాహుః. వనేచరాః క్వ? నిపుణా మతయో వివేకబుద్ధయః క్వ? నోభయం సంగచ్ఛత ఇత్యర్థః. అజ్ఞానం నాపరాధ్యతీతి భావః. అర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

మూ. అధిగమ్య గుహ్యకగణాదితి త
న్మనసః ప్రియం ప్రియసుతస్య తపః,
నిజుగూహ హర్షముదితం మఘవా
నయవర్త్మగాః ప్రభవతాం హి ధియః. ౩౩

వ్యా. అధిగమ్యేతి. మఘవా ఇంద్రః. గుహ్యకగణాత్ వనేచరసమూహాత్. మనసః ప్రియం ప్రియసుతస్యార్జునస్య తపః అధిగమ్యజ్ఞాత్వా గుప్త్యపేక్షయా సమానకర్తృకత్వాత్ క్త్వాప్రత్యయః. ఉదితం తత్తపసో దేవకార్యార్థత్వాదుత్పన్నం హర్షం నిజుగూహ సంవృతవాన్. తథాహి.- ప్రభవతాం ప్రభూణాం ధియో బుద్ధయః నయవర్త్మగాః - నీతిమార్గానుసారిణ్యః. అన్యథా మంత్రభేదేన కార్యహానిస్స్యాదితి భావః.

ప్రణిధాయ చిత్తమథ భక్తతయా విదితేఽప్యపూర్వ ఇవ తత్ర హరిః,
ఉపలబ్ధుమస్య మనసస్స్థిరతాం సురసుందరీరితి వచోఽభిదధే. ౩౪

వ్యా. ప్రణిధాయేతి. అథ హరిరింద్రః చిత్తం ప్రణిధాయ విషయాంతరపరిహారేణాత్మన్యవస్థాప్య. తత్ర అస్మిన్నర్జునే భక్తతయా అత్మశ్రద్ధావత్తయా విదితే సత్యపి. ఉపలక్షణే తృతీయా. అపూర్వ ఇవ అవిదితే ఇవేత్యర్థః. పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వా ఇత్యస్య వైకల్పికత్వాన్న స్మిన్నాదేశః. అస్యార్జునస్య మనసః స్థిరతాం దార్ఢ్యం ఉపలబ్ధుం పరీక్షితుమిత్యర్థః. లోకప్రతీత్యర్థమితి భావః. సురసుందరీః దివ్యాంగనాః, ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ వచోఽభిదధే ఉవాచ.

మూ. సుకుమారమేకమణు మర్మభిదా
మతిదూరగం యుతమమోఘతయా,
అవిపక్షమస్త్రమపరం కతమ
ద్విజయాయ యూయమివ చిత్తభువః. ౪౦

వ్యా. సుకుమారమితి.మర్మభిదాం మర్మచ్ఛేదినామరుంతుదానామస్త్రాణాం మధ్య ఇత్యర్థః. * 'యతశ్చ నిర్ధారణ'మితి షష్ఠీ. అపరమన్యత్ కతమత్. *'వా బహూనాం జాతిపరిప్రశ్నే డతమచ్.' యూయమివ యుష్మత్సదృశమిత్యర్థః. సుకుమారం నతు కఠినం అన్యత్తు కఠినం భవతి. తథా- ఏకం నతు బహు. తత్తు అనేకం భవతి. తథా అణుసూక్ష్మం నతు స్థూలం. అలక్ష్యలక్షప్రవేశిత్వాదితి భావః. తత్తు లక్ష్యలక్ష్యప్రవేశి-అతిదూరగం దూరలక్ష్యభేది. తత్తు సన్నికృష్టలక్ష్యమాత్రప్రభేది. తథా అమోఘతయా అమోఘత్వగుణేన యుతం యుక్తం. నకదాచిల్లక్ష్యాదపరాధ్యతీతి భావః. తత్తు కదాచిల్లక్ష్యాదపరాధ్యతి. తథా-అవిపక్షం అసత్ప్రతీకారం - అన్యద్విద్యమాన ప్రతీకారం-అస్త్రం చిత్తభువః కామస్య. కర్తరి షష్ఠీ. విజయాయ-అస్తీతి శేషః. న కించిదస్తీత్యర్థః. అత్రోపమాయాః పరిష్కర్తా పరికర ఇతి తయోరంగాంగిభావేన సంకరః సాభిప్రాయవిశేషణత్వం పరికరః.

అథ. అసామర్థ్యశంకాం వారయతి:—

మూ. భవవీతయే హతబృహత్తమసామవబోధవారి రజసశ్శమనమ్,
పరిపీయమాణమివ వో సకలై రవసాదమేతి నయనాంజలిభిః. ౪౧

వ్యా. భవేతి. భవవీతయే సంసారనివృత్తయే. హతబృహత్తమసాం నిరస్త మహామోహానాం-యోగినాం సంబంధి రజోగుణ ఏవ రజో ధూళిరితి శ్లిష్టరూపకం. తస్య శమనం నివర్తకం అవబోధః తత్త్వజ్ఞానమేవ వారి, తత్-వో యుష్మాకం-అస కలై రసమగ్రైః నయనాన్యేవాంజలయః తైః పరిపీయమాణం నిశ్శేషం గ్రస్యమాన మివేత్యుత్ప్రేక్షా. అవసాదం క్షయమేతి ముక్తానపి బధ్నంతీనాం వః కథము సామర్థ్యమితి భావః. అత్రోత్ప్రేక్షారూపకయోస్సంకరః.

మూ. బహుధాగతాం జగతి భూతసృజా
కమనీయతాం సమభిహృత్య పురా,
ఉపపాదితా విదధతా భవతీ
స్సురసద్మయానసుముఖీ జనతా. ౪౨

వ్యా. బహుధేతి. కించ - పురా జగతి లోకే బహుధాగతాం నానాముఖేన విప్రకీర్ణాం-కమనీయతాం చంద్రాద్యుపమానద్రవ్యగతలావణ్యం - సమభిహృత్య సంగృహ్య-భవతీః విదధతా సృజతా-భూతసృజా బ్రహ్మణా - జనతా జనసమూహః * 'గ్రామజనబంధుభ్యస్త' లితి తల్. సురసద్మయానసుముఖీ స్వర్గలోకయాత్రాప్రవణా ఉపపాదితా కృతా. స్వర్గస్యాపి యత్ప్రసాదాత్సర్వలోకాకాస్యత్వం తాసాం వః కథమసామర్థ్యమితి భావః. అత్రాప్సరసాం ప్రకీర్ణలావణ్యసంగ్రహనిర్మితత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిః.

అవ. అథ కార్యాంశమాహ:—

తదుపేత్య విఘ్నయత తస్య తపః కృతిభిః కలాసు సహితాస్సచివైః,
హృతవీతరాగమనసాం నను వస్సుఖసంగినం ప్రతి సుఖా విజితిః.

వ్యా. తదితి. తత్తస్మాత్సమర్థత్వాత్కలాసు గీతవాద్యాదిషు కృతిభిః కుశలైః సచివైర్గంధర్వైః సహితాః సంగతాః ఉపేత్య తస్య పురుషస్య తపో విఘ్నయత విఘ్నవత్కురుత. నిహతేత్యర్థః. విఘ్నవచ్ఛబ్దాన్మత్వంతాత్తత్కరోతీతి ణితి లోట్. ణావిష్ఠవద్భావాన్మతుపోలుక్. న చాశక్తిశంకా కార్యేత్యర్థాంతరన్యాసేనాహ.— హృతేతి. నను సంబోధనే. హే అప్సరసః! హృతాని వశీకృతాని వీతరాగాణాం నిస్పృహాణాం ముముక్షూణాం మనాంసి చిత్తాని యాభిస్తాసాం వః యుష్మాకం అప్సరసాం సుఖసంగినం సుఖాభిలాషిణం పురుషంప్రతి విజితిర్విజయః సుఖా సుఖసాధ్యా నతు దుష్కరా.ఏతేనాయం సుఖార్థీ న ముముక్షురిత్యుక్తం. అర్థాంతరన్యాసః.

అవ. అథ సుఖసంగిత్వలింగమాహ:—

అవిమృశ్యమేతదభిలష్యతి స ద్విషతాం వధేన విషయాభిరతిమ్,
భవవీతయే న హి తథా సవిధిః క్వ శరాసనం క్వ చ విముక్తిపథః.

వ్యా. అవిమృశ్యమితి. హే అప్సరసః! స పురుషః ద్విషతాం శత్రూణాం వధేన శత్రుహననద్వారా - విషయాభిరతిం విషయసుఖం - అతిశయమితి పాఠే - ఆధిక్యం-అభిలష్యతి వాంఛతి. * 'వాభ్రాశేత్యా'దినా శ్యన్ ప్రత్యయః. ఏతద్విషయాసక్తత్వం అవిమృశ్యం అవిచార్యం. భవతీభిర్న సందేగ్ధవ్యమిత్యర్థః. * 'ఋదుపధాచ్చాక్లపిచృతే'రితి క్యప్. హి యస్మాత్-తథా సవిధిః 'సబిభర్తి భీషణభుజంగభుజ' ఇత్యాది శ్లోకోక్తానుష్ఠానప్రకారః భవవీతయే ముక్తయే న భవతి. కుత ఇత్యాహ.—శరాసనం ధనుః క్వ? విముక్తిపథశ్చ క్వ? పరస్పరం విరుద్ధమిత్యర్థః. న ఖలు హింసాసాధ్యా ముక్తిరితి భావః. అర్థాంతరన్యాసః.

అవ. న చ శాపభయమపి సంభావ్యమస్మాదిత్యాహ:—

మూ. పృథుధామ్ని తత్ర పరిబోధి చ మా భవతీభిరన్యమునివద్వికృతిః,
స్వయశాంసివిక్రమవతామవతాంనవధూష్వఘానివిమృశంతిధియః.

వ్యా. పృథ్వితి. పృథుధామ్ని మహాతేజసి తత్ర తస్మిన్ పురుషే విషయే అన్యమునివదన్యస్మిన్ మునావివ. * 'తత్ర తస్యేవే'తి వతిప్రత్యయః. వికృతిః కోపవికారశ్చ భవతీభిః మా పరిబోధి మా విజ్ఞాయి, మా శంకీతి యావత్. *బుధ్యతేః కర్మణి లుజ్. మాఙ్యోగా దాశీరర్థేఽడాగమాభావశ్చ. తథాహి.—స్వయశాంసి వతాం రక్షతాం యశోధనానామిత్యర్థః. విక్రమవతాం ధియశ్చిత్తాని వధూషు స్త్రీషు విషయే అఘాని వ్యసనాని. 'దుఃఖైనోవ్యసనేష్వఘ' మితి వైజయంతీ. న విమృశంతి న స్పృశంతీత్యర్థాంతరన్యాసః. స్త్రీహింసాయాశ్శూరాణాం యశోహాని కరత్వాన్న సర్వథా వో హినస్తి స ఇత్యర్థః.

మూ. ఆశంసితాపచితిచారు పురస్సురాణా
మాదేశమిత్యభిముఖం సమవాప్య భర్తుః,
లేభే పరాం ద్యుతిమమర్త్యవధూసమూహ
స్సంభావనా హ్యధికృతస్య తనోతి తేజః. ౪౬

వ్యా. ఆశంసితేతి. అమర్త్యవధూసమూహః అప్సరోగణః సురాణాం పురోఽగ్రే ఆశంసితాపచితిభిః అపేక్షితసంభావనాభిః చారు యథాతథా. ని. 'పూజార్చాయోరపచితి' రిత్యమరః. అభిముఖం సమక్షం భర్తుః స్వామినః - ఇతి పూర్వోక్త మాదేశం నియోగం సమవాప్య లబ్ధ్వా పరాం ద్యుతిం లేభే. ఉచితం హ్యేతత్. తథాహి— అధికృతస్య క్వచిదధికారే నియుక్తస్య సంభావనా స్వామి కృతా పూజా తేజః కాంతిం తనోతి.

అవ. తతః కిం కృతమిత్యత ఆహ:—

మూ. ప్రణతిమథ విధాయ ప్రస్థితాస్సద్మనస్తాః
స్తనభరనమితాంగీరంగనాః ప్రీతిభాజః,
అచలనళినలక్ష్మీహారి నాలం బభూవ
స్తిమితమమరభర్తుర్ద్రష్టుమక్ష్ణాం సహస్రమ్. ౪౭

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే లక్ష్మీపదలాంఛనే
మహాకావ్యే షష్ఠస్సర్గః.

వ్యా. ప్రణతిమితి. అథ ప్రణతిం విధాయ సద్మనః ఇంద్రభవనాత్ ప్రస్థితాః ప్రచలితాః పార్థవిలోభనాయ నిష్క్రాంతాః స్తనభరై ర్నమితాన్యంగాని యాసాం తాః. * అంగగాత్రకంఠేభ్యో వక్తవ్య మితి జీష్. ప్రీతిభాజః స్వామిసంభావనయా సంతుష్టాః తాః అంగనాః-అచలనళినానాం స్థిరకమలానాం లక్ష్మీం హరతీతి తత్తథోక్తం.తద్వ్యన్మనోహరమిత్యర్థః. కుతః? స్తిమితం విస్మయాన్నిశ్చలం అమరభర్తురింద్రస్య అక్ష్ణాం సహస్రంకర్తృ-ద్రష్టృ మలం సమర్థం న బభూవ. తాసాం సౌందర్యసాగరస్యోద్వేలత్వా దితి భావః. అత్రోపమాలంకారః. తల్లక్షణంతు.—శ్లో. 'స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః, సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకదోపమే' తి.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం షష్ఠస్సర్గః.

సప్తమస్సర్గః.

మూ. శ్రీమద్భిస్సరథగజైస్సురాఙ్గనానాం
గుప్తానామథ సచివైస్త్రిలోకభర్తుః.
సమ్మూర్ఛన్నలఘువిమానరన్ధ్రభిన్నః
ప్రస్థానం సమభిదధే మృదఙ్గనాదః. ౧

వ్యా. శ్రీమద్భిరితి. అథ ప్రస్థానానన్తరం. శ్రీమద్భిః శోభావద్భిః. సహ రథగజేన సరథగజాః తైః. * 'తేన సహే'తి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః. త్రయాణాం లోకానాం భర్తుః త్రిలోకభర్తురిన్ద్రస్య. * 'తద్ధితార్థే'త్యాదినా ఉత్తరపదసమాసః. సచివైర్గన్ధర్వైః గుప్తానాం సురాఙ్గనానాం ప్రస్థానం గమనం. అలఘుషు మహత్సు విమానరన్ధ్రేషు విమానానాం రన్ధ్రేషుకుక్షికుహరేషు భిన్నః ప్రతిధ్వానైరనేకీభూతః అతఏవ సమ్మూర్ఛన్ వ్యాప్నువన్-మృదఙ్గనాదః సమభిదధే ఆచఖ్యౌ. ప్రహర్షిణీవృత్తం. 'మ్నౌ జ్రౌ గస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయ' మితి లక్షణాత్.

మూ. సోత్కణ్ఠైరమరగణైరనుప్రకీర్ణా
న్నిర్యాయ జ్వలితరుచః పురాన్మఘోనః,
రామాణాముపరి వివస్వతస్థితానాం
నాసేదే చరితగుణత్వమాతపత్రైః. ౨

వ్యా. సోత్కణ్ఠైరితి. సోత్కణ్ఠైరవేక్షణోత్సుకైరిత్యర్థః. అమరగణైరనుప్రకీర్ణాదాకీర్ణాత్, జ్వలితరుచః దీప్తకాన్తేః మఘోన ఇన్ద్రస్య పురాదమరావత్యాః, నిర్యాయ నిర్గత్య. * నిపూర్వాత్ యాతేర్క్త్వోల్యప్. వివస్వతః ఉపరిస్థితానాం రామాణాం ఆతపాత్త్రాయన్త ఇత్యాతపత్త్రాణి తైః. సుపీతియోగవిభాగాత్కప్రత్యయః. చరితగుణత్వం సార్థకత్వం-నాసేదే నప్రాపే. తాసాం సూర్యోపరిస్థితత్వేనాతపాభావాదాతపత్త్రాణామసంభవాదితి భావః.

మూ. ఘూతానామభిముఖపాతిభిస్సమీరై
రాయాసాదవిశదలోచనోత్పలానామ్,

ఆనిన్యే మదజనితాం శ్రియం వధూనా
ముష్ణాంశుద్యుతిజనితః కపోలరాగః. 3

వ్యా. ధూతానామితి. అభిముఖపాతిభిః సమీరైః ప్రతికూలవాతైః ధూతా నామితి దుర్నిమిత్తసూచనం. ఆయాసా ద్గతిప్రయాసాత్ అవిక చేలిపాకే-ఈషన్ముకు లితదృశాం వధూనాం - ఉష్ణాంశుద్యుతిజనితః ఆతపకృతః కపోలానాం రాగః పాట లత్వం మదేన జనితాం శ్రియం తత్సదృశీం శ్రియమిత్యర్థః. అత ఏవ నిదర్శనాలం కారః. ఆనిన్యే ఆనీతవాన్. వధూరితి శేషః. *ఆఙ్పూర్వాన్నయతేః కర్తరి లిట్ ఈకారానుబంధత్వాదాత్మనేపదమ్.

మూ. తిష్ఠద్భిః కథమపి దేవతానుభావా
దాకృష్టైః ప్రజవిభిరాయతం తురంగైః,
నేమీనా మసతి వివర్తనే రథౌఘై
రాసేదే వియతి విమానవత్ప్రవృత్తిః. ౪

వ్యా. తిష్ఠద్భిరితి. కథమపి బాఢం. ని. 'కథ మాదితథా ప్యంతం యత్న గౌరవబాధయో' రితి వైజయంతీ. దేవతానా మనుభావా త్సామర్థ్యాత్ తిష్ఠద్భిః ఆపతద్భి రిత్యర్థః. రథవిశేషణ మేతత్. ప్రజవిభి ర్వేగవద్భిః తురంగై రాయతం దూర మాకృష్టైః రథౌఘైః-వియతి- నేమీనాం చక్రధారాణాం. ని. 'చక్రధారా ప్రధిర్నేమి'రితి యాదవః. వివర్తనే భ్రమణే అసతి విమానవద్విమానానామివేత్యు పమా. తత్ర తస్యేవేతివతి ప్రత్యయః. ప్రవృత్తిర్గతి రాసేదే ప్రాప్తా.సదేః కర్మణి లిట్.

మూ. కాంతానాం కృతపులక స్తనాంగరాగే
వక్త్రేషు చ్యుతతిలకేషు మౌక్తికాభః,
సంపేదే శ్రమసలిలోద్గమో విభూషా
రమ్యాణాం వికృతిరపి శ్రియం తనోతి. ౫

వ్యా. కాంతానామితి. కాంతానాం అప్సరసాం స్తనానామంగరాగే కృత పులకః కృతరోమాంచః. చ్యుతాః ప్రమృష్టా స్తిలకా ఏషాం తేషు వక్త్రేషు. మౌక్తికాభః శ్రమసలిలోద్గమః స్వేదోద్భేదః విభూషా భూషణం సంపేదే సంపన్నః. కర్తరి లిట్. తథాహి.—రమ్యాణాం స్వభావసుందరాణాం వికృతిరపి శ్రియం తనోతి. అతః స్వేదస్యాపి భూషణత్వముపపద్యత ఇతి భావః.

మూ. రాజద్భిః పథి మరుతామభిన్నరూపై
రుల్కార్చిస్స్ఫుటగతిభిర్ధ్వజాంశుకానామ్,

తేజోభిః కనకనికాషరాజిగౌరై
రాయామః క్రియత ఇవ స్మ సాతిరేకః. ౬

వ్యా. రాజద్భిరితి. మరుతాం పథి ఆకాశే. రాజద్భిః దీప్యమానైః అభిన్న రూపై రవిచ్ఛిన్నాకారైః. అతఏవ ఉల్కానా మర్చింషీవ స్ఫుటగతీని దీప్తమార్గాణి తైః. కనకస్య నికాషో నికషణం తస్య రాజిః రేఖా తద్వద్గౌరై రరుణైః. ని. 'గౌరోఽరుణే సితే పీత' ఇతి విశ్వః. ధ్వజాంశుకానాం తేజోభిః ఆయామః తేషామేవ దైర్ఘ్యం సాతిరేకః సాతిశయః క్రియతేస్మేవ కృత ఇవ-దీర్ఘా ధ్వజపటాః స్వతేజఃప్రసారేణ దీర్ఘతమా ఇవాలక్ష్యంతేత్యుత్ప్రేక్షా. సాచోల్కాద్యుపమానుప్రాణితా.

మూ. రామాణామవజితమాల్యసౌకుమార్యే
సంప్రాప్తే వపుషి సహత్వమాతపస్య,
గంధర్వైరధిగతవిస్మయైః ప్రతీయే
కల్యాణీ విధిషు విచిత్రతా విధాతుః. ౭

వ్యా. రామాణామితి. మాలైవ మాల్యం స్వార్థే ష్యఞ్, యద్వా. * మఙ్ ధారణ ఇతి ధాతో ర్మ్రియతే ధార్యత ఇతి మాల్యం. * 'ఋహలోర్ణ్యత్'. తస్య సౌకుమార్యం-అవజితం యేన తస్మిన్-కుసుమాదపి సుకుమార ఇత్యర్థః. రామాణాం వపుషి-ఆతపస్య. * కృద్యోగే కర్మణి షష్ఠీ. సహత ఇతి సహం క్షమం. పచాద్యచ్. తస్య భావస్సహత్వం తత్సంప్రాప్తే సతి అధిగతవిస్మయైః గంధర్వైః-విధాతుర్బ్రహ్మణః-విధిషు సృష్టిషు - కల్యాణీ సాధీయసీ ఉపకారకత్వాదితి భావః. విచిత్రతా నానావిధత్వం-ప్రతీయే అవగతా జ్ఞాతా, ప్రతిపూర్వా దిణః కర్మణి లిట్.

మూ. సిందూరైః కృతరుచయస్సహేమకక్ష్యాః
స్రోతోభిస్త్రిదశగజా మదం క్షరంతః,
సాదృశ్యం యయురరుణాంశురాగభిన్నై
ర్వర్షద్భిస్స్ఫురితశతహ్రదైః పయోదైః. ౮

వ్యా. సిందూరైరితి. సిందూరైః నాగసంభవాఖ్యైః రాగద్రవ్యైః. ని. 'సిందూరం నాగసంభవ' మిత్యమరః. కృతరుచయః - అలంకృతా ఇత్యర్థః. సహ హేమ్నః కక్ష్యాభిః మధ్యబంధనైః - సహేమకక్ష్యాః*'తేన సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. ని. 'కక్ష్యా ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధన' ఇత్యమరః. స్రోతోభిః సప్తభిర్మదనాడీభిః. శ్లో. 'కరాత్కటాభ్యాం మేఢ్రాచ్చ నేత్రాభ్యాం చ మదస్రుతి' రితి బాలకావ్యే. కరాన్నాసారంధ్రాభ్యామిత్యర్థః. మదం క్షరంతః వర్షంతః - త్రిదశగజాః అరుణస్యార్కస్య అంశూనాం రాగేణ అరు

ణ్యేన భిన్నైః సంస్పృష్టైః వర్షద్భిః స్ఫురితశతహ్రదైః స్ఫురితతటిత్కైః పయోదైః- సాదృశ్యం యయు రిత్యుపమాలంకారః.

మూ. అత్యర్థం దురుపసదాదుపేత్య దూరం
పర్యంతాదహిమమయూఖమండలస్య,
ఆశానాముపరిచితామివైకవేణీం
రమ్యోర్మిం త్రిదశనదీం యయుర్బలాని. ౯

వ్యా. అత్యర్థమితి. బలాని సైన్యాని అత్యర్థం దురుపసదాత్ దుస్సహాత్ - అహిమమయూఖమండలస్య సూర్యబింబస్య-పర్యంతాత్ప్రాంతాత్-దూర ముపేత్య ఆగత్య-ఆశానాం ఉపరిచితాం గుంభితాం ఏకవేణీమివ స్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా - గంగా కేశయోః శుక్లకృష్ణతయా సామ్యాసంభవాత్ దిశా మేకవేణీం హారలక్ష్మీమివేతి కేచిత్. ని. 'ముక్తా యష్టిశ్చైకవేణీ హారభేదా ఇమే మతా' ఇతి. రమ్యా ఊర్మయ స్తరంగాభంగ్యశ్చ యస్యాస్తాం త్రిదశనదీం మందాకినీం యయుః ప్రాపుః.

మూ. ఆమత్తభ్రమరకులాకులాని ధున్వ
న్నుద్ధూతగ్రథితరజాంసి పంకజాని,
కాంతానాం గగననదీతరంగశీత
స్సంతాపం విరమయతిస్మ మాతరిశ్వా. ౧౦

వ్యా. ఆమత్తేతి. ఆమత్తైః భ్రమరకులైః ఆకులాని ఉద్ధూతాని ఉత్థాపితాని గ్రథితాని అన్యోన్యసంబద్ధాని చ రజాంసి యేషు తాని పంకజాని ధున్వన్ కంపయన్-సురభిరిత్యర్థః. గగననదీతరంగైః శీతః-మాతర్యంతరిక్షే శ్వయతీతి మాతరిశ్వా వాయుః-కాంతానాం సంతాపం విరమయతి స్మ, శమయామాసేత్యర్థః.

మూ. సంభిన్నై రిభతురగావగాహనేన
ప్రాప్యోర్వీ రనుపదవీం విమానపఙ్క్తీః,
తత్పూర్వాం ప్రతివిదధే సురాపగాయా
వప్రాంతస్ఖలనవివర్తనం పయోభిః. ౧౧

వ్యా. సంభిన్నైరితి. ఇభతురగావగాహనేన హస్త్యశ్వావలోడనేన - సంభిన్నైః సంక్షుభితైః-సురాపగాయాః పయోభిః కర్తృభిః-పదవీ మనుపదవ్యామిత్యర్థః *'అనుర్లక్షణే' ఇత్యాదినా కర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా. ఉర్వీః విపులాః విమానపఙ్క్తీః ప్రాప్య సురాణామితి శేషః. తదేవ పూర్వం తత్పూర్వమిదం ప్రథమం యథా తథా, ఆకాశగంగాయాః తటాభావాదితి భావః. వప్రాంతేషు రోధో

భూమిషు స్ఖలనాని తైః వివర్తనం ప్రత్యావృత్తిః. ని. 'వప్రః పితరి నా నస్త్రీ క్షేత్రే రోధసి సామనీ'తి వైజయంతీ † ప్రతివిదధే చక్రే ఇత్యతిశయోక్తిః.

మూ. క్రాంతానాం గ్రహచరితాత్పథో రథానా
మక్షాగ్రక్షతసురవేశ్మవేదికానామ్,
నిస్సంగం ప్రధిభిరుపాదదే వివృత్తి
స్సంపీడక్షుభితజలేషు తోయదేషు. ౧౨

వ్యా. క్రాంతానామితి. గ్రహైశ్చరితాత్ సూర్యాదిభిరాశ్రితాత్ - కర్మణి క్తః. పథః మార్గాత్-క్రాంతానాం నిష్క్రాంతానాం అక్షాశ్చక్రాధారా దారువిశేషాః. తేషామగ్రైః క్షతా దారితాః సురవేశ్మవేదికా యైస్తేషాం రథానాం ప్రధిభిః నేమిభిః చక్రాంతైః. ని. 'చక్రం రథాంగం తస్యాంతే నేమి స్త్రీ స్యాత్ప్రధిః పుమా' నిత్యమరః. సంపీడేన నోదనేన క్షుభితాని జలాని యేషాం తేషు తోయదేషు- నిస్సంగమప్రతిఘాతం యథా తథా. వివృత్తిః పరిభ్రమణం ఉపాదదే స్వీకృతేత్యతిశయోక్తిః స్వభావోక్త్యా సంసృజ్యతే. సంభిన్నక్షుభితేతి పాఠే-సంభేదో విమర్దః.

మూ. తప్తానాముపదధిరే విషాణభిన్నాః
ప్రహ్లాదం సురకరిణాం ఘనాః క్షరంతః,
యుక్తానాం ఖలు మహతాం పరోపకారే
కల్యాణీ భవతి రుజత్స్వపి ప్రవృత్తిః. ౧౩

వ్యా. తప్తానామితి. విషాణభిన్నాః గజదంతక్షతాః. ని. 'విషాణం దంతశృంగయో'రితి హలాయుధః. అత ఏవ క్షరంతః స్రవంతః-ఘనాః-తప్తానాం సురకరిణాం ప్రహ్లాదం ఉపదధిరే చక్రిరే. తథాహి. పరోపకారే యుక్తానాం ఆసక్తానాం మహతాం సతాం రుజత్స్వపి పీడయత్స్వపి విషయే కల్యాణీ హితకారిణీ ప్రవృత్తిః వ్యాపారో భవతి ఖల్వీత్యర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః. తతో యుక్తం మేఘానాం గజదంతపాటితానామపి తదాహ్లాదకత్వమితి భావః. (ఘనగ్రహణాద్యతో ఘనా దృఢాస్తతో నవిశీర్ణాః కింతూపకృతవంత ఇతి తాత్పర్యార్థః.)

మూ. సంవాతా ముహురనిలేన నీయమానే
దివ్యస్త్రీజఘనవరాంశుకే నివృత్తిమ్,
పర్యస్యత్పృథుమణిమేఖలాంశుజాలం
సంజజ్ఞే యుతకమివాంతరీయమూర్వోః. ౧౪

---

† 'వప్రః పితరి కేదారే వప్రః ప్రాకారరోధసో'రితి వైజయంతీ, ఇతి ముంబాపుస్తకే.

వ్యా. సంవాతేతి. సంవాతా సంవహతా. * వాగతిగంధనయోరితి ధాతోశ్శతృ ప్రత్యయః. అనిలేన కామినేవేతి భావః. దివ్యస్త్రీణాం జఘనేషు వరం శ్రేష్ఠం యదంశుకం తస్మిన్ నివృత్తిం అపసారం ముహుర్నీయమానే సతి - పర్యస్యత్ ప్రసర్పత్ పృథు విశాలం మణిమేఖలాంశుజాలం ఊరోర్వ్యుతకం చలనాఖ్యమివ. ని. 'యుతకం సంశయే యుగ్మే యౌతకే చలనేఽపి చే'తి విశ్వః. అంతరే భవం అంతరీయం అధోంశుకం. *గహాదిభ్యశ్ఛేతి ఛప్రత్యయః. ని. 'అంతరీయోపసంవ్యానపరిధానాన్యధోంశుక' ఇత్యమరః. సంజజ్ఞే సంజాతం. జనీధాతోః కర్తరి లిట్, ఉత్ప్రేక్షాలంకారః.

మూ. అప్యార్ద్రీకృతతిలకా స్తుషారపాతైః
ప్రహ్లాదం శమితపరిశ్రమా దిశంతః
కాంతానాం బహుమతిమాయయుః పయోదా
నాల్పీయా న్బహు సుకృతం హినస్తి దోషః. ౧౫

వ్యా. అపీతి. తుషారపాతైః శీకరవర్షైః. ని. 'తుషారౌ హిమశీకరా' వితి విశ్వః. ఆర్ద్రీకృతతిలకా అపి మార్జితవిశేషకా అపి - శమితపరిశ్రమాః - అతఏవ - ప్రహ్లాదం దిశంతః ఆనందకారిణః - పయోదాః - కాంతానాం - కర్తరి షష్ఠీ. బహుమతిం తిలకార్ద్రీకరణదోషేఽపి పరిశ్రమశమనేన ప్రహ్లాదదానాత్సత్కారమాయయుః. తథాహి,- అల్పీయాన్ అల్పః దోషః బహు ప్రభూతం సుకృతముపకారం న హినస్తి న నిహంతి. అర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

మూ. యాతస్య గ్రథితతరంగసైకతాభే
విచ్ఛేదం విపయసి వారివాహజాలే,
ఆతేను స్త్రిదశవధూజనాంగభాజాం
సంధానం సురధనుషః ప్రభా మణీనామ్. ౧౬

వ్యా. యాతస్యేతి. గ్రథితతరంగం బద్ధోర్మి యత్సైకతం తస్య ఆభేవాభా యస్య తస్మిన్ విగతాని పయాంసి యస్మాత్తస్మిన్ విపయసి నిర్జలే. * 'శేషా ద్విభా' షేతి వికల్పాన్న సమాసాంతః. ఉరః ప్రభృతిషు పాఠస్తు పయశ్శబ్దస్యైకవచనాంతస్యైవేతి న కశ్చిద్విరోధః. వారివాహజాలే మేఘబృందే విచ్ఛేదం త్రుటిం యాతస్య సురధనుషః ఇంద్రచాపస్య త్రిదశవధూజనాంగభాజాం మణీనాం తదంగసంగివిభూషామణీనామిత్యర్థః. ప్రభాః కాంతయః - సంధానం ఆతేనుః చక్రుః. అత్రాభరణప్రభాణామింద్రచాప సంధానాసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిరలంకారః.

మూ. సంసిద్ధావితికరణీయసన్నిబద్ధై
రాలాపైః పిపతిషతాం విలంఘ్య వీథీమ్,

ఆసేదే దశశతలోచనధ్వజిన్యా
జీమూతైరపిహితసానురింద్రకీలః. ౧౭

వ్యా. సంసిద్ధావితి. సంసిద్ధౌ కార్యసిద్ధివిషయే-ఇత్థం భావినా ప్రకారేణ కర్తవ్య మితికరణీయం తేన సన్నిబద్ధైః అనంతరకరణీయార్థసంబద్ధైరిత్యర్థః. ఆలాపైరాభాషణైః-ఉపలక్షితయా. ని. 'స్యాదాభాషణమాలాప' ఇత్యమరః. దశశతాని సంఖ్యా యేషు తాని లోచనాని యస్య సః దశశతలోచనః సహస్రాక్ష ఇత్యర్థః. తస్య ధ్వజిన్యా సేనయా-పిపతిషతాం పక్షిణాం వీథిం మార్గం. ని. 'పిత్సంతో నభసంగమా' ఇత్యమరః. * 'తనిపతీ'త్యాదినా వికల్పాదిడాగమః. విలంఘ్య జీవనముదకమాయతే బధ్యతే ఏష్వితి జీమూతాః ‡ పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. తైః అపిహితసానుః ఛాదితతటః. తుంగతట ఇత్యర్థః. ఇంద్రకీలః ఆసేదే ప్రాప్తః. సదేః కర్మణి లిట్.

మూ. ఆకీర్ణా ముఖనళినైర్విలాసినీనా
ముద్ధూతస్ఫుటవిశదాతపత్రఫేనా,
సా తూర్యధ్వనితగభీరమాపతంతీ
భూభర్తుశ్శిరసి నభోనదీవ రేజే. ౧౮

వ్యా. ఆకీర్ణేతి. విలాసినీనాం ముఖనళినైః. ఉపమితసమాసః. ఆకీర్ణా వ్యాప్తా-ఉద్ధూతాన్యూర్ధ్వముత్క్షిప్తాని స్ఫుటాన్యసంకుచితాని విశదాతపత్రాణి శ్వేతచ్ఛత్రాణి ఫేనా ఇవ యస్యాస్సా తథోక్తా. తూర్యధ్వనితైః వాద్యనిర్ఘోషైః గభీరం యథా తథా - భూభర్తుః ఇంద్రకీలస్య శిరసి ఆపతంతీ సా సేనా నభోనదీవ రేజే.

మూ. సేతుత్వం దధతి పయోముచాం వితానే
సంరంభాదభిపతతో రథాన్ జవేన,
ఆనిన్యుర్నియమితరశ్మిభుగ్నఘోణాః
కృచ్ఛ్రేణ క్షితిమవనామినస్తురంగాః. ౧౯

వ్యా. సేతుత్వ మితి. పయోముచాం వితానే సేతుత్వం దధతి సతి-సంరంభాదాటోపాజ్జవేన అభిపతతః మేఘబృందమధరీకృత్య ధావత ఇత్యర్థః, తథా భూతాన్ రథాన్ నియమితైః ఆకృష్టైః రశ్మిభిః ప్రగ్రహైః భుగ్నాః ఆకుంచితాః ఘోణాః ప్రోథాః యేషాం తే. ని. 'కుంచితం నతం, ఆవిద్ధం కుటిలం భుగ్నం వేల్లితం వక్రమిత్యపి' ఇతి. 'కిరణప్రగ్రహౌ రశ్మీ' ఇతి 'ఘోణా తు ప్రోథమస్త్రియా'మితి చామరః. అవనమంతీత్యవనామినః అవనతపూర్వకాయాః తురంగాః - కృచ్ఛ్రేణ మహతా ప్రయాసేన క్షితిమానిన్యురితి స్వభావోక్తిః.

---

‡ జీవనస్యోదకస్య మూతః పుటబంధో యేషామితి ముంబాపుస్తకే.

మూ. మాహేంద్రం నగమభితః కరేణువర్యాః
పర్యంతస్థితజలదా దివః పతంతః,
సాదృశ్యం నిలయనవనిష్ప్రకంపపక్షై
రాజగ్ముర్జలనిధిశాయిభిర్నగేంద్రైః. ౨౦

వ్యా. మాహేంద్రమితి. మాహేంద్రం నగమభితః ఇంద్రకీలాభిముఖం. *'అభితఃపరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. దివః అంతరిక్షాత్ పతంతః ఆపతంతః - పర్యంతస్థితాః పార్శ్వస్థాః జలదాః యేషాం తే కరేణుషు వర్యాః కరేణువర్యాః శ్రేష్ఠా ఇత్యర్థః. *'ననిర్ధారణ' ఇతి షష్ఠీసమాస ప్రతిషేధాత్ సప్తమీతి యోగవిభాగాత్ సప్తమీ సమాసః. నిలయనే స్థానే నిష్ప్రకంపపక్షైః నిశ్చలపక్షైః జలనిధిశాయిభిః నగేంద్రైః మైనాకాదిభి స్సాదృశ్యం ఆజగ్మురిత్యుపమా.

మూ. ఉత్సంగే సమవిషమే సమం మహాద్రేః
క్రాంతానాం వియదభిపాతలాఘవేన,
ఆమూలాదుపనదిసైకతేషు లేభే
సామగ్ర్యం ఖురపదవీ తురంగమాణామ్. ౨౧

వ్యా. ఉత్సంగ ఇతి. మహాద్రేః ఉత్సంగే మూర్ధని యత్సమవిషమం సమం చ విషమం చ తస్మిన్ సమవిషమే నిమ్నోన్నతే. ద్వంద్వైకవద్భావః. వియదభిపాతలాఘవేన గగనసంచారపాటవేన సమమేకరూపమారోహావరోహరహితమిత్యర్థః. క్రాంతానాం గచ్ఛతాం తురంగమాణాం ఖురపదవీ ఖురపంక్తిః - ఉపనది నదీసమీపే *'అవ్యయీభావ'శ్చేతి నపుంసకత్వాద్ధ్రస్వత్వం. సైకతేషు ఆమూలా న్మూలమారభ్య-దివ ఆరభ్యేతి యావత్. సమగ్రస్య భావః సామగ్ర్యం సాకల్యం భావే ష్యఞ్ † లేభే. సైకతా దన్యత్ర నిమ్నేషు గగనసంచారేణ సమఖురస్పర్శాభావా ద్విచ్ఛిన్నా ఖురసరణిః-సైకతే సర్వత్ర సమత్వాదవిచ్ఛిన్నేత్యర్థః.

మూ. సధ్వానం నిపతితనిర్ఝరాసు మంద్రై
స్సమ్మూర్ఛన్ప్రతినినదై రధిత్యకాసు,
ఉద్గ్రీవైర్ఘనరవశంకయా మయూరై
స్సోత్కంఠం ధ్వనిరుపశుశ్రువే రథానామ్. ౨౨

వ్యా. సధ్వానమితి. సధ్వానం సశబ్దం నిపతితాః నిర్ఝరాః ప్రవాహాః యాసు

---

† మాతరిషిచ్చేతి షిత్వాదేవ జీషి సిద్ధే గౌరాదిషు మాతామహీశబ్దపాఠాత్, షిత్వప్రయుక్తస్య జీషోఽనిత్యత్వజ్ఞాపనాత్. జీషభావః. అతఏవాహ వామనః, 'ష్యఞఃషిత్కరణాదీకారో బహుల' మితి.

తాసు. ని. 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర' ఇత్యమరః. అధిత్యకాసు నగోర్ధ్వభూమిషు. ని. 'భూమి రూర్ధ్వ మధిత్యకే' త్యమరః. * 'ఉపాధిభ్యా' మిత్యాదినా త్యకప్రత్యయః. మంద్రైః గంభీరైః. ని. 'కలో మంద్రస్తు గంభీర' ఇత్యమరః. ప్రతినినదైః ప్రతిధ్వానైః - సమ్మూర్ఛన్ వర్ధమానః-రథానాం ధ్వనిః ఘనరవశంకయా గర్జితభ్రమేణేతి భ్రాంతి మదలంకారః. * ఉద్గ్రీవైః మయూరైః సోత్కంఠం ఉపశుశ్రువే. శ్రుతః శృణోతేః కర్మణి లిట్.

మూ. సంభిన్నామవిరళపాతిభి ర్మయూఖై
ర్నీలానాం భృశముపమేఖలం మణీనామ్,
విచ్ఛిన్నామివ వనితా నభోఽంతరాళే
వప్రాంభస్స్రుతిమవలోకయాంబభూవుః. ౧౩

వ్యా. సంభిన్నామితి. అవిరళపాతిభిః నిరంతరప్రసారిభిః ఉపమేఖలం-కటకేష్విత్యర్థః. ని. 'అథ మేఖలా, శ్రోణిస్థానేఽద్రికటకే కటిబంధే సబంధన' ఇతి యాదవః. నీలానాం మణీనాం మయూఖైః భృశం సంభిన్నాం ఏకీభూతాం-అతఏవ నభోఽంతరాళే విచ్ఛిన్నామివ స్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా. వప్రాంభస్స్రుతిం ప్రస్థోదకధారాం వనితాః అవలోకయాంబభూవుః. వప్రాంభస్స్రుతేః స్వచ్ఛాయాపరిత్యాగేన ఇంద్రనీలమణికాంతిస్వీకారరూపతద్గుణోత్థాపితావిచ్ఛేదోత్ప్రేక్షేతి తయోరంగాంగిభావేన సంకరః. తేన చ విచ్ఛేదభ్రమరూపో భ్రాంతిమాన్ వ్యజ్యతే.

మూ. ఆసన్నద్విపపదవీమదానిలాయ
క్రుధ్యంతో ధియమవమత్య ధూర్గతానామ్,
సవ్యాజం నిజకరిణీభి రాత్తచిత్తాః
ప్రస్థానం సురకరిణః కథంచిదీషుః. ౧౪

వ్యా. ఆసన్నేతి. ధురం గతాస్తేషాం ధూర్గతానాం నియంతౄణాం ధియ మవమత్య అవజ్ఞాయ-ఆసన్నాయాం ద్విపపదవ్యాం వనగజమార్గే యో మదానిలః తస్మై క్రుధ్యంతః తంప్రతి కుప్యంతః * 'క్రుధద్రుహే'త్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. సవ్యాజం కపటం నిజకరిణీభిః ఆత్తచిత్తాః ఆకృష్టచిత్తాః సురకరిణః దేవనాగాః - ప్రస్థానం గమనం కథంచిత్ కష్టేన ఈషుః అభిలేషుః.

మూ. నీరంధ్రం పథిషు రజో రథాంగనున్నం
పర్యస్యన్నవసలిలారుణం వహంతీ,
ఆతేనే వనగహనాని వాహినీ సా
ఘర్మాంతక్షుభితజలేవ జహ్నుకన్యా. ౧౫

వ్యా. నీరంధ్రమితి. నీరంధ్రం సాంద్రం పథిషు రథాంగైశ్చక్రైః నున్నం ప్రేరితం ని. 'నుత్తనున్నాస్తనిష్ఠ్యూత విద్ధక్షిప్తేరితా స్సమా' ఇత్యమరః. పర్యస్యత్ ప్రసర్పత్ నవసలిలమివ అరుణం రజః వహంతీ సా వాహినీ సేనా - ఘర్మాంతే ప్రావృషి క్షుభితజలా కలుషోదకేత్యర్థః. జహ్నుకన్యా గంగేవ-వనాని ఫలపుష్పప్రధానాని చ తాని గహనాని జీర్ణారణ్యాని చ తాని వనగహనాని ఆతేనే వ్యానశే. అత్ర సమాసగతవాక్యగతోపమయోస్సజాతీయయోరంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. సంభోగక్షమగహనామథోపగంగం
బిభ్రాణాం జ్వలితమణీని సైకతాని,
అధ్యాస్తుశ్చ్యుతకుసుమాచితాం సహాయా
వృత్రారేరవిరళశాద్వలాం ధరిత్రీమ్. ౨౫

వ్యా. సంభోగేతి. అథ వృత్రారే రింద్రస్య సహాయాః సచివాః గంధర్వాః - ఉపగంగం గంగాయాస్సమీపే. *అవ్యయీభావస్య నపుంసకత్వాద్ధ్రస్వత్వం. సంభోగక్షమగహనాం ఉపభోగయోగ్యవనాం - జ్వలితాః మణయో యేషు తాని సైకతాని బిభ్రాణాం-భృఞః కర్తరి అటశ్శానచ్. చ్యుతైః స్వతః పతితైః కుసుమైరాచితాం వ్యాప్తాం అవిరళా స్సాంద్రాః శాద్వలాశ్శాదప్రాయప్రదేశాః యస్యాం తాం ధరిత్రీం అధ్యూషుః అధితష్ఠుః. వసతేర్యజాదిత్వాత్సంప్రసారణం. అత్ర ధరిత్రీవిశేషణపదార్థానామధివాసహేతుత్వా దనేకపదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః.

మూ. భూభర్తుస్సమధికమాదధే తతోర్వ్యాః
శ్రీమత్తాం హరిసఖవాహినీనివేశః,
సంభక్తా కిమసులభం మహోదయానా
ముచ్ఛ్రాయం నయతి యదృచ్ఛయా హి యోగః. ౨౬

వ్యా. భూభర్తురితి. తదా హరిసఖవాహినీనివేశః గంధర్వసేనాశిబిరం. 'నివేశశ్శిబిరోద్వాహవిన్యాసేషు ప్రకీర్తిత' ఇతి శాశ్వతః. భూభర్తుః ఇంద్రకీలస్య-ఉర్వ్యాః సమధికం పూర్వస్మా దభ్యధికం యథా తథా శ్రీమత్తాం శ్రియమిత్యర్థః. † ఆదధే జనయామాస. తథాహి—మహోదయానాం మహాత్మనాం సంభక్తా సమ్యక్సేవాయాం. సంసక్తావితి పాఠే సమ్యస్సంబంధే ఇత్యర్థః. కిమసులభం న కించిద్దుర్లభమిత్యర్థః. యతః యదృచ్ఛయా దైవాత్ యోగోఽపి ఉచ్ఛ్రాయముత్కర్షం నయతి. అత్ర ప్రకృత యదృచ్ఛాయోగస్యోత్కర్షాధాయకత్వాభిధానాద ప్రకృతభక్తియోగస్యో

† మత్వంతోత్తరభావప్రత్యయస్య మతుప్ప్రత్యయప్రకృత్యర్థార్థకత్వనియమాదితి భావః.

త్కృష్ణాధాయకత్వం కైముత్యన్యాయేనాపతతీతి ప్రాకరణికాదప్రాకరణికసిద్ధిరూపార్థాపత్తిరలంకారః. తదుక్తం.—శ్లో. 'ఏకస్య వస్తునో భావాద్యత్ర వస్త్వన్యదాపతేత్, కైముత్యన్యాయతస్సా స్యాదర్థాపత్తిరలంక్రియే'తి.

మూ. సామోదాః కుసుమతరుశ్రియో వివిక్తా
స్సంపత్తిః కిసలయశాలినీ లతానామ్,
సాఫల్యం యయురమరాంగనోపభుక్తా
స్సా లక్ష్మీరుపకురుతే యయా పరేషామ్. ౨౭

వ్యా. సామోదా ఇతి. సామోదాః ససౌరభాః-కుసుమప్రధానాస్తరవః-శాకపార్థివాదిషు ద్రష్టవ్యః. తేషాం శ్రియస్సమృద్ధయః. 'వివిక్తాః విజనప్రదేశాః. ని. 'వివిక్తవిజనచ్ఛన్న నిశ్శలాకాస్తథా రహ'ఇతి, 'వివిక్తౌ పూతవిజనౌ' ఇతి చామరః. కిసలయశాలినీ నవపల్లవయుతా లతానాం సంపత్తిః - ఏతా అమరాంగనోపభుక్తాస్సత్యః సాఫల్యం యయుః. తథాహి—యయా లక్ష్మ్యా కరణేన పరేషాం ఉపకురుతే. లక్ష్మీవానితి శేషః. సా లక్ష్మీః నాన్యేతి భావః. పరేషామిత్యత్ర అనుకరోతి భగవతో నారాయణస్యేత్యాది వత్ క్రియాయోగేఽపి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ.

మూ. క్లాంతోఽపి త్రిదశవధూజనః పురస్తా
ల్లీనాహిశ్వసితవిలోలపల్లవానామ్,
సేవ్యానాం హతవినయైరివావృతానాం
సంపర్కం పరిహరతి స్మ చందనానామ్. ౨౮

వ్యా. క్లాంత ఇతి. క్లాంతోఽపి త్రిదశవధూజనః - పురస్తాదగ్రే లీనానాం సంశ్రితానాం అహీనాం శ్వసితైః నిశ్వాసైః విలోలాః పల్లవా యేషాం తేషాం చందనానాం సంపర్కం-హతవినయైః ఖలైః ఆవృతానాం సంభృతానాం సేవ్యానాం ప్రభూణాం సంపర్కమివ పరిహరతి స్మ. దుష్టవద్దుష్టసంపృష్టా గుణాఢ్యా అపి త్యాజ్యా ఇతి భావః.

మూ. ఉత్సృష్టధ్వజకుథకంకటా ధరిత్రీ
మానీతా విదితనయైః శ్రమం వినేతుమ్,
ఆక్షిప్తద్రుమగహనా యుగాంతవాతైః
పర్యస్తా గిరయ ఇవ ద్విపా విరేజుః. ౨౯

వ్యా. ఉత్సృష్టేతి. ఉత్సృష్టాః ఆక్షిప్తాః ధ్వజాః కుథా ఆస్తరణాని కంకటాస్తనుత్రాణి చ యేభ్యస్తే. ని. 'ప్రవేణ్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తోమః కుథోద్వయో'రితి, 'ఉరచ్ఛదః కంకటకో జాగరః కవచోఽస్త్రియా' మితి చామరః. విదితనయైః శిక్షాభిజ్ఞైః

యంతృభిః-శ్రమం క్లమం వినేతుమపనేతుం ధరిత్రీమానీతాః నివేశ్యమానా ఇత్యర్థః. ద్విపాః యుగాంతవాతైః రాక్షిప్తాని ఉద్ధృతాని ద్రుమాణాం గహనాని వనానియేభ్యస్తే-పర్యస్తాః విపర్యాసితాః గిరయ ఇవ విరేజుః. శుశుభిరే.

మూ. ప్రస్థానశ్రమజనితాం †విధాయ నిద్రా
మాముక్తే గజపతినా సదానపంకే,
శయ్యాంతే కులమలినాం క్షణం విలీనం
సంరంభచ్యుతమివ శృంఖలం చకాశే. ౩౦

వ్యా. ప్రస్థానేతి. గణపతినా ప్రస్థానశ్రమేణ జనితాం నిద్రాం విహాయ, ఆముక్తే అతఏవ సదానపంకే గజమదయుక్తే, శయ్యాంతే శయనీయదేశే క్షణం విలీనం అళినాం మధుపానాం కులం. ని. 'మధులిణ్మధుపాళిన' ఇత్యమరః. సంరంభేణ ఉత్థానసంభ్రమేణ చ్యుతం భ్రష్టం శృంఖలం నిగళమివేత్యుత్ప్రేక్షా. ని. 'అథ శృంఖలా, అన్దుకో నిగళోఽస్త్రీస్యా' దిత్యమరః. చకాశే శుశుభే.

మూ. ఆయస్తస్సురసరిదోఘరుద్ధవర్త్మా
సంప్రాప్తుం వనగజదానగంధిరోధః,
మూర్ధానం నిహితశితాంకుశం విధున్వ
న్యంతారం న విగణయాంచకార నాగః. ౩౧

వ్యా. ఆయస్త ఇతి. వనగజదానగంధోఽస్యాస్తీతి తథోక్తం రోధః పరకూలమిత్యర్థః. సంప్రాప్తుం గంతుం-ఆయస్తః ఉద్యుక్తః ప్రయత్నం కుర్వాణ ఇత్యర్థః. *యసు ప్రయత్న ఇతి ధాతోః కర్తరి క్తః. కింతు సురసరిదోఘేన గంగాప్రవాహేణ రుద్ధం వర్త్మ యస్య సః నాగో గజః—నిహితః దత్తః శిత స్తీక్ష్ణః అంకుశః యస్మిన్ తం. ని. 'అంకుశోఽస్త్రీ సృణిః స్త్రియా' మిత్యమరః. మూర్ధానం విధున్వన్-రోషాదితి భావః. యంతారం న విగణయాంచకార.

మూ. ఆరోధుస్సమవనతస్య పీతశేషే
సాశంకం పయసి సమీరితే కరేణ,
సమ్మార్జన్నరుణమదస్రుతీ కపోలౌ
సస్యందే మద ఇవ శీకరః కరేణోః. ౩౨

వ్యా. ఆరోధురితి. సమవనతస్య జలపానార్థమానతపూర్వకాయస్య కరేణోః గజస్య. ని. 'కరేణు రిభ్యాం స్త్రీ నేభ' ఇత్యమరః. కరేణ పీతస్య శేషే పయసి-

---

† విహాయ.

ఆరోధుః హస్తిపకాత్ సాశంకం సభయం-సమీరితే క్షిప్తే సతీత్యర్థః. శీకరః అంబుకణః-అరుణే మదస్య స్రుతీ మదధారే యయోస్తౌ కపోలౌ సమ్మార్జ్య ప్రమృజ్య * 'మృజేరజాదౌ సంక్రమే విభాషా వృద్ధి ర్వక్తవ్యే'తి వృద్ధిః. † మద ఇవ సస్యందే సుస్రావ. మదసంపృక్తస్య మదసావర్ణ్యా న్మదోపమా.

మూ. ఆఘ్రాయ క్షణమతితృష్యతాపి రోషా
దుత్తీరం నిహితవివృత్తలోచనేన,
సంపృక్తం వనకరిణాం మదాంబుసేకై
ర్నాచేమే హిమమపి వారి వారణేన. 33

వ్యా. ఆఘ్రాయేతి. అతితృష్యతాప్యతిపిపాసతాపి క్షణమాఘ్రాయ రోషా దుత్తీరం పరతీరే. విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. నిహితే వివృత్తే ఘూర్ణితే లోచనే యేన తేన ప్రతిగజదిదృక్షయేతి భావః. వారణేన హిమం శీతలమపి వనకరిణాం మదాంబుసేకైః దానధారాభిః సంపృక్తం వారి నాచేమే న పీతమిత్యర్థః. * చము అదన ఇతి ధాతోః కర్మణి లిట్.

మూ. ప్రశ్చ్యోతన్మదసురభీణి నిమ్నగాయాః
క్రీడంతో గజపతయః పయాంసి కృత్వా,
కింజల్కవ్యవహితతామ్రదానరేఖై
రుత్తేరుస్సరసిజగంధిభిః కపోలైః. 34

వ్యా. ప్రశ్చ్యోతదితి. క్రీడంతో విహరంతః - గజపతయః నిమ్నగాయాః గంగాయాః పయాంసి ప్రశ్చ్యోతద్భిః క్షరద్భిః మదైః సురభీణి కృత్వా కింజల్కైః కేసరైః వ్యవహితా స్తిరోహితా స్తామ్రా స్తామ్రవర్ణా దానరేఖా మదరాజయో యేషు తైః అత ఏవ సరసిజగంధిభిః-కపోలైః ఉపలక్షితా స్సంతః ఉత్తేరు ర్నిర్జగ్ముః. అత్ర మదసరసిజగంధయోస్సమయోర్వినిమయోక్త్యా సమపరివృత్తిరలంకారః. ఏతేన గజానాం నిమ్నగాయాశ్చ పరిమళవ్యత్యయాంతస్సంరంభో వ్యజ్యతే.

మూ. ఆకీర్ణం బలరజసా ఘనారుణేన
ప్రక్షోభై స్సపది తరంగితం తటేషు,
మాతంగోన్మథితసరోజరేణుపింగం
మాంజిష్ఠం వసనమివాంబు నిర్బభాసే. 35

వ్యా. ఆకీర్ణమితి. ఘనారుణేన సాంద్రలోహితేన. విశేషణసమాసః. బలరజసా సేనాపరాగేణ-ఆకీర్ణం-సపది ప్రక్షోభైః ఆలోడనైః తటేషు తీరేషు తరంగితం సంజాత

---

† సంక్రమః, గుణవృద్ధినిషేధహేతుః ప్రత్యయః, కిత్ ణిచ్చేతి యావత్.

తరంగం. *తారకాదిత్వాదితచ్-యద్వా తరంగవత్కృతం. *మత్వంతాత్తత్కరోతీతి ణిచి కర్మణి క్తః. ణావిష్ఠవద్భావాన్మతుపోలుక్. తథా మాతంగైః - ఉన్మథితానాం లులితానాం సరోజానాం రేణుభిః పింగం పిశంగం అంబు. మంజిష్ఠయా మహారజనేన రక్తం మాంజిష్ఠం. తేన రక్తం రాగాదిత్యణ్. వసనమివ నిర్బభాసే-మాంజిష్ఠమిత్యత్ర కౌశేయ మితి వా పాఠః. తత్ర * 'కోశాడ్ఢఞ్'ితి సంభూతార్థే కోశశబ్దాడ్ఢఞ్. ని. 'కౌశేయం క్రిమికోశోత్థ' మిత్యమరః.

మూ. శ్రీమద్భిర్నియమితకంధరాపరాంతై
స్సంసక్తైరగురువనేషు సాంగహారమ్,
సంప్రాపే నిస్సృతమదాంబుభిర్గజేంద్రైః
ప్రస్యందిప్రచలితగండశైలశోభా. 36

వ్యా. శ్రీమద్భిరితి. శ్రీమద్భిః శోభావద్భిః-నియమితాః కంధరాః అపరాంతాః చరమపాదాగ్రాణి చ యేషాం తైః. ని. 'అపరః పశ్చిమః పాద' ఇతి వైజయంతీ. అగురువనేషు సాంగహారం సాంగవిక్షేపం యథా తథా-సంసక్తైః - నిస్సృతాని ప్రచలితాని మదాంబూని యేభ్యః తైః గజేంద్రైః-ప్రస్యందినః జలస్రావిణః - ప్రచలితా యే గండశైలాశ్చ్యుతోపలా స్తేషాం శోభా సంప్రాపే ప్రాప్తా. కర్మణి లిట్. ని. గండశైలాస్తుచ్యుతాః స్థూలోపలా గిరే' రిత్యమరః. అత్రాన్యశోభాస్రాప్త్యసంభవాత్తత్సదృశీ శోభేతి ప్రతిబింబాక్షేపాన్నిదర్శనాలంకారః.

మూ. నిశ్శేషం ప్రశమిత రేణువారణానాం
స్రోతోభిర్మదజలముజ్ఝతామజస్రమ్,
ఆమోదం వ్యవహితభూరిపుష్పగంధం
భిన్నైలాసురభిమువాహ గంధవాహః. 37

వ్యా. నిశ్శేషమితి. గంధం వహతీతి గంధవాహో వాయుః * 'కర్మణ్యణ్.' స్రోతోభిస్సప్తమదనాడీభిః-అజస్రం నిశ్శేషం యథా తథా ప్రశమితః రేణుర్యేన తత్ మదజలముజ్ఝతాం వర్షతాం వారణానాం సంబంధినం. వ్యవహితస్తిరస్కృతః భూరిః బహులః పుష్పగంధో యేన తం-భిన్నాః ఫుల్లాః ఏలాలతావిశేషాః. ని. 'పృథ్వీకాచంద్రబాలైలే'త్యమరః. తత్పుష్పాణి చైలాః. ని. 'పుష్పే జాతిప్రభృతయః స్వలింగా వ్రీహయః ఫలే' ఇత్యమరః. భిన్నైలావత్సురభిం ఘ్రాణేంద్రియతర్పణమిత్యుపమా. పరిమళమామోదమువాహ వహతి స్మ.

మూ. సాదృశ్యం దధతి గభీరమేఘఘోషై
రున్నిద్రక్షుభితమృగాధిపశ్రుతాని,

ఆ తేను శ్చకితచకోరనీలకంఠా
స్కచ్ఛాంతానమరమహేభబృంహితాని. ３౮

వ్యా. సాదృశ్యమితి. గంభీరమేఘఘోషైః సాంద్రగర్జితైః సాదృశ్యం దధతీత్యుపమా. *దధాతే శ్శతృప్రత్యయః * 'వానపుంసకస్యే'తి వికల్పాన్నుమభావః. ఉన్నిద్రాః బృంహితశ్రవణాదేవ ప్రబుద్ధాః క్షుభితాః సంరబ్ధాశ్చ యే మృగాధిపాః తైః శ్రుతాని ఆకర్ణితాని-నతు ప్రతిబుద్ధానీతి భావః. అమరమహేభబృంహితాని మహాంతశ్చ తే ఇభా గజాశ్చేతి మహేభాః అమరాణాం మహేభాః తేషాం బృంహితాని గర్జితాని-కచ్ఛాంతా సమీపప్రదేశాః. ని. 'జలప్రాయమనూపం స్యాత్పుంసి కచ్ఛ స్తథావిధ' ఇత్యమరః. చకితాః గర్జితశంకయా సంభ్రాంతాః చకోరాః పక్షివిశేషాః నీలకంఠాః మయూరాశ్చ యేషు తాః తథాభూతాః ఆతేనుః భ్రాంతిమదలంకారః.

మూ. శాఖావసక్తకమనీయపరిచ్ఛదానా
మధ్వశ్రమాకులవధూజనసేవితానామ్,
జజ్ఞే నివేశనవిభాగపరిష్కృతానాం
లక్ష్మీః పురోపవనజా వనపాదపానామ్. ３౯

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే లక్ష్మీపదలాంఛనే
మహాకావ్యే సప్తమస్సర్గః.

వ్యా. శాఖేతి. పరితః ఛాద్యతే అనేనేతి పరిచ్ఛదః పరికరః వసనాభరణాదిః* 'పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణే'తి ఘప్రత్యయః. * 'ఛాదేర్ఘే ౽ద్వ్యుపసర్గస్యే'తి హ్రస్వత్వం. శాఖాసు అవసక్తాః కమనీయాః పరిచ్ఛదాః యేషాం తేషాం-అధ్వని శ్రమః తేన ఆకులైః పీడితైః వధూజనైస్సేవితానాం విభాగైః ఆవాసభూమివిచ్ఛేదైః-పరిష్కృతానామలంకృతానాం * 'సంపరిభ్యామి'త్యాదినా సుట్. వనపాదపానాం అరణ్యవృక్షాణాం-పురే యదుపవనం కృత్రిమవనం తత్రజాతా పురోపవనజా లక్ష్మీః జజ్ఞేజాతా. అత్రాన్యస్యాన్యలక్ష్మీసంబంధాసంభవా త్తత్సదృశీతి సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తు సంబంధనిబంధనేయం నిదర్శనా. వసంతతిలకావృత్తం శ్లో. 'ఉక్తా వసంతతిలకా తభజాజగౌగ' ఇతి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం సప్తమస్సర్గః.

అష్టమస్సర్గః.

అవ. ఇత్థం సేనానివేశముపవర్ణ్య అధునా పుష్పాపచయం వర్ణయతి.—

మూ. అథ స్వమాయాకృతమందిరోజ్జ్వలం
జ్వలన్మణివ్యోమసదాం సనాతనమ్,
సురాంగనా గోపతిచాపగోపురం
పురం వనానాం విజిహీర్షయా జహుః. ౧

వ్యా. అథేతి. అథ నివేశనానంతరం-సురాంగనాః అప్సరసః-స్వమాయయా స్వేచ్ఛావిశేషేణ కృతైః నిర్మితైః మందిరైః ఉజ్జ్వలం దీప్తం-జ్వలంతః మణయః యస్మిన్ తత్-వ్యోమసదాం గంధర్వాణాం సనాతనం సదాతనం *'సాయంచిర'మిత్యాదినా భవార్థే ట్యుల్-తుడాగమశ్చ. గౌర్వజ్రం స్వర్గో వా, తత్పతిరింద్రః తచ్చాపసవర్ణాని గోపురాణి యస్య తత్తథోక్తమిత్యుపమా. పురం నగరం వనానాం విజిహీర్షయా వనాని విహర్తుమిచ్ఛయా *కర్మణి షష్ఠీ. జహుః తత్యజుః *జహాతేర్లిట్. అత్ర జ్వలం జ్వలదితి పురం పురమితి చాసకృద్వ్యంజనద్వయావృత్త్యా ఛేకానుప్రాసః. అన్యత్ర తత్త్వైపరీత్యా ద్వృత్త్యనుప్రాస ఇతి తయోరుపమాయాశ్చ సంసృష్టిః. అస్మిన్ సర్గే వంశస్థం వృత్తం. 'జతౌ తు వంశస్థ ముదీరితం జరౌ' వితి లక్షణాత్.

మూ. యథాయథం తాస్సహితా నభశ్చరైః
ప్రభాభి రుద్భాసితశైలవీరుధః,
వనం విశంత్యో వనజాయతేక్షణాః
క్షణద్యుతీనాం దధు రేకరూపతామ్. ౨

వ్యా. యథాయథమితి. యథాయథం యథాస్వం-స్వకీయ మనతిక్రమ్యేత్యర్థః. ని. 'యథా స్వేతు యథాయథ' మిత్యమరః. *'యథా స్వే యథాయథం' ఇతి నపుంసకత్వ నిపాతేన హ్రస్వత్వం. నభశ్చరైర్గంధర్వైః-మేఘైశ్చ సహితాః ప్రభాభిః స్వదీప్తిభిః ఉద్భాసితాః శైలవీరుధో యాభిస్తాః-తాః పూర్వోక్తాః వనజాయతేక్షణాః పద్మవిశాలలోచనాః స్త్రియః వనం విశంత్యః-క్షణం ధృతిర్యాసాం తాసాం క్షణద్యుతీనాం విద్యుతాం-ఏకరూపతాం సమానరూపతాం దధుః. ముహుర్భ్రమాంతరాళే తాసాం స్ఫురణస్య క్షణికత్వాదితి భావః, శ్లేషానుప్రాణితేయముపమా. శ్లేష ఏవేతి కేచిత్. ఉభయథాప్యనుప్రాసేన సంసర్గః.

మూ. నివృత్తవృత్తోరుపయోధరక్లమః
ప్రవృత్తనిర్హ్రాది విభూషణారవః,
నితంబినీనాం భృశమాదధే ధృతిం
నభఃప్రయాణాదవనౌ పరిక్రమః. 3

వ్యా. నివృత్తేతి. నివృత్తః గతః వృత్తస్య వర్తులస్య ఉరుపయోధరస్య క్లమో యస్మిన్ సః. పాదప్రక్షేపణేషు విశ్రాంతిసంభవాదితి భావః. కించ, ప్రవృత్తో జాతో నిర్హ్రాది విభూషణానాం నూపురాదీనామారవో యస్మిన్ సః. అవనౌ పృథివ్యాం - పరిక్రమః సంచారః నితంబినీనాం స్త్రీణాం నభఃప్రయాణాద్భృశమధికం * 'పంచమీవిభక్తే' ఇతి పంచమీ. ధృతిం సంతోషమాదధే. అత్ర విశిష్టపరిక్రమస్య ధృత్యాధానహేతుత్వాత్కావ్యలింగ మలంకారః.

ఘనాని కామం కుసుమాని బిభ్రతఃకరప్రచేయాన్యపహాయ శాఖినః,
పురోఽభిసస్రే సురసుందరీజనైర్యథోత్తరేచ్ఛా హి గుణేషు కామినః.

వ్యా. ఘనానీతి. ఘనాని సాంద్రాణి నతు విరళాని కరప్రచేయాని హస్తగ్రాహ్యాణి న తూచ్చాని. * 'కృత్యైరధికార్థవచనే' ఇతి తృతీయాసమాసః. కామం కుసుమాని బిభ్రతః నవకుసుమితాన్-శాఖినః తరూన్ అపహాయ-సురసుందరీజనైః పురోఽగ్రతః అభిసస్రే అభిసృతం. * భావే లిట్. తథాహి—కామినః గుణేష్వతిశయేషు విషయే ఉత్తరముత్తరం యథోత్తరం * వీప్సార్థేఽవ్యయీభావః. యథోత్తరమిచ్ఛా యేషాం తే యథోత్తరేచ్ఛా, ఉత్తరోత్తరాభిలాషుకా హి. అత్ర పరికరోత్థాపితోఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః.

మూ. తనూరలక్తారుణపాణిపల్లవాః
స్ఫురన్నఖాంశూత్కరమంజరీభృతః,
విలాసినీబాహులతా వనాళయో
విలేపనామోదహృతాస్సిషేవిరే. ౪

వ్యా. తనూరితి. విలేపనానాం ఆమోదేన హృతా ఆకృష్టా వనాళయో వనభృంగాః, తనూః కృశాః - అలక్తైరరుణాః పాణయ ఏవ పల్లవాః యాసాం తాః స్ఫురంతః నఖాంశూనాముత్కరాః పుంజా ఏవ మంజర్యః తాః బిభ్రతీతి తథోక్తాః.* క్విప్. విలాసినీనాం బాహవ ఏవ లతాః తాః - సిషేవిరే. అత్ర సమస్తవస్తువిషయ సావయవరూపకమలంకారః. పాణ్యాద్యవయవేషు పల్లవాదీనాం బాహుషు లతానాం చ రూపణాదితి,

మూ. నిపీయమానస్తబకా శిలీముఖైరశోకయష్టిశ్చలబాలపల్లవా,
విడంబయంతీ దదృశే వధూజనైరమందదష్టోష్ఠకరావధూననమ్.

వ్యా. నిపీయమానేతి. శిలీముఖైః అళిభిః. ని. 'అళిబాణౌ శిలీముఖౌ' ఇత్యమరః. నిపీయమానః స్తబకః గుచ్ఛో యస్యాస్సా. చలా బాలపల్లవా యస్యాస్సా. అత ఏవ అమందం దృఢం దష్టః ఓష్ఠో యస్మిన్ తత్ కరావధూననం కరకంపనం విడంబయంతీ అనుకుర్వతీ. స్తబకపానేనోష్ఠదంశనం పల్లవచలనేన కరావధూననం చానుకుర్వతీత్యర్థః. ష్ణూణ్ణో ణ్యంతా ల్ల్యుట్. ణిచి స్ఫాయిష్ శ్రీఞో ర్నుగ్వక్తవ్య ఇతి నుగాగమః. అశోకయష్టిః అశోకశాఖేత్యర్థః. వధూజనైః దదృశే దృష్టా. అత్ర విడంబయంతీతి ప్రస్తుతాశోకశాఖావిశేషణభూతోపమామహిమ్నా అప్రస్తుతనాయికాప్రతీతేస్సమాసోక్తి రలంకారః. తదుత్థాపితయైవోపమయాంగాంగిభావేన సంకీర్యతే.

అవ. అథ కాచిన్మధుపాక్రాంతాం కాంచిదాహ.—

కరౌ ధునానా నవపల్లవాకృతీ వృథాకృథా మానిని మాపరిశ్రమం,
ఉపేయుషీ కల్పలతాభిశంకయా కథన్న్వితస్త్రస్యతి షట్పదావళిః.

వ్యా. కరావితి. మానపరిహారేణ మధుపాశ్రయణేషు న కశ్చిద్బాధ ఇత్యాశయేన సంబోధయతి—హే మానినీతి. నవపల్లవస్య ఆకృతిరివ ఆకృతిర్యయోరిత్యుపమా-తౌ కరౌ ధునానా *ధుఞః క్ర్యాదికాత్కర్తరి లటశ్శానచ్. వృథా వ్యర్థం పరిశ్రమం మాకృథాః మాకురుష్వ. కరోతేరాశీరర్థే మాఙి లుఙ్. వృథాత్వే హేతుమాహ. కల్పలతాభిశంకయా కల్పవల్లీభ్రమేణేతి భ్రాంతిమదలంకారః. ఉపేయుషీ ఉపగతా షట్పదావళిః-కథన్ను. ఇతః త్రస్యతి బిభేతి. న త్రస్యత్యేవేత్యర్థః. *'వాభ్రాశే'త్యాదినా వికల్పాత్ శ్యన్ ప్రత్యయః. అత్ర కాంతాపరిశ్రమనైయర్థ్యరూపకార్యస్య షట్పదావళేః కల్పవల్లీభ్రమనిబంధనత్రాసాభావరూపకారణేన సమర్థనాత్కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః. స చ భ్రాంతిమతాంగాంగిభావేన సంకీర్ణస్సన్నుపమయా సంసృజ్యతే.

అవ. అథ కాచిత్సఖీ కాంచిత్ప్రియకుపితామాహ.—

మూ. జహీహి కోపం దయితోఽనుగమ్యతాం
పురోఽనుశేతే తవ చంచలం మనః,
ఇతి ప్రియం కాంచిదుపేతుమిచ్ఛతీం
పురానునిన్యే నిపుణస్సఖీజనః. ౮

వ్యా. జహీహీతి. ప్రియ ముపైతుం స్వయమేవానుసర్తుం-ఇచ్ఛతీం. *'ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్' ఇతి వికల్పాన్నుమభావః. కాంచిన్నాయికాం నిపుణః చిత్తజ్ఞః సఖీజనః

కోపం జహీహి త్యజ. * 'ఆచహౌ' విత్తి వికల్పాదీకారాదేశః. దయితః-అనుగమ్యతామనుస్రియతాం. ఉభయత్రాపి ప్రార్థనాయాం లోట్. అన్యథా చంచలం అస్థిరం తవ మనః, పురోనుశేతే అగ్రే మశయిష్యతే, అనుతప్స్యత ఇత్యర్థః. * 'యావత్పురా నిపాతయోర్లట్.' ఇతి లట్. ఇత్యనేన ప్రకారేణ పురా పూర్వమేవ అనునిన్యే ప్రసాదయామాస.

అథ చతుర్భిః కాలాపకమాహ.—

మూ. సమున్నతైః కాశదుకూలశాలిభిః
పరిక్వణత్సారసపఙ్క్తిమేఖలైః,
ప్రతీరదేశైస్స్వకళత్రచారుభి
ర్విభూషితాః కుంజసముద్రయోషితః. ౯

వ్యా. సమున్నతైరితి. సమున్నతైః కాశాని అశ్వవాలకుసుమాని దుకూలానీవ తైః శాలంత ఇతి తథోక్తైః. సారసపఙ్క్తయో మేఖలా ఇవ తాః పరిక్వణంత్యో యేషు తే తైః. స్వేషాం కళత్రాణి శ్రోణ్య ఇవ చారవస్తైః. ని. 'కళత్రం శ్రోణి భార్యయో' రిత్యమరః. ప్రతీరదేశైః తటప్రదేశైః - విభూషితాః కుంజసముద్రయోషితః వననద్య ఇత్యర్థః. సురరాజయోషితాం మనాంసి జహ్రురితి సంబంధః. అత్ర తీరాదీనాం కళత్రాద్యుపమ్యాద్యోషిచ్ఛబ్దసామర్థ్యాచ్చ నదీనాం యోషిదౌపమ్యం గమ్యతే.

మూ. విదూరపాతేన భిదాముపేయుష
శ్చ్యుతాః ప్రవాహాదభితః ప్రసారిణః,
ప్రియాంకశీతా శుచిమౌక్తికత్విషో
వనప్రహాసా ఇవ వారిబిందవః. ౧౦

వ్యా. విదూరేతి. విదూరాత్పాతేవ భిదాం భేదం. * 'షిద్భిదాదిభ్యోఙ్' ఇత్యఙ్ ప్రత్యయః. ఉపేయుషః ఉపగతాత్ ప్రవాహాచ్చ్యుతాః అత ఏవ అభితః ప్రసారిణః ప్రసర్పంతః ప్రియాణామంకః ఉత్సంగ ఇవ శీతాః శీతలాః - శుచీనాం మౌక్తికానాం త్విష ఇవ త్విషో యేషాం తే. కించ వనస్య ప్రహాసా ఇవ స్థితా ఇత్యుత్ప్రేక్షా. వారిబిందవశ్చ అత్రోపమయోరుభయోరుత్ప్రేక్షాయాశ్చ సంసృష్టిః.

మూ. సఖీజనం ప్రేమ గురూకృతాదరం
నిరీక్షమాణా ఇవ నమ్రమూర్తయః,
స్థిరద్విరేఫాంజనశారితోదరై
ర్విసారిభిః పుష్పవిలోచనైర్లతాః. ౧౧

వ్యా. సఖీతి. ద్వౌ రేఫౌ వర్ణవిశేషౌ యస్మిన్ స ద్విరేఫః. భ్రమరశబ్దస్తేన తదర్థో లక్ష్యతే. ద్వ్యక్షరం మానమితి విదధాతీతి భాష్యకారః. స్థిరాః నిశ్చలాః ద్విరేఫా ఏవాంజనాని తైః శారితాని శబలీకృతాని ఉదరాణి యేషాం తైః. ని. 'శారశ్శబలవాతయో' రితి విశ్వః. విసారిభిః విస్తృతైః - పుష్పాణ్యేవ విలోచనాని తైః ప్రేమ్ణా గురూకృతః ఆదరో యస్మిన్ కర్మణి తత్తథా కాంతాజనం సఖీజనం నిరీక్షమాణాః పశ్యంత్య ఇవ స్థితా ఇత్యుత్ప్రేక్షా. కుతః? నమ్రమూర్తయః అవనతాంగ్యః లతాశ్చ. అత్ర రూపకోత్ప్రేక్షయోస్సంకరః.

మూ. ఉపేయుషీణాం బృహతీరధిత్యకా
మనాంసి జహ్రుస్సురరాజయోషితామ్,
కపోలకాషైః కరిణాం మదారుణై
రుపాహితశ్యామరుచశ్చ చందనాః. ౧౨

వ్యా. ఉపేయుషీణామితి. మదేన అరుణైః అవ్యక్తరాగైః. ని. 'అవ్యక్తరాగస్త్వరుణ' ఇత్యమరః. కరిణాం కపోలానాం కాషైః కషణైః ఉపాహితశ్యామరుచః జనితకృష్ణవర్ణా ఇతి తద్గుణాలంకారః. చందనాః మలయజాశ్చ. ని. 'గంధసారో మలయజో భద్రశ్రీశ్చందనోఽస్త్రియా'మిత్యమరః. బృహతీః అధిత్యకాః ఊర్ధ్వభూమీః ఉపేయుషీణాం సురరాజయోషితాం మనాంసి జహ్రుః. అత్ర చతుశ్శ్లోక్యాం నద్యాదీనాం విశిష్టానామేవాప్సరోమనోహరణహేతుత్వోక్త్యా కావ్యలింగమలంకారః.

మూ. స్వగోచరే సత్యపి చిత్తహారిణా
విలోభ్యమానాః ప్రసవేన శాఖినామ్,
నభశ్చరాణాముపకర్తుమిచ్ఛతాం
ప్రియాణి చక్రుః ప్రణయేన యోషితః. ౧౩

వ్యా. స్వగోచరమితి. చిత్తహారిణా మనోహరేణ. శాఖినాం ప్రసవేన పుష్పజాతేన. విలోభ్యమానాః ఆకృష్యమాణాః. తత్ర స్పృహయాళవ ఇత్యర్థః. యోషితః అప్సరసః-స్వగోచరే స్వవిషయే సత్యపి-ఆత్మహస్తేనైవ గ్రహీతుం శక్యేఽపీత్యర్థః. ప్రసవ ఇతి శేషః. ఉపకర్తుం పరిచరితుం ఇచ్ఛతాం ప్రసూనాదినా నేన ప్రియం చికీర్షతాం నభశ్చరాణాం గంధర్వాణాం ప్రణయేన హేతునా ప్రియాణి అభిలషితాని, మహ్యమిద మపచిత్య ప్రయచ్ఛేత్యేవమాదీని చక్రుః. స్వకరగ్రాహ్యమపి ప్రసవం స్వకాంతప్రియార్థం తద్దీయమానమేవాగ్రహీషురిత్యర్థః.

మూ. ప్రయచ్ఛతోచ్చైః కుసుమాని మానినీ
విపక్షగోత్రం దయితేన లంభితా,

న కించిదూచే చరణేన కేవలం
లిలేఖ బాష్పాకులలోచనా భువమ్. ౧౪

వ్యా. ప్రయచ్ఛతేతి. కుసుమాని ప్రయచ్ఛతా. *దాణో యచ్ఛాదేశః. దయితేన ఉచ్చైః విపక్షగోత్రం సపత్నీనామధేయం లంభితా ప్రాపితా-తన్నామ్నా ఆహూతేత్యర్థః. ని. 'నామ గోత్రం కులం గోత్ర' మితి శాశ్వతః. అతఏవ-మానినీ న కించి దూచే. * కర్తరి లిట్. కింతు కేవలం బాష్పాకులలోచనా సతీ చరణేన భువం లిలేఖ. గోత్రస్ఖలనజనితేర్ష్యానిమిత్తనిర్వేదాదితి భావః. తదుక్తం దశరూపకే.—శ్లో. 'తత్త్వజ్ఞానాపదీర్ష్యాదేర్నిర్వేదస్స్వావమాననా, తత్ర చింతాశ్రు నిశ్వాసవైవర్ణ్యోచ్ఛ్వాసదీనతా' ఇతి.

మూ. ప్రియేఽపరా యచ్ఛతి వాచమున్ముఖీ
నిబద్ధదృష్టిశ్శిథిలాకులోచ్చయా,
సమాదధే నాంశుకమాహితం వృథా
వివేద పుష్పేషు న పాణిపల్లవమ్. ౧౫

వ్యా. ప్రియ ఇతి. వాచం యచ్ఛతి దదతి సమాలపతి సతీత్యర్థః. * దాణశ్శతృప్రత్యయః. పాఘ్రాధ్మాదినా యచ్ఛాదేశః. ప్రియే నిబద్ధదృష్టిః అతఏవ ఉన్ముఖీ శిథిలః శ్లథః ఆకులశ్చలశ్చ ఉచ్చయో నీవీబంధో యస్యాస్సా. ని. 'నారీకట్యంశుకగ్రంథౌ నీవిస్స్యా దుచ్చయో పృథే'తి మార్కండః. అపరా అన్యా స్త్రీ అంశుకం న సమాదధే నబబంధ. రాగపారవశ్యాదితి భావః. పుష్పేషు వృథా మోఘం ఆహితమారోపితం అస్థానే ప్రసారితమిత్యర్థః. పాణిపల్లవం చ న వివేద. ప్రియాసక్తచిత్తతయేతి భావః. ఏషాచ ప్రగల్భా నాయికా పాణిపల్లవమిత్యత్ర అన్యతరసాధకబాధకప్రమాణాభావాదుపమారూపకయోస్సందేహసంకరః.

మూ. సలీలమాసక్తలతాంతభూషణం
సమాసజంత్యా కుసుమావతంసకమ్,
స్తనోపపీడం నునుదే నితంబినా
ఘనేన కశ్చిజ్జఘనేన కాంతయా. ౧౬

వ్యా. సలీలమితి ఆసక్తాః లగ్నాః లతాంతాః పల్లవా ఏవ భూషణం యస్మిన్ తత్ పల్లవైస్సహ గ్రథితమిత్యర్థః. కుసుమావతంసకం పుష్పశేఖరం కాంతదత్తమితి భావః. సలీలం సమాసజంత్యా శిరసి ప్రతిదధత్యా * 'దంశసంజస్వంజాంశపీ'తి నలోపః. కాంతయా కశ్చిత్ స్తనాభ్యాముపపీడ్య స్తనోపపీడం *'సప్తమ్యాంచే'త్యాదినా ణముల్ప్రత్యయః. నితంబినా ప్రశస్తనితంబవతా * ప్రశంసాయామినిః. ఘనేన నిబిడేన జఘనేన. ని. 'పశ్చాన్నితంబః స్త్రీకట్యాః క్లీబేతు జఘనం పురః' ఇత్యమరః. నునుదే నున్నః. ఔత్సుక్యాతిరేకాదితి భావః. ఏషా చ ప్రగల్భైవ నాయికా.

అవ. అథ యుగ్మేనాహ.—

మూ. కళత్రభారేణ విలోలనీవినా
గళద్దుకూల స్తనశాలినోరసా,
వళివ్యపాయస్ఫుటరోమరాజినా
నిరాయతత్వా దుదరేణ తామ్యతా. ౧౭

వ్యా. కళత్రేతి. విలోలనీవినా గాత్రోన్నమనాద్విశ్లిష్టవస్త్రగ్రంథినా-కళత్ర భారేణ శ్రోణిభారేణ. ని. 'కలత్రం శ్రోణిభార్యయో 'రిత్యమరః. తథా గళత్ స్రంసమానం దుకూలం యాభ్యాం తాభ్యాం స్తనాభ్యాం శాలత ఇతి తథోక్తేన ఉరసా-తథా-వళివ్యపాయేన భంగినివృత్త్యా స్ఫుటా రోమరాజిర్యస్మిన్ తేన-నిరాయతత్వా త్ప్రసారితత్వా త్తామ్యతా తనూభవతా ఉదరేణ చ ఉపలక్షితయా. స్వభావోక్తి రలంకారః.

మూ. విలంబమానాకులకేశపాశయా
కయాచిదావిష్కృతబాహుమూలయా,
తరుప్రసూనాన్యపదిశ్య సాదరం
మనోధినాథస్య మనస్సమాదదే. ౧౮

వ్యా. విలంబమానేతి. విలంబమానః విస్రంసమానః ఆకులః విలులితశ్చ కేశపాశో యస్యా స్తయా-ఆవిష్కృతబాహుమూలయా దర్శితకక్షప్రదేశయా కయాచిత్కాంతయా తరుప్రసూనాని అపదిశ్య. ప్రసూనగ్రహణం వ్యాజీకృత్యేత్యర్థః. ని. 'వ్యాజోపదేశౌ లక్ష్యం చే'త్యమరః. సాదరం సాభిలాషం మనోధినాథస్య ప్రియస్య మనః సమాదదే ఆచకృషే. * కర్మణి లుట్. సర్వాంగసౌష్ఠవదర్శనాత్సద్యోలగ్నం ప్రియమన స్తత్రేతి భావః. అత్ర ప్రియమనోహరణహేతుభిః కాంతావిశేషణపదార్థైః కావ్యలింగ ముత్ప్రేక్షమానం స్వభావోక్త్యా సహాంగాంగిభావేన సంకీర్యతే.

మూ. వ్యపోహితుం లోచనతో ముఖానిలై
రపారయంతం కిల పుష్పజం రజః,
పయోధరేణోరసి కాచిదున్మనాః
ప్రియం జఘానోన్నతపీవరస్తనీ. ౧౯

వ్యా. వ్యపోహితుమితి. ఉన్నతౌ పీవరౌ చ స్తనౌ యస్యాస్సా ఉన్నతపీవరస్తనీ*'స్వాంగాచ్చే' త్యాదినా జీష్. కాచిల్లోచనతః స్వనేత్రాత్-పుష్పజం రజః పరాగం ముఖానిలైః ఫూత్కారమారుతైః వ్యపోహితుమపనేతుం అపారయంతం కిల అశక్నువంతమివ. కిలేత్యళీకే. వస్తుతస్తు తదాస్యస్పర్శలోభాదపారయంతమిత్యర్థః. ప్రియ

మున్మనాః ఉత్సుకా సతీ అతఏవ పయోధరేణ ఉరసి జఘాన. తత్కాపటపరిజ్ఞానజన్యాదౌత్సుక్యాదితి భావః. హననస్య స్థానత్వాదురసీతి సప్తమీ. ఇయం చ ప్రగల్భైవ.

మూ. ఇమాన్యమూనీత్యపవర్జితే శనై-
ర్యథాభిరామం కుసుమాగ్రపల్లవే,
విహాయ నిస్సారతయేవ భూరుహాన్
పదం వనశ్రీర్వనితాసు సందధే. ౨౦

వ్యా. ఇమానీతి. యద్యదభిరామం యథాభిరామం వీప్సాయామవ్యయీభావః. కుసుమాన్యగ్రపల్లవాని చ కుసుమాగ్రపల్లవం తస్మిన్. * 'జాతిరప్రాణినా'మిత్యేకవద్భావా న్నపుంసకత్వం. ఇమాన్యమూని ఇతీత్థం నిర్దేశపూర్వకమిత్యర్థః. * ఇదమదసీసన్నికృష్టవిప్రకృష్టార్థే. శనైః రపవర్జితే అపచితే సతి వనశ్రీః నిస్సారతయేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా. భూరుహాన్ తరూన్ విహాయ వనితాసు పదం సందధే. అత్ర వనితాగతాయాః పుష్పప్రసాధనజనితాయాః లక్ష్మ్యాః విషయభూతాయాః నిగరణేన విషయభూతాయాః వనశ్రియః వనితాగతత్వోక్త్యా అసంబంధే సంబంధరూపాభేదే అభేదరూపా వా అతిశయోక్తిరలంకారః. శ్లో. 'విషయస్యానుపాదానా ద్విషయ్యుపనిబధ్యతే, యత్ర సాతిశయోక్తిస్స్యాత్కవిప్రౌఢోక్తిజీవితే'తి లక్షణాత్. ఉత్ప్రేక్షాఙ్గమస్యాః.

మూ. ప్రవాళభంగారుణపాణిపల్లవః
పరాగపాండూకృతపీవరస్తనః,
మహీరుహాః పుష్పసుగంధిరాదదే
వపుర్గుణోచ్ఛ్రాయమివాంగనాజనః. ౨౧

వ్యా. ప్రవాళేతి. ప్రవాళభంగేన పల్లవలవనేన అరుణపాణిపల్లవః. తద్రసరంజనా దిత్యర్థః. పరాగేణ పుష్పరజసా పాండూకృతా పీవరస్తనా యస్య సః - పుష్పైస్సుగంధిః సురభిః అంగనాజనః మహీరుహాః వృక్షజాతాత్ వపుర్గుణస్య స్వదేహగుణస్య ఉచ్ఛ్రాయః పాణిపల్లవాదేర్యఉత్కర్షస్తం ఆదదే లబ్ధవానివేత్యుత్ప్రేక్షా. వస్తుతస్తు స్వాభావిక ఏవ ప్రవాళభంగాదిభి రభివ్యజ్యత ఇతి భావః. ఉత్కృష్టః శ్రాయః ఉచ్ఛ్రాయ ఇతి ఘఞంతేన ప్రాదిసమాసః. సతూపసృష్టా ద్ఘఞ్ప్రత్యయః. శ్రిణీభువోఽనుపసర్గ ఇతి ప్రతిషేధాత్.

అవ. అథ పంచభిః శ్లోకైః కులకమాహ:—

మూ. వరోరుభిర్వారణహస్తపీవరైశ్చిరాయ ఖిన్నాన్నవపల్లవశ్రియః,
సమేఽపి యాతుం చరణాననీశ్వరాన్మదాదివ ప్రస్ఖలతః పదేపదే.

వ్యా. వరోరుభిరితి. అనుసాను సానుషు యద్వర్త్మ తత్సకాశాత్-గురుణా ఖేదేన మంథరమలసం వినిర్యతీనాం నిర్గచ్ఛంతీనాం సురాంగనానాం సంబంధిభిః వారణహస్తపీవరైః కరికరస్థూలైః-వరాశ్చ తే ఊరవశ్చ తైశ్చిరాయ భిన్నాః-కించ నవపల్లవానాం శ్రీరివ శ్రీర్యేషాం తాః తద్వన్మృదూని ఇత్యర్థః. అతఏవ సమే సమస్థలేఽపి కింపునర్విషమ ఇతి భావః. యాతుం గంతుం అనీశ్వరాః అశక్తాః అత ఏవ మదాదివ పదేపదే * వీప్సాయాం ద్విర్భావః. ప్రస్ఖలత్చరణాః, మదాదివేత్యుపమా.

మూ. విసారికాంచీమణిరశ్మిలబ్ధయా
మనోహరోచ్ఛ్రాయనితంబశోభయా,
స్థితాని జిత్వా నవసైకతద్యుతిం
శ్రమాతిరిక్తైర్జఘనాని గౌరవైః. ౧౩

వ్యా. విసారీతి. విసారిభిః-కాంచీమణిరశ్మిభిః లబ్ధయా తజ్జనితయేత్యర్థః. మనోహరః ఉచ్ఛ్రాయః ఉత్సేధో యేషాం తేషాం నితంబానాం శోభయా కరణేన. నవసైకతానాం ద్యుతిం శోభాం జిత్వా స్థితాని తత్తుల్యానీత్యర్థః. అతఏవోపమాలంకారః. శ్రమేణ అతిరిక్తైః అతిశయితైః గౌరవైః గురుత్వగుణైరుపలక్షితాని. భృశం భారాయమాణానీత్యర్థః. జఘనాని చ. ఉచ్ఛ్రాయో వ్యాఖ్యాతః.

మూ. సముచ్ఛ్వసత్పంకజకోశకోమలై
రుపాహితశ్రీణ్యుపనీవి నాభిభిః,
దధంతి మధ్యేషు వలీవిభంగిషు
స్తనాతిభారాదుదరాణి నమ్రతామ్. ౧౪

వ్యా. సముచ్ఛ్వసదితి. సముచ్ఛ్వసత్పంకజకోశకోమలైః దళత్కమలముకుళమృదుభిరిత్యుపమా. నాభిభిః ప్రతారికాఖ్యైరుదరరంధ్రైః ని. 'అథ నాభిస్తు జంత్వంగే యస్య సంజ్ఞా ప్రతారికా, రథచక్రస్య మధ్యస్థపిండికాయాం చ నూపుర' ఇతి కేశవః. పుల్లింగతాయాం తు కవిరేవ ప్రమాణం †ఉపనీవి నీవ్యాస్సమీపే-ఉపాహితశ్రీణి జనితకాంతీని-తథా వలీవిభంగిషు ఊర్మిమత్సు మధ్యేష్వవలగ్నేషు స్తనాతిభారాన్నమ్రతాం దధంతి బిభ్రాణాని. ల 'వా నపుంసకస్యేతి' వికల్పాచ్చతుర్నుమాగమః. ఉదరాణి చ.

†'ముఖ్యరాట్ క్షత్రియో ర్నాభిః పుంసి ప్రాణ్యంగకే ద్వయో'రితి త్రికాండశేషవచనాత్. 'ముఖ్యరాట్ క్షత్రియోః పుంసి నాభిః ప్రాణ్యంగకేద్వయోః, చక్రమధ్యేప్రధానే చ స్త్రియాం కస్తూరికామదే' ఇతి రథసకోశాచ్చ నాభిశబ్దస్య పుల్లింగత్వం ప్రామాణికమేవేతి బోధ్యమ్.

మూ. సమానకాంతీని తుషారభూషితైః
సరోరుహైరస్ఫుటపత్త్రపఙ్క్తిభిః,
చితాని ఘర్మాంబుకణైస్సమంతతో
ముఖాన్యనుత్ఫుల్లవిలోచనాని చ. ౧౭

వ్యా. సమానేతి. కించ, ఘర్మాంబుకణైః స్వేదోదకబిందుభిః సమంతతః చితాని వ్యాప్తాని-అనుత్ఫుల్లవిలోచనాని అవికసదక్షీణి-అత ఏవ. తుషారభూషితైః శీకరపరివృతైః. ని. 'తుషారౌ హిమశీకరా'విత్యమరః. అస్ఫుటపత్త్రపఙ్క్తిభిః అవికచదళావళిభిః. ని. 'వ్యాకోచవికచస్ఫుటా' ఇత్యమరః. సరోరుహైః సమానకాంతీనీత్యుపమా-ముఖాని చ.

మూ. వినిర్యతీనాం గురుఖేదమంథరం
సురాంగనానామనుసాను వర్త్మనః,
సవిస్మయం రూపయతో నభశ్చరా
న్వివేశ తత్పూర్వమివేక్షణాదరః. ౧౮

వ్యా. వినిర్యతీనామితి. సవిస్మయం రూపయతః పూర్వోక్తచరణాదీని నిర్వర్ణయతః, నభశ్చరాన్ గంధర్వాన్ తత్పూర్వమివ తదేవ ప్రథమం యథా తథేవేత్యుత్ప్రేక్షా. ఈక్షణాదరః ఆలోకనకౌతుకం వివేశ పూర్వార్ధం వరోరుభిరితి శ్లోకే వ్యాఖ్యాతం. అత్ర కులకే స్వభావోక్తిరుత్ప్రేక్షాంగం.

అవ. ఇత్థం పుష్పాపచయముపవర్ణ్య జలక్రీడావర్ణనమారభతే:—

మూ. అథస్ఫురన్మీనవిధూతపంకజా
విపంకతీరస్ఖలితోర్మిసంహతిః,
పయోఽవగాఢుం కలహంసనాదినీ
సమాజుహావేవ వధూస్సురాపగా. ౧౯

వ్యా. అథేతి. అథ పుష్పాపచయానంతరం-స్ఫురద్భిః చలద్భిర్మీనైః విధూతపంకజేతి సదృష్టిముఖవీక్షణోక్తిః - విపంకం పంకరహితం విహారయోగ్యమితి యావత్. తత్ర తీరే స్ఖలితా విచలితా ఊర్మీణాం సంహతిర్యస్యాం సేతి హస్తసంజ్ఞోక్తిః. కలహంసనాదినీ కాదంబశబ్దవతీతి వాగ్వ్యాపారోక్తిః. అత ఏవ సురాపగా గంగా వధూరప్సరసః పయోఽవగాఢుం అవగాహితుం. గాహేరూదిత్త్వాదిడ్వికల్పః. సమాజుహావేవ ఆకారయామాసేవేత్యుత్ప్రేక్షా. ని. 'హూతిరాకారణాహ్వానే' ఇత్యమరః. *హ్వాయతేర్లిట్. * 'అభ్యస్తస్య'చేతి సంప్రసారణం. అత్ర మీనపంకజాదివర్ణనం సురాపగాయాః నైసర్గికమితి కేచిత్. తస్మాన్నోపారముపమావ్యక్తికమలంకారః. తదుక్తం-'ఉపమానస్య యా వ్యక్తిరుపమావ్యక్తిమాత్రతః, ప్రకాశమేతి తత్ప్రాహురుపమావ్యక్తికం బుధా'ఇతి. *

---

* కుండలితో గ్రంథః ముంబాపుస్తకే నాస్తి.

ప్రశాంతఘర్మాభిభవశ్శనైర్వివాన్ విలాసినీభ్యః పరిమృష్టపంకజః.
దదౌ భుజాలంబమివాత్తశీకర స్తరంగమాలాంతరగోచరోఽనిలః.

వ్యా. ప్రశాంతేతి. ప్రశాంతఘర్మాభిభవః ప్రశాంతోష్ణబాధః * 'వాదాంత శాంతే'త్యాదినా నిపాతనాత్సాధుః. శనైర్వివాన్ మందం వహన్. విపూర్వాత్ వాతే శ్శతృప్రత్యయః. పరిమృష్టపంకజః పద్మగంధీత్యర్థః. ఆత్తశీకరః, కుతః? తరంగమాలానాం అంతరం మధ్యం గోచరః స్థానం యస్య సః అనిలః-విలాసినీభ్యః భుజాలంబం దదావివేత్యుత్ప్రేక్షా. విశిష్టవాయుసంపర్కాత్తత్కోచ్ఛ్వాసురిత్యర్థః.

గతైస్సహావైః కలహంసవిక్రమం కళత్రభారైః పులినం నితంబిభిః,
ముఖైస్సరోజానిచ దీర్ఘలోచనైస్సురస్త్రియస్సామ్యగుణాన్నిరాసిరే.

వ్యా. గతైరితి. సురస్త్రియోఽప్సరసః-సహావైః సవిలాసైః గతైః గతిభిః. *'నపుంసకే భావే క్తః.'-కలహంసానాం విక్రమం గతిం విలాసవిధురమితి శేషః. తథా నితంబిభిః ప్రశస్తనితంబైః కళత్రభారైః జఘనభారైః పులినం నితంబభారశూన్యమితి శేషః. తథా దీర్ఘలోచనైః ముఖైః సరోజాని చ, అలోచనానీతి శేషః. సామ్యమేవ గుణస్తస్మాత్ నిరాసిరే నిరస్తవత్యః. గుణవదగుణయోః కుతస్సామ్యమితి భావః. అస్యతేః కర్తరి లిట్. ఉపసర్గాదస్యత్యూహ్యోర్వేతి వికల్పాదాత్మనేపదం.

మూ. విభిన్నపర్యంతగమీనపఙ్క్తయః పురో విగాఢాస్సఖిభిర్మరుత్వతః,
కథంచిదాపస్సురసుందరీజనైస్సభీతిభిస్తత్ప్రథమం ప్రపేదిరే.

వ్యా. విభిన్నేతి. విభిన్నాః విచ్యుతాః పర్యంతగాః ప్రాంతగాః మీనానాం పఙ్క్తయో యాసాం తాః, కుతః? మరుత్వతః ఇంద్రస్య సఖిభిః సచివైః గంధర్వైః పురః పూర్వమవగాఢాః ప్రవిష్టాః. తాసాం విశ్వాసార్థం గర్తగ్రాహాదిపరీక్షార్థం చేతి భావః. సభీతిభిః అప్రవిష్టవిషయత్వాత్సభయైః విషాదిభిరితి పాఠేఽప్యయమేవార్థో లక్ష్యః. సురసుందరీజనైః తదేవావగాహనం ప్రథమం యథాతథా అతఏవ కథంచిత్ భయాత్కృచ్ఛ్రేణ ఆపః ప్రపేదిరే అవజగాహిరే.

మూ. విగాఢమాత్రే రమణీభిరంభసి ప్రయత్నసంవాహితపీవరోరుభిః,
విభిద్యమానా విససార సారసానుదస్య తీరేషు తరంగసంహతిః.

వ్యా. విగాఢేతి. ప్రయత్నేన సంవాహితాః సంచారితాః పీవరాః స్థూలాః ఊరవో యాభిస్తాభిః రమణీభిః-విగాఢ ఏవ విగాఢమాత్రే ప్రవిష్టఏవ సతీత్యర్థః. సుప్సుపేతి సమాసః. ని. 'మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే' ఇత్యమరః. విభిద్యమానా స్వయం వికీర్యమాణా * కర్మకర్తరి శానచ్. తరంగసంహతిః తీరేషు సారసాన్ పక్షివిశేషాన్. ని. 'సారసో మైథునీ కామీ గోనర్దః పుష్కరాహ్వయ' ఇతి

యాదవః. యద్వా సారసాన్ హంసాన్. ని. 'చక్రాంగః సారసో హంస' ఇతి శబ్దార్ణవే. ఉదస్య ఉత్సార్య విససార వితస్తార.

శిలాఘనైర్నాకసదాముర:స్థలైర్బృహన్నివేశైశ్చ వధూపయోధరైః,
తటాభినీతేన విభిన్నవీచినా రుషేవ భేజే కలుషత్వమంభసా. 32

వ్యా. శిలేతి. శిలావద్ఘనైః కఠినైః. నాకసదాం గంధర్వాణాం ఉరఃస్థలైః. బృహన్నివేశైః మహాసంస్థానైః అతిస్థూలైరిత్యర్థః. వధూపయోధరైశ్చ తటమభితః నీతేన ప్రాపితేన అతఏవ విభిన్నవీచినా భగ్నోర్మిణా అంభసా కర్త్రా రుషేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా కలుషత్వ మావిలత్వం మనఃక్షోభశ్చ ధ్వన్యతే. భేజే - కర్మణి లిట్. యథా కశ్చిన్మృదుస్వభావః కేనచిత్ కఠినాత్మనా సాంగభంగం తాడయిత్వా నిష్కాసితః క్షుభ్యతి తద్వదితి భావః. కలుషత్వమిత్యత్ర వాచ్యప్రతీయమానయోరభేదాధ్యవసాయః. అన్యథా శుద్ధవాచ్యస్యావిలత్వస్య రోషాహేతుకత్వాదుత్ప్రేక్షానుత్థానాదితి.

మూ. విధూతకేశాః పరిలోళితస్రజ
స్సురాంగనానాం ప్రవిలుప్తచందనాః,
అతిప్రసంగాద్విహితాగసో ముహుః
ప్రకంపమీయుస్సభయా ఇవోర్మయః 33

వ్యా. విధూతేతి. విధూతాః కంపితాః కేశాః యైస్తే విధూతకేశాః పరిలోళితాః మృదితాః స్రజో యైస్తే. ప్రవిలుప్తం ప్రమృష్టం చందనమంగరాగో యైస్తే. ఊర్మయః తరంగాః అతిప్రసంగాదతిసాంగత్యాత్ పరస్త్రీసంసర్గరూపాదత్యాచారాద్వా. సురాంగనానాం విహితాగసః కృతమండనఖండనరూపాపరాధాః అత ఏవ సభయా ఇవ స్త్రీభ్యో భీతా ఇవ ముహుః ప్రకంపమీయుః. స్వాభావికస్య ప్రకంపస్య భయహేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే, యద్వా సురాంగనానాం విధూతకేశా ఇత్యాదియోజనా. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వాత్సమాసః. స్త్రీసంగ్రహణసాహసమపరాధః. భయం తు రాజాదిభ్య ఇతి.

మూ. విపక్షచిత్తోన్మథనా నఖవ్రణా
స్తిరోహితా విభ్రమమండనేన యే,
హృతస్య శేషానివ కుంకుమస్య తాన్
వికత్థనీయాన్ దధురన్యథా స్త్రియః. 34

వ్యా. విపక్షేతి. విపక్షస్య సపత్నీజనస్య చిత్తానాం ఉన్మథనాః వ్యథకా ఇత్యర్థః. బహుళగ్రహణాత్కర్తరి ల్యుట్. యే నఖవ్రణాః నఖక్షతాని. ని. 'వ్రణోస్త్రియా'

మిత్యమరః. విభ్రమస్సౌందర్యమిత్యుక్తం-తస్య మండనం * తాదర్థ్యేషష్ఠ్యాఖ్యాపాది వత్షష్ఠీసమాసః. నతు చతుర్థీసమాసః, యూపదార్వాదివత్ప్రకృతివికృతిభావాభావా దితి. తేన కుంకుమలేపనాదినా తిరోహితాః ఛన్నాః, హ్రుతస్య క్షాళితస్య కుంకుమస్య శేషానివావశిష్టరేఖానివ స్థితానిత్యుత్ప్రేక్షా-వికత్థనీయాన్ భర్తృవాల్లభ్యస్య వ్యంజకత్వేన శ్లాఘనీయాన్-నఖవ్రణాన్ స్త్రియః అన్యథా దదుః ప్రకాశం దధురిత్యర్థః.

మూ. సరోజపత్రే ను విలీనషట్పదే
విలోలదృష్టేస్స్విదమూ విలోచనే,
శిరోరుహాస్స్విన్నతపక్ష్మసంతతే
ర్ద్విరేఫబృందం నువిశబ్దనిశ్చలమ్. 35

వ్యా. అథ యుక్తేనాహ—సరోజేత్యాదినా. అమూ పురోవర్తినీ విలీనషట్పదే సంసక్తభృంగే, సకనీనికత్వమక్ష్ణో రర్థసిద్ధమిత్యుపమానం విశిష్యతే-సరోజపత్రే నుయద్వా విలోలదృష్టేః చంచలాక్ష్యాః విలోచనే స్విత్-నుస్విచ్ఛబ్దౌ వితర్కే. నత పక్ష్మసంతతేః పక్ష్మలాక్ష్యాః శిరోరుహాః స్విత్-విశబ్దం నిశ్శబ్దం నీరవం చ తన్నిశ్చలంచ ద్విరేఫబృందం ను.

మూ. అగూఢహాస్యస్ఫుటదంతకేసరం
ముఖం స్విదేతద్వికసన్ను పంకజమ్,
ఇతి ప్రలీనాం నళినీవనే సఖీం
విదాంబభూవుస్సుచిరేణ యోషితః. 36

వ్యా. అగూఢేతి. కించ, అగూఢహాస్యం వ్యక్తస్మితం తేనస్ఫుటాః కేసరా ఇవ దంతాః దంతకేసరా యస్య తత్ ముఖం స్విత్-యద్వా వికసత్పంకజం ను. ఇతీత్థం-సంశయ్యేతి శేషః. నళినీవనే ప్రలీనాం నిగూఢాం సఖీం యోషితః సుచిరేణ బహుకాలేన విదాంబభూవుః విదుః. నిశ్చిక్యురిత్యర్థః. * 'ఉపవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యా' మితి వికల్పాదామ్ప్రత్యయః. అత్ర యుక్తే నిశ్చయాంతస్సందేహాలంకారః.

మూ. ప్రియేణ సంగ్రథ్య విపక్షసన్నిధా
వుపాహితాం వక్షసి పీవరస్తనే,
స్రజం న కాచిద్విజహౌ జలావిలాం
వసంతి హి ప్రేమ్ణి గుణా న వస్తుని. 37

వ్యా. ప్రియేణేతి. కాచిత్ప్రియేణ సంగ్రథ్య స్వయమేవ రచయిత్వా-విపక్షసన్నిధౌ సపత్నీజనసమక్షం పీవరస్తనే వక్షసి ఉపాహితాం స్రజం మాలాం జలావిలాం

మృదితామపీత్యర్థః. న విజహౌ న తత్యాజ. న చ నిర్గుణాయాం తత్ర కా ప్రీతిరితి వాచ్యమిత్యర్థాంతరన్యాసేనాహ.—తథాహి—గుణాః ప్రేమ్ణి వసంతి; వస్తుని న వసంతి. యత్ప్రీత్యాస్పదం తదేవ గుణవత్ అన్యత్తు గుణవదపి నిర్గుణమేవ. ప్రేమ న వస్తుపరీక్షా మపేక్షత ఇతి భావః.

మూ. అసంశయం న్యస్తముపాంతరక్తతాం
యదేవ రోద్ధుం రమణీభిరంజనమ్,
హృతేఽపి తస్మిన్సలిలేన శుక్లతాం
నిరాస రాగో నయనేషు న శ్రియమ్. 38

వ్యా. అసంశయమితి. స్త్రీణాం నేత్రశోభార్థం అంజనధారణ మంబువిహారాత్తదపగమే సతి రక్తవర్ణత్వం చాక్ష్ణాం తతశ్శౌక్ల్యతిరోధానం చేతి స్థితే ఉత్ప్రేక్షతే. రమణీభిః సురాంగనాభిః-యదంజనం న్యస్తం తదితి శేషః. యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్. తదంజనం ఉపాంతయోర్యా రక్తతా తాం రోద్ధుం ప్రతిబంధుం నిరసితుమేవ న్యస్తం. న తు శోభార్థమిత్యర్థః. అన్యథా రాగాభివ్యాప్త్యా శౌక్ల్యతిరోధానం న స్యా దిత్యర్థః. అసంశయమిత్యుత్ప్రేక్షావ్యంజకం, సంశయస్యాభావః అసంశయం నాత్ర సంశయోఽస్తీత్యర్థః. అర్థాభావేఽవ్యయీభావః. కుత ఏతదితి చేత్, యత స్తస్మిన్నంజనే సలిలేన హృతే క్షాళితే సత్యపి రాగః పూర్వోక్తోపాంతరక్తతా ప్రతిబంధాభావాదధికః ప్రసృతేత్యాశయః. నయనేషు శుక్లతాం నిరాస నిరస్తవాన్ *అస్యతే ర్లిట్. శ్రియం శోభాం తు న నిరాస. అతః శౌక్ల్యవిరోధిరాగనిరోధార్థ మేవాయమంజనన్యాసో నతు శోభార్థః. తస్యా స్తదభావేఽపి సద్భావాదిత్యర్థః-అంజనాపగమేఽపి తన్నయనానాం రాగ ఏవాలంకారోఽభూదితి భావః. అత్రాంజనన్యాస మనూద్య తస్య శోభార్థత్వనిషేధేన రాగనిరోధార్థత్వోత్ప్రేక్షణ ముచితం-ఉత్తరార్ధే తస్యైవ సమర్థనాత్ ఏవం చ రోద్ధుం యదంజనం న్యస్తమిత్యేవాన్వయే విధ్యనువాదవిరోధస్స్యాత్. ఫలోత్ప్రేక్షేయం.

మూ. ద్యుతిం వహంతో వనితావతంసకా
హృతాః ప్రలోభాదివ వేగిభిర్జలైః,
ఉపప్లుతా స్తత్క్షణశోచనీయతాం
చ్యుతాధికారాస్సచివా ఇవాయయుః. 39

వ్యా. ద్యుతిమితి. ద్యుతిం శోభాం తేజశ్చ వహంతః-వేగిభిః జవిభిః హృద్వేగిభిశ్చ జలై స్తోయైః జడైశ్చ, లడయోరభేదాత్. ని. 'జలం గోకలలే నీరే హ్రీబేరేఽథ జడే స్యవ' దితి విశ్వః. ప్రలోభాత్ గార్ధ్న్యాదివేత్యుత్ప్రేక్షా. హృతాః గృహీతాః స్థానాత్ భ్రంశితాః ఉపప్లుతాః మృదితాః- యద్వా కర్తరి క్తః ప్లవమానా ఇత్యర్థః.

అన్యత్ర ధనగ్రహణబంధనాదినా పీడితాః, వనితావతంసకాః కర్ణపూరాః-చ్యుతాధికారాః భ్రష్టాధికారాస్సచివా ఇవ తత్క్షణం శోచనీయతాం ఆయయుః ప్రాపుః.

మూ. విపత్రలేఖానిరలక్తకాధరా నిరంజనాక్షీరపి బిభ్రతీశ్శ్రియమ్,
నిరీక్ష్యరామా బుబుధే నభశ్చరై రలంకృతం తద్వపుషైవమండలమ్.

వ్యా. విపత్రేతి. విగతాః పత్రరేఖాః తిలకవిశేషాః యాసాం తాః-విపత్రలేఖాః-నిరలక్తకాః క్షాళితలాక్షారాగాః అధరాః యాసాం తాః-నిరంజనాని అక్షీణి యాసాంతాః* 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్ షచ్', 'షిద్గౌరాదిభ్యశ్చే'తి. జీష్. తథాపి శ్రియం బిభ్రతీః శోభాకారణాభావేఽపి శోభమానా ఇతి విభావనాలంకారః. రామాః నిరీక్ష్య నభశ్చరైః-గంధర్వైః-తాసాం వపుషైవ మండన మలంకృతం-నతు మండనేన తద్వపురిత్యేవకారార్థః ఇతి బుబుధే జ్ఞాతం. కర్మణి లిట్. స్వభావరమణీయానాం కిమలంకరణైరితి భావః.

మూ. తథా న పూర్వం కృతభూషణాదరః
ప్రియానురాగేణ విలాసినీజనః,
యథా జలార్ద్రో నఖమండనశ్రియా
దదాహ దృష్టీః ప్రతిపక్షయోషితామ్. ౪౧

వ్యా. తథేతి. విలాసినీజనః పూర్వం జలవిహారాత్ప్రాక్ కృతో భూషణేష్వాదరో యేన' సః - అనురక్తప్రియత్వాత్సమ్యక్ప్రసాధితస్సన్నపీత్యర్థః. ప్రియస్యానురాగేణ ప్రేమ్ణా ప్రతిపక్షయోషితాం సపత్నీనాం దృష్టీశ్చక్షూంషి తథా న దదాహ న దుఃఖీచకార. యథా జలేన ఆర్ద్రః ప్రక్షాళితస్సన్నపీత్యర్థః. నఖశబ్దేన నఖక్షతాని లక్ష్యంతే. తాన్యేవ మండనం తస్య శ్రియా తత్కృతశోభయేత్యర్థః. ప్రియానురాగరతివిశేషయోః వ్యంజకయేత్యర్థః.విపక్షయోషితాం సపత్నీనాం దృష్టీః యథా దదాహ తాపయామాస - మండనాంతపరాదపి నఖమండనమనురాగాదపి తదనుభావః సపత్నీనాం దుఃఖహేతురితి భావః. జలార్ద్రో దదాహేతి విరుద్ధకార్యోత్పత్తిరూపో విషమాలంకారః. శ్లో. 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా వా స్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రిధే'తి లక్షణాత్.

మూ. శుభాననాః సాంబురుహేషు భీరవో
విలోలహారాశ్చలఫేనపఙ్క్తిషు,
నితాంతగౌర్యో హృతకుంకుమేష్వలం
న లేభిరే తాః పరభాగమూర్మిషు. ౪౨

వ్యా. శుభేతి. శుభాననాః కోమలవదనాః-విలోలహారాః చలమౌక్తికహారాః నితాంతగౌర్యః అరుణాంగ్యః ని. 'గౌరాఽరుణే సితే పీత' ఇతి వైజయంతీ. *గౌరాదిత్వాత్ జీష్. భీరవః తాః స్త్రియః. ని. 'విశేషాత్త్వంగనా భీరు' రిత్యమరః. సాంబురుహేషు సకమలేషు చలాః ఫేనపఙ్క్తయో డిండీరరాజయో యేషు తేషు వ్యాతాని క్షాళితాని కుంకుమాని యైస్తేషు కుంకుమసంక్రమారుణేష్విత్యర్థః. ఊర్మిషు విషయేషు అల మత్యర్థం పరభాగం గుణోత్కర్షం న లేభిరేన ప్రాప్తవత్యః. ని. 'పరభాగో గుణోత్కర్ష' ఇతి యాదవః. తాసా మూర్మీణాం చారుత్వాదిగుణసామ్యాన్న కశ్చిద్విశేషోఽలక్ష్యత ఇత్యర్థః. అత ఏవ సామాన్యాలంకారః. శ్లో. 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వంతరైకతే'తి లక్షణాత్. శుభాననత్వసాంబురుహత్వాద్యుభయవిశేషణానాం క్రమేణాన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారశ్చ. ఉక్తంచ కావ్యప్రకాశే.—శ్లో. 'యథాసంఖ్యం క్రమేణైవ క్రమికాణాం సమన్వయా'దితి. అనయోరంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. హ్రదాంభసి వ్యస్తవధూకరాహతే
రవం మృదంగధ్వనిధీరముజ్ఝతి,
ముహుస్తనైస్తాలసమం సమాదదే
మనోహరం నృత్తమివ ప్రవేపితమ్. ౪౩

వ్యా. హ్రదాంభసీతి. వస్తాభ్యాం విపర్యాసితాభ్యాం వధూకరాభ్యాం ఆహతే ఏకేన కరేణోత్సార్య అన్యేన తాడిత ఇత్యర్థః. హ్రదాంభసి మృదంగధ్వనివద్ధీరం గంభీరం రవం ధ్వని ముజ్ఝతి సతి-తథా ధ్వనతి సతీత్యర్థః. ముహుః పునఃపునః స్తనైః తాళో గీతవాద్యనృత్తానాం పరిచ్ఛేదః. ని. 'తాళః కాలక్రియామాన' మిత్యమరః. సమాదదే స్వీకృతం. ఉపమాలంకారః.

మూ. శ్రియా హసద్భిః కమలాని సస్మితై
రలంకృతాంబుః ప్రతిమాగతైర్ముఖైః,
కృతానుకూల్యా సురరాజయోషితాం
ప్రసాదసాఫల్యమవాప జాహ్నవీ. ౪౪

వ్యా. శ్రియేతి. శ్రియా శోభయా కమలాని హసద్భిః కమలతుల్యైరిత్యుపమా. హసతీర్ష్యత్యసూయతీతి దండినా సదృశపర్యాయపాఠాత్. సస్మితైః ప్రతిమాం ప్రతిబింబత్వం గతైః. ని. 'ప్రతిమానం ప్రతిబింబం ప్రతిమా ప్రతియాతనే'త్యమరః. ముఖైరలంకృతాని అంబూని యస్యాస్సా, కించ - సురరాజయోషితాం కృతం అనుకూల్యం విహారసాధనసంపాదనాద్యుపకారో యయా సా-ఇత్థం యోషిద్భిః

ఉపకృతా స్వయం చ తాసాముపకృశవతీ జాహ్నవీ గంగా స్వస్యాః ప్రసాదస్య స్వచ్ఛత్వస్య సాఫల్యం - అర్ధగౌరవాదివత్ షష్ఠీసమాసనిర్వాహః - అవాప లేభే. అప్రసన్నాంభసి విహారబింబగ్రహణయోరసంభవాదిత్యర్థః. స్వచ్ఛాఏవ హి పరై రుపక్రియంతే-స్వయం చోపకుర్వతే తేషామితి భావః. కృతానుకారేతి పాఠే అనుకారోఽనుకూలకరణం ఉపకార ఇత్యేకం వ్యాఖ్యేయం. అత్ర జాహ్నవీవిశేషణపదార్థస్య ప్రసాదసాఫల్యం ప్రతి హేతుత్వాత్కావ్యలింగమలంకారః.

మూ. పరిస్ఫురన్మీనవిఘట్టితోరవస్సురాంగనాస్త్రాసవిలోలదృష్టయః,
ఉపాయయుః కంపితపాణిపల్లవాస్సఖీజనస్యాపివిలోకనీయతామ్.

వ్యా. పరీతి. పరిస్ఫురద్భిః వివర్తమానైః మీనైః విఘట్టితా ఆహతా ఊరవో యాసాం తాః-అతఏవ త్రాసవిలోలదృష్టయః ఉద్వేగచంచలనేత్రాః-కంపితాః పాణిపల్లవాః పల్లవపాణయః యాసాం తాః సురాంగనాః-సఖీజనస్యాపి విలోకనీయతాం దర్శనీయతాం ఉపాయయురుపగతాః కిముత తత్ప్రియజనస్యేతి భావః. స్వభావోక్తిరలంకారః.

మూ. భయాదివాశ్లిష్య ఝషాహతేఽంభసి
ప్రియం ముదా నందయతిస్మ మానసీ,
అకృత్రిమప్రేమరసాహితైర్మనో
హరంతి రామాః కృతకైరపీహితైః. ౪౮

వ్యా. భయాదితి. మానసీ యత్ర భర్తృసంగ్రహణేతి భావః. అంభసి ఝషాహతే మీనకంపితే సతి. సి. 'పృథురోమా ఝషో మత్స్య' ఇత్యమరః. భయాదివ వస్తుతస్తు న తథేతి భావః. కింతు ముదా హేతుస్సర్వే వ ఆశ్లిష్య ప్రియమానందయతి. స్మ. తథాహి.—రామాః స్త్రియః అకృత్రిమః అనారోపితః యః ప్రేమైవ రసః తేన ఆహితైః జనితైః కృతకైః కృత్రిమైరపి ఈహితైశ్చేష్టితైః మనో హరంతి. ఆరోపితమపి భయం ప్రేమమూలత్వాన్మనోహారం బభూవేత్యర్థః. అత్ర తుల్యావభావేన భయేన సహజరాగనిగూహనాత్ మీలనాలంకారః. శ్లో. 'మీలనం వస్తునా యత్ర వస్త్వంతరనిగూహన' మితి లక్షణాత్-స చార్థాంతరన్యాసేన సంసృజ్యతే.

మూ. తిరోహితాంతాని నితాంతమాకులై
రపాం విగాహాదలకైః ప్రసారిభిః,
యయుర్వధూనాం వదనాని తుల్యతాం
ద్విరేఫబృందాంతరితైస్సరోరుహైః. ౪౯

వ్యా. తిరోహితేతి. అపాం విగాహాత్ జలమజ్జనాత్.నితాంతం ఆకులైః వ్యాకీర్ణైః ప్రసారిభిః ఆయతైః అలకైః తిరోహితాంతాని ఛన్నప్రాంతాని వధూనాం వదనాని

ద్విరేఫబృందైః అంతరితాని ఛన్నాని తైః-సరోరుహైః తుల్యతాం సాదృశ్యం యయు రిత్యుపమాలంకారః.

మూ. కరౌ ధునానా నవపల్లవాకృతీ
పయస్యగాధే కిల జాతసంభ్రమా,
సఖీషు నిర్వాచ్యమధార్ష్ట్యదూషితం
ప్రియాంగసంశ్లేషమవాప మానినీ. ౨౮

వ్యా. కరావితి. మానినీ పయస్యగాధే సతి-కిలేత్యలీకే. మజ్జనభయాదివేత్యర్థః. జాతసంభ్రమా జాతోద్వేగా-అతఏవ నవపల్లవాకృతీ కరౌ ధునానా కంపయంతీతి. ధూఞ్ కంపన ఇత్యస్మాత్ క్ర్యాదికాత్కర్తరి లట శ్శానచ్. స్వాదీనాం హ్రస్వ ఇతి హ్రస్వః. సఖీషు విషయే అనిర్వాచ్యం అవాచ్యం అనింద్యమిత్యర్థః. ధార్ష్ట్య దూషితశ్చ నభవతీత్యధార్ష్ట్యదూషితః తం, వస్తుతో రాగమూలత్వేఽపి భయమూలత్వారోపాదితి భావః. ప్రియాంగసంశ్లేషం అవాప. అత్రాపి తుల్యాంగేన భయేనాగంతుకేన సహజానురాగనిగూహనాన్మీలనాలంకారః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—శ్లో. 'సమానలక్షణం వస్తు వస్తునా యన్నిగూహ్యతే, నిజేనాగంతుకేనాపి తన్మీలన ముదాహృత' మితి.

మూ. ప్రియైస్సలీలం కరవారివారితః ప్రవృద్ధనిశ్వాసవికంపితస్తనః,
సవిభ్రమాధూతకరాగ్రపల్లవో యథార్థతామాప విలాసినీజనః.

వ్యా. ప్రియైరితి. ప్రియైః కామిభిస్సలీలం కరవారిభిః అంజలిజలైః వారితః అవరుద్ధస్సన్ ఇత్యర్థః. - ప్రవృద్ధైః సంతతైః నిశ్వాసైః నివారణశ్రమజనితైః వికంపితౌ స్తనౌ యస్య సః - సవిభ్రమం సవిలాసం ఆధూతాని కరాగ్రపల్లవాని పాణిపల్లవాని యేన సః విలసినశీలా విలాసినీ * 'వౌకషలసకత్థస్రంభ'ఇతి ఘినుణ్, సైవజనః - జాతావేకవచనం-యథార్థతా మాప. ఉక్తరీత్యా అనేకవిలాసవత్తయా యథార్థనామకత్వ మవాపేత్యర్థః. క్వచిద్గమ్యమానార్థస్యాప్రయోగః ఇతి న్యాయాత్ ప్రయోగః. యథా మాఘే.—'చిరాయ యాథార్థ్యమలంభి దిగ్గజై' రితి. క్వచిత్ప్రియుజ్యతేచ-యథా రఘువంశే.—'పరంతపో నామ యథార్థనా' మేతి. తథా నైషధేఽపి.—'స జయత్యరిసార్థసార్థకీకృతనామా కిల భీమభూపతి' రితి. స్వభావోక్తిరలంకారః.

ఉదస్య ధైర్యం దయితేన సాదరం ప్రసాదితాయాః కరవారివారితం,
ముఖం నిమీలన్నయనం నతభ్రువః శ్రియం సపత్నీ వదనాదివాదదే.

వ్యా. ఉదస్యేతి. దయితేన ధైర్యం కాఠిన్యం-ఉదస్య అపనీయ అనునీయేత్యర్థః. సాదరం యథాతథా-ప్రసాదితాయాః సౌమనస్యం గమితాయాః - నతభ్రువః స్త్రీ

యః సంబంధికరవారిభిః వారితం అవరుద్ధం - అతఏవ నిమీలతీ నయనే యస్మిన్ తత్సుఖం-సపత్నీవదనాదివ శ్రియమాదదే జగ్రాహ. తదానీం తద్వదనస్య నిశ్శ్రీకత్వాత్తదీయ శ్రీగ్రహణముత్ప్రేక్ష్యతే.

మూ. విహస్య పాణౌ విధృతే ధృతాంభసి
ప్రియేణ వధ్వా మదనార్ద్రచేతసః,
సఖీవ కాంచీ పయసా ఘనీకృతా
బభార వీతోచ్చయబంధమంశుకమ్. ౫౧

వ్యా. విహస్యేతి. ధృతాంభసి ప్రియాసేచనార్థం గృహీతజలే పాణౌ అంజలావిత్యర్థః. ప్రియేణ విహస్య విధృతే అవలంబితే సతి-అతఏవ మదనార్ద్రచేతసః స్మరపరవశాయాః ఇత్యర్థః, వధ్వాః సంబంధి వీతోచ్చయబంధం విస్రస్తకనీవీగ్రంథి స్రంసమానమిత్యర్థః. అంశుకం, పయసా ఘనీకృతా సంశ్లిష్టా కాంచీ సఖీవ బభార జగ్రాహ-స్త్రీణాం కిల స్త్రీష్వేవాయత్తం లజ్జారక్షణమితి భావః.

నిరంజనే సాచివిలోకితం దృశావయావకం వేపథురోష్ఠపల్లవమ్,
నతభ్రువో మండయతిస్మ విగ్రహే వలిక్రియాచాతిలకం తదాస్పదమ్.

వ్యా. నిరంజనేఇతి. నతభ్రువః అంగనాయాః విగ్రహే వపుషి - అథవా విగ్రహే ప్రణయకలహే నిరంజనే నిర్ధూతః జలే దృశౌ-కర్త్రు, సాచివిలోకితం తిర్యగీక్షణం కర్తృ, మండయతి స్మ. ని. 'తిర్యగర్థే సాచి'ఇత్యమరః. అయావకం క్షాళితలాక్షారాగం ఓష్ఠపల్లవం వేపథుః కంపః మండయతి స్మ * 'ట్వితోథుః' ఇత్యథుచ్' అతిలకం వీతవిశేషకం తదాస్పదం తిలకస్థానం లలాటం * 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయామ్' ఇతి నిపాతః. వలిక్రియా రేఖాబంధః భ్రుకుటీరచనేతి యావత్. మండయతి స్మ తదానీం నిరలంకారస్యాప్యంగనాశరీరస్య తత్తచ్ఛరీరవికారా ఏవాలంకారస్థానమజనీత్యర్థః.

మూ. ప్రియేణ సిక్తా చరమం విపక్షత
శ్చుకోప కాచిన్న తుతోష సాంత్వనైః,
జనస్య రూఢప్రణయస్య చేతసః
కిమప్యమర్షోఽనునయే భృశాయతే. ౫౩

వ్యా. ప్రియేణేతి. కాచిత్ప్రియేణ విపక్షతః-సపత్నీతః చరమం పశ్చాత్ సిక్తా సతీచుకోప-సాంత్వనైః అనునయైః తత్కృతప్రియభావనైరిత్యర్థః. న తుతోష. తథాహి.—రూఢప్రణయస్య గాఢప్రేమ్ణః జనస్య సంబంధి చేతసః అమర్షః ప్రకోపః కిమపి కుతోఽపి హేతోః, అనునయే సతి భృశాయతే గాఢో భవతి * 'భృశాదిభ్యో భువ్యచ్వేర్లోపశ్చ హలః' ఇతి క్యఙ్. అన్యత్ర ప్రశాంతిహేతురనునయః. అత్రతు ప్రకోపాయైవ భవతి. తత్ర కారణం తు న జ్ఞాయత ఇత్యర్థః.

మూ. నిమీలదాకేకరలోలచక్షుషాం
ప్రియోపకంఠం కృతగాత్రవేపథుః,
నిమజ్జతీనాం శ్వసితోద్ధతస్తనః
శ్రమో ను తాసాం మదనో ను పప్రథే. ౫౪

వ్యా. నిమీలదితి. ప్రియోపకంఠః ప్రియస్య సమీపే *అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. నిమజ్జతీనాం విగాహమానానాం-అత ఏవ నిమీలంతి నిమిషంతి ఆకేకరాణి ఆకేకరవంతి లోలాని చక్షూంషి యాసాం తాసాం. ఆకేకరలక్షణం తు నృత్యవిలాసే.- శ్లో. 'దృష్టిరాకేకరా కించిత్ స్ఫుటాపాంగే ప్రసారితా, మీలితార్ధపుటా లోకే కించిద్వ్యావృత్తతారకే'తి. తాసాం స్త్రీణాం కృతః గాత్రాణాం వేపథుః కంపో యేన సః-శ్వసితైః నిశ్వాసైః ఉద్ధతౌ ఉత్క్షిప్తౌ స్తనౌ యేన సః-శ్రమః ఖేదో ను. శ్లో. 'శ్రమః ఖేదోధ్వరత్యాదే' రితిదశరూపకే. మదనో ను పప్రథే ప్రాదుర్బభూవ. నిమజ్జనప్రియసన్నిధానరూపోభయకారణసంభవాన్నేత్రనిమీలనగాత్రకంపనిశ్వాసాద్యనుభావసాధారణ్యాచ్చ సందేహః. సఏవాలంకారః.

మూ. ఇత్థం విహృత్య వనితాభిరుదస్యమానం
పీనస్తనోరుజఘనస్థలశాలినీభిః,
ఉత్సర్పితోర్మిచయలంఘితతీరదేశ
మౌత్సుక్యనున్నమివ వారి పురః ప్రతస్థే ౫౫

వ్యా. ఇత్థమితి. పీనైః - స్తనాః ఊరవః జఘనస్థలాని చ తైః శాలంత ఇతి తథోక్తాభిరితి సలిలనోదనసామగ్ర్యుక్తిః. స్థలస్య సాక్షాత్ ప్రాణ్యంగత్వాభావాన్న ద్వంద్వైకవద్భావః. వనితాభిః ఇత్థం-విహృత్య-ఉత్తరంతీభిరితి శేషః. ఉదస్యమానం నుద్యమానం-ఉత్సర్పితై రుపరిభాగం ప్రాపితైః ఊర్మిచయైః లంఘితః అభివ్యాప్తః తీరదేశో యేన తద్వారి. ఔత్సుక్యం విరహాసహిష్ణుత్వం - తేన నున్నం ప్రేరితమివేత్యుత్ప్రేక్షా. * 'నుదవిదే'త్యాదినా నిష్ఠానత్వం. పురోఽగ్రే ప్రతస్థే ప్రస్థితం. యథా పిత్రాదౌ గ్రామాంతరం ప్రయాతే నివర్త్యమానోఽపి పుత్రాదిర్వియోగాసహిష్ణుత్వాత్ స్వయమౌత్సుక్యాత్పునర్యాతి తద్వదితి భావః.

మూ. తీరాంతరాణి మిథునాని రథాంగనామ్నాం
నీత్వా విలోలితసరోజవనశ్రియస్తాః,
సంరేజిరే సురసరిజ్జలధౌతహారా
స్తారావితానతరళా ఇవ యామవత్యః. ౫౬

వ్యా. తీరాంతరాణీతి. రథాంగనామ్నాం మిథునాని చక్రవాకద్వంద్వాని అన్యాని తీరాణి తీరాంతరాణి నీత్వా వియోజ్యేత్యర్థః. అవిహితలక్షణ స్తత్పురుషో మయూరవ్యంసకాదిషు ద్రష్టవ్యః. విలోలితాః విలులితాః సరోజవనశ్రియః యాభిస్తాః-సురసరిజ్జలైః ధౌతహారాః క్షాళితముక్తావళయః తాః స్త్రియః తారావితానైః ఉడుగణైః తరళా భాసురాః. ని. 'తరళో భాసురే హారే చంచలే పీ'తి వైజయంతీ. యామవత్యో రాత్రయ ఇవ సంరేజిరే శుశుభిరే.

మూ. సంక్రాంతచందనరసాహితవర్ణభేదం
విచ్ఛిన్నభూషణమణిప్రకరాంశుచిత్రమ్,
బద్ధోర్మి నాకవనితాపరిభుక్తముక్తం
సింధోర్బభార సలిలం శయనీయలక్ష్మీమ్. ౫౭

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే మహాకావ్యే
లక్ష్మపదలాంఛనే అష్టమస్సర్గః.

వ్యా. సంక్రాంతేతి. సంక్రాన్తైశ్చందనరసైః మలయజద్రవైః ఆహితో వర్ణభేదో రూపాంతరం యస్య తత్-విచ్ఛిన్నాని త్రుటితాని యాని భూషణాని తేషాం యే మణిప్రకరాః మణిగణాః తేషాం అంశుభిః చిత్రం నానావర్ణం-బద్ధోర్మి తరంగితం నాకవనితాభిః పరిభుక్తముక్తం పూర్వం పరిభుక్తం పశ్చాన్ముక్తం * 'పూర్వకాలే'త్యాదినా తత్పురుషః. సింధోర్గంగాయాః సలిలం, శేరతే అత్రేతి శయనీయం తల్పం. * 'కృత్యల్యుటో బహుల'మితి బహుళగ్రహణాదధికరణే అనీయర్ప్రత్యయః. తస్య లక్ష్మీం బభార - తాదృశీం లక్ష్మీ మవాపేత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనాలంకారః. శ్లో. 'అసంభవద్ధర్మయోగాదుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబింబక్రియా గమ్యా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనే'తి లక్షణాత్.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణ పారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం అష్టమస్సర్గః.

నవమస్సర్గః.

ఇత్థం జలకేళిముపవర్ణ్య అధునా సూర్యాస్తమయం వర్ణయతి:—

మూ. వీక్ష్య రంతుమనసస్సురనారీరాత్తచిత్రపరిధానవిభూషాః,
తత్ప్రియార్థమివ యాతుమథాస్తం భానుమానుపపయోధిలలంబే.

వ్యా. వీక్ష్యేతి. అథ జలక్రీడానంతరం-భానుమాన్ అంశుమాన్ ఆత్తచిత్రపరిధానవిభూషాః స్వీకృతవివిధవస్త్రాభరణాః సురతసన్నాహవతీరిత్యర్థః. అతఏవ రంతుం మనో యాసాం తాః. * 'సమానకర్తృకేషు తుమున్.' 'లుంపేదవశ్యమః కృత్యే తుం కామ మనసోరపి' తి మకారలోపః. సురనారీః అప్సరసః వీక్ష్య-తాసాం ప్రియార్థమివ అవసరదానరూపం ప్రియం కర్తుమివేత్యర్థః. ఫలోత్ప్రేక్షేయం. అస్తముదర్శనం. మకారాంతమవ్యయమేతత్. యాతుం ప్రాప్తుం-ఉపపయోధ సముద్రసమీపే లలంబే స్రంసే. అస్మిన్ సర్గే స్వాగతావృత్తం. శ్లో. 'స్వాగతేతి రసభాద్గురుయుగ్మ' మితి లక్షణాత్.

మూ. మధ్యమోపలనిభే లసదంశావేకతశ్చ్యుతిముపేయుషి భానౌ,
ద్యౌరువాహ పరివృత్తివిలోలాం హారయష్టిమివ వాసరలక్ష్మీమ్.

వ్యా. మధ్యమేతి. మధ్యమోపలనిభే నాయకమణిసదృశే. ని. 'నిభసంకాశనీకాశప్రతికాశోపమాదయ' ఇత్యమరః. 'ఉపలౌ రత్నపాషాణావుపలా శర్కరాపి చే'తి రుద్రః. 'శర్కరాయాం స్త్రియాం ప్రోక్తః పుంస్యశ్మన్యుపలో మణౌ' ఇతి వైజయంతీచ. లసదంశౌ ప్రసరద్రశ్మౌ భానౌ - ఏకతః ఏకస్మిన్ భాగే చ్యుతిం స్రస్తతాం ఉపేయుషి ప్రాప్తే సతి-ద్యౌః పరివృత్త్యా పరివర్తనేన మధ్యాహ్నాతి క్రమేణ విలోలాం గత్వరీం అన్యత్ర గాత్రస్య తిర్యగావృత్త్యా ముహుశ్చలంతీం వాసరలక్ష్మీం - హారయష్టిం ముక్తావళిమివ ఉవాహ వహతిస్మ.

మూ. అంశుపాణిభిరతీవ పిపాసుః పద్మజం మధు భృశం రసయిత్వా,
క్షీబతామివ గతః క్షితిమేష్యన్లోహితం వపురువాహ పతంగః.

వ్యా. అంశుపాణిభిరతి. పతంగః సూర్యః. ని. 'పతంగః పక్షిసూర్యయో' రిత్యమరః. అతీవ నిర్భరం. ని. 'అత్యతీవచ నిర్భర' ఇత్యమరః. పాతుమిచ్ఛుః పిపాసుః తృషితస్సన్. *పిబతే స్సన్నంతా ద ప్రత్యయః. అంశవఏవ పాణయః తైః-పద్మేషు జాతం

పద్మజం మధ్వేవ మధ్వితి శ్లిష్టరూపకం మకరందమద్యం. ని. 'మధు మద్యే పుష్పరసే' ఇత్యమరః. భృశం సుష్ఠు రసయిత్వా ఆస్వాద్య క్షీబతాం మత్తత్వం గత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. ని. 'మత్తే శౌండోత్కటక్షీబా' ఇత్యమరః. క్షీబే మద్యపస్య కాగమిష్యకా లోహితం రక్తం వపుః ఊవాహ. యథా మత్తః క్షీబో లుఠతి రజ్యతే చ తద్వదితి భావః. సూర్యస్య క్షీబో నిలయన మస్తమయ ఇత్యాగమః. అత్ర రూపకోత్ప్రేక్షయోస్సాపేక్షత్వా దంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. గమ్యతాముపగతే నయనానాం లోహితాయతి సహస్రమరీచౌ,
ఆససాద విరహాయ్య ధరిత్రీం చక్రవాకహృదయాన్యభితాపః, ౪

వ్యా. గమ్యతామితి. సహస్రమరీచౌ సూర్యే లోహితో భవతీతి లోహితాయతి *'లోహితాదిడాజ్భ్యః క్యష్', 'వాక్యషః' ఇత్యాత్మనేపదస్య వైకల్పికత్వాత్ శతృప్రత్యయః. అతఏవ నయనానాం గమ్యతాం ఉపగతే దర్శనీయతాం ప్రాప్తే సతి-అభితాపః ధరిత్రీం విరహాయ్య విహాయ * 'ల్యపిలఘుపూర్వాత్' దిత్యయాదేశః. చక్రవాకహృదయాని ఆససాద. అత్ర ధరిత్ర్యాః యాదృశస్తీవ్రార్కకరసంపర్కకృతస్తాపస్తాదృశశ్చక్రవాకహృదయేషు విరహసంతాపస్సంజాత ఇతి తాత్పర్యార్థః, పరంతు తదుపశమనాంతరమేవాస్యావిర్భావాత్స ఏవాత్ర సంక్రాంత ఇత్యభేదాధ్యవసాయేన వ్యపదేశః. అతఏవ భేదేఽప్యభేదరూపాతిశయోక్తిరలంకారః.

మూ. ముక్తమూలలఘురుజ్ఝితపూర్వః పశ్చిమే నభసి సంభృతసాంద్రః,
సామి మజ్జతి రవౌ న విరేజే దుఃఖితజిహ్మ ఇవ రశ్మిసమూహః. ౫

వ్యా. ముక్తేతి. రవౌ సామి మజ్జతి అర్ధాస్తమితే సతి ని. 'సామి త్వర్ధే జుగుప్సనే' ఇత్యమరః. ముక్తం త్యక్తప్రాయం మూలమాశ్రయభూతో రవిః అన్యత్రస్వామీ చ యేన సః. అతఏవ లఘు రల్పశ్చ ముక్తమూలలఘుః ఉజ్ఝితపూర్వః త్యక్తపూర్వదిక్కః-అన్యత్ర త్యక్తపూర్వజనః-పశ్చిమే నభసి నభోభాగే అన్యత్ర తు క్వచిన్నిచస్థలే-సంభృతః సంహతః అతఏవ సాంద్రః బహులశ్చ రశ్మిసమూహః ఆశ్రితజనసమూహశ్చ ధ్వన్యతే. దుఃఖేన జిహ్మో దీన ఇవ న విరేజే న శోభతే స్మ. అత్ర ముక్తమూలత్వాదిప్రస్తుతవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతాశ్రితజనప్రతీతేస్సమాసోక్తిః. తత్ర వాచ్యరశ్మిసమూహస్యాచేతనస్యాపి ప్రతీయమానేన చేతనేనాభేదాభిధానాత్ దుఃఖితత్వాద్యుత్ప్రేక్షేతి తయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

కాంతదూత్య ఇవ కుంకుమతామ్రాస్సాయమండనమభిత్వరయంత్యః,
సాదరం దదృశిరే వనితాభిస్సౌధజాలపతితా రవిభాసః. ౬

వ్యా. కాంతేతి. కుంకుమవత్తామ్రాః కుంకుమేన చ తామ్రాః ఇత్యధ్యవసాయః. సాయం సాయంకాలే, ని. 'సాయం సాయే ప్రగే ప్రాత'రిత్యమరః. యన్మండనం తదభి

తదుద్దిశ్య త్వరయంత్యః త్వరాం కారయంత్యః-సౌధానాం జాలైః గవాక్షైః పతితాః ప్రవిష్టాః. ని. 'జాలం గవాక్ష ఆనాయే' ఇత్యమరః. రవిభాసః కాంతానాం ప్రియాణాం దూత్యఇవ-వనితాభిః సాదరం సప్రేమ యథాతథా దదృశిరే దృష్టాః. సాయం తనార్కభాసాం ప్రియసమాగమసూచకత్వా ద్దూతీష్వివ తాసు స్త్రీణామాదరోఽభూ దిత్యర్థః.

మూ. అగ్రసానుషు నితాంతపిశంగైర్భూరుహాన్మృదుకరై రవలంబ్య,
అస్తశైలగహనం ను వివస్వానావివేశ జలధిం ను మహీం ను. ౭

వ్యా. అగ్రేతి. వివస్వాన్ సూర్యః-అగ్రే అస్తశైలశిఖరే యే సానవః తేషు యే భూరుహాః తాన్ నితాంతపిశంగైః అత్యంతారుణైః మృదుభిః కరైః రంశుభిరేవ కరైః హస్తైరితి శ్లిష్టరూపకం. ని. 'బలిహస్తాంశవః కరా' ఇత్యమరః యద్వా కరైః మృదుస్పర్శం యథాతథా అవలంబ్యాశ్రిత్య-అస్తైతి శైలోఽస్తశైలః. ని. 'అస్తస్తు చరమక్ష్మాభృదుదయః పూర్వపర్వతః' ఇత్యమరః. తస్య గహనం కాననం ను జలధిం ను మహీం ను-ను వితర్కే-ఆవివేశ. తపనస్య పతనసన్నాహ ఏవ దృష్టః. పతనం తు క్వా న జ్ఞాయతే. శీఘ్రభావాదిత్యర్థః. అత్ర తపనే పతనస్యారోప్యమాణస్య గహనాద్యనేకవిషయకత్వేన సందేహాత్సందేహాలంకారః-ఉత్ప్రేక్షేతి కేచిత్.

మూ. ఆకులశ్చలపతత్త్రికులానామారవైరనుదితౌషసరాగః,
ఆయయావహరిదశ్వవిపాండుస్తుల్యతాం దినముఖేన దినాంతః. ౮

వ్యా. ఆకులఇతి. చలానాం కులాయేభ్యః కులాయాన్ ప్రతి చలతాం-పతత్త్రికులానాం ఆరవైశ్శబ్దైః రాకులో వ్యాప్తః-అనుదితశబ్దేన అభావమాత్రముషశ్శబ్దేన సంధ్యామాత్రం చ వివక్ష్యతే. ఉషసి భవ ఔషసః *'సంధివేలే'త్యాదినా యోగవిభాగాదణ్, అన్యథా *'కాలాట్ఠఞి'తి ఠఞ్ స్యాత్. తథాచ అనుదితౌషసరాగః అవిద్యమానసంధ్యారాగ ఇత్యర్థః. ఏకత్రాపగమాదన్యత్రానుదయాచ్చేతి భావః. అహరిదశ్వః అవిద్యమానసూర్యః - ఏకత్రాస్తమయాదన్యత్రానుదయాచ్చేతి భావః. అతఏవ విపాండుః తిమిరానుదయాదితి భావః. దినాంతః సాయంకాలః-దినముఖేన ప్రాతఃకాలేన తుల్యతాం ఆయయౌ తద్వద్బభావిత్యర్థః.అతఏవోపమాలంకారః.పూర్వశ్లోకే జలధిమావివేశేత్యుక్తం-తదీయవిరహదుఃఖాత్ విపాండుస్సన్ పక్షికులారవవ్యాజేన దినాంతో రురోదేతి భావః.

మూ. ఆస్థితః స్థగితవారిదపజ్క్త్యా సంధ్యయా గగనపశ్చిమభాగః,
సోర్మివిద్రుమవితానవిభాసా రంజితస్య జలధేశ్శ్రియమూహే.

వ్యా. ఆస్థితఇతి. స్థగితవారిదపఙ్క్త్యా పిహితమేఘబృందయా సంధ్యయా ఆస్థితః అక్రాంతః గగనపశ్చిమభాగః సో౽స్తశిఖరి యేన సః । తయా విద్రుమవితానవిభాసా ప్రవాళప్రకరకాంత్యా రంజితస్య స్వసాదృశ్యమాపాదితస్య జలధేః శ్రియ మూహే సంధ్యాయా రక్తవర్ణత్వాదితి భావః. వహతేః కర్తరి లిట్ - స్వరితేత్త్వాదాత్మనేపదమ్. తత్సదృశీం శ్రియమువాహేత్యర్థః. అతఏవ నిదర్శనాలంకారః.

మూ. ప్రాంజలావపి జనే నతమూర్ధ్ని ప్రేమ తత్పరవణచేతసి హిత్వా,

సంధ్యయానువిదధే విరమంత్యా చాపలేన సుజనేరతమైత్రీ. ౧౦

వ్యా. ప్రాంజలావితి. ప్రబద్ధః అంజలిర్యేన తస్మిన్ ప్రాంజలౌ బద్ధాంజలౌ. ని. 'ద్వావ్యుతావంజలిః పుమా'నిత్యమరః. * ప్రాదిభ్యో ధాతుజస్య వాచ్యో బహువ్రీహి ర్వోత్తరపదలోపశ్చ. నతమూర్ధ్ని నమస్కుర్వాణే తత్పరవణం తత్ర సంధ్యాయామేవాసక్తం చేతో యస్య తస్మిన్ ఏవం విధే౽పి జనే విషయే ప్రేమ హిత్వా విహాయ విరమంత్యా నివర్తమానయా ప్రయాంత్యేత్యర్థః. * 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమ'ఇతి పరస్మైపదం. సంధ్యయా చాపలేన అస్థైర్యేణ * యువాదిత్వాదణ్. సుజనాదితరో దుర్జనః తస్య మైత్రీ సఖ్యం అనువిదధే అనుచక్రే * కర్మణి లిట్. యథా దుర్జనస్య మైత్రీ స్నిహ్యంతమపి జహాతి తద్వత్సంధ్యాపి భజమానం జనమహాసీదిత్యర్థః. మిత్రస్య కర్మ మైత్రీ * ష్యఙంతాత్ జీష్. అత్ర సంధ్యాదుర్జనమైత్ర్యో శ్చాపలం సమానధర్మః, అనువిధానం సాదృశ్యం. అతఏవార్థీ యముపమా.

మూ. ఔషసాతపభయాదివ లీనం వాసరచ్ఛవివిరామపటీయః,

సన్నిపత్య శనకైరథ నిమ్నాదంధకారముదవాప సమాని. ౧౧

వ్యా. ఔషసేతి. ఔషసాత్ ప్రాభాతికాత్ ఆతపాద్భయం తస్మాదివేత్యుత్ప్రేక్షా. లీనం క్వచిత్కుహరాదిషు గూఢం విలగ్నం-వాసరచ్ఛవే రాతపస్య విరామాత్ అపగమాద్ధేతోః-పటీయః పటుతరం ప్రభవిష్ణుతరం, అంధం కరోతీత్యంధకారం ధ్వాంతం. ని. 'అంధకారో౽స్త్రియాం ధ్వాంత' మిత్యమరః. అథ సంధ్యాపగమానంతరం-శనకైః మందమందం నిమ్నాత్ సన్నిపత్య ఆగత్య-సమాని సమస్థలాని ఉదవాప వ్యానశే. అత్ర ప్రస్తుతాంధకారవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతచౌర్యాద్యర్థప్రతీతేస్సమాసోక్తిః-ఉత్ప్రేక్షాత్వంగమస్యాః.

మూ. ఏకతామివ గతస్య వివేకః కస్యచిన్న మహతో౽ప్యుపలేభే,

భాస్వతా నిదధిరే భువనానామాత్మనీవ పతితేన విశేషాః. ౧౨

వ్యా. ఏకతామితి. ఏకతామభేదం గతస్యేవ, తమోవ్యాప్త్యా తథా ప్రతీతేరియమిత్యుత్ప్రేక్షా. మహతః శైలాదేరపి కస్యచిత్కస్యాపి పదార్థస్య వివేకో భేదః,

నోపలక్షేన గృహీతః-కింపున రల్పస్య యత ఏవం తత ఉత్ప్రేక్షతే. పతితేన అస్తమి
తేన భాస్వతా సూర్యేణ. ని. 'భాస్వద్వివస్వత్సప్తాశ్వ' ఇత్యమరః. భువనానాం భువ
నస్థ పదార్థానామిత్యర్థః. విశేషాః భూధరాదిభేదాః-ఆత్మని స్వస్మిన్నేవ నిదధిర ఇవ
నిహితాః కిం? అన్యథా కథం నోపలక్ష్యేరన్నిత్యర్థః. అత్రోత్ప్రేక్షయోస్సజాతీయ
యోస్సాపేక్షత్వాదంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. ఇచ్ఛతాం సహ వధూభిరభేదం యామినీవిరహిణాం విహగానాం,
ఆపురేవ మిథునాని వియోగం లంఘ్యతే న ఖలు కాలనియోగః.

వ్యా. ఇచ్ఛతామితి. వధూభిస్సహ కాంతాభిస్సహ-అభేద మవియోగం ఇచ్ఛ
తాం తథా సంకల్పవతామపీత్యర్థః. యామినీషు విరహిణాం నియతవియోగవతాం -
రహాయతేరావశ్యకేర్థేణినిః - యద్వా నిందాయామినిః. తేషాం విహగానాం చక్ర
వాకానామిత్యర్థః. మిథునాని వియోగమాపురేవ - నతు నాపురిత్యయోగవ్యవచ్ఛేదః.
తథాహి.—కాలనియోగః దైవాజ్ఞా న లంఘ్యతే ఖలు-దుర్వార ఇత్యర్థః.

యచ్ఛతి ప్రతిముఖం దయితాయై వాచమంతికగతేఽపి శకుంతౌ,
నీయతే స్మ నతిముజ్ఝితహర్షం పంకజం ముఖమివాంబురుహిణ్యా.

వ్యా. యచ్ఛతీతి. శకుంతౌ చక్రవాకపక్షిణి. సామాన్యస్య ప్రాకరణికవిశేషపర్యవ
సానాత్. ని. 'శకుంతిపక్షిశకుని శకుంతశకునద్విజా' ఇత్యమరః. అంతికగతే సమీప
గతేఽపి దయితాయై చక్రవాక్యై ప్రతిముఖమభిముఖం యథా తథా వాచం యచ్ఛ
తి సతి వాచమేవ దదానే నతు సంగచ్ఛమానే ఇత్యర్థః. * పాఘ్రాధ్మేత్యాదినా
దాణో యచ్ఛాదేశః. అంబురుహిణ్యా నలిన్యా-ఉజ్ఝితహర్షం చక్రవాకదుర్దశాదర్శ
నాదివ త్యక్తవికాసం-పంకజం ముఖమివ నతిం నమ్రత్వం నీయతే స్మ నీతం.
* 'ప్రధానకర్మణ్యాఖ్యేయే లాదీనాహుర్ద్వికర్మణా' మితి-నీయతేర్ద్వికర్మకత్వా
త్ప్రధానే కర్మణి లట్. ప్రాయశో దుఃఖినాం దర్శనాత్ స్త్రియః ఖిద్యంతే -
విశేషతో విరహిదర్శనాదితి భావః. అత్ర పంకజావనతేః చక్రవాకవిక్రోశనావంత
ర్యాత్తద్ధేతుకత్వముత్ప్రేక్ష్యతే. సాచ ముఖోపమయాంబురుహిణ్యాం కామినీసా
మ్యం గమయంత్యా నిరుహ్యత ఇత్యుపమోత్ప్రేక్షయోరంగాంగిభావేన సంకరః.
వ్యంజకాప్రయోగాదుత్ప్రేక్షా ప్రతీయమానా.

మూ. రంజితా ను వివిధాస్తరుశైలా నామితం ను గగనం స్థగితం ను,
పూరితా ను విషమేషు ధరిత్రీ సంహృతా ను కకుభస్తిమిరేణ.

వ్యా. రంజితా ఇతి. తిమిరేణ వివిధాః తరవః శైలాశ్చ రంజితాః అనులిప్తాః-
స్వసావర్ణ్యమాపాదితా ను-అన్యథా కథమేషామిత్థం నీలాద్వైతమితి భావః. తథా

నామితం ను? అభూతలాదితి శేషః. *'మితాంహ్రస్వ'ఇత్యత్ర వాశబ్దానువృత్త్యావ్యవస్థిత విభాషాశ్రయణాన్న హ్రస్వః †యాస్యా గగనం నగరితం ను ఛన్నం కిం? ఉభయత్రాపి కథమన్యథా న దృశ్యేతేతి భావః. తథా ధరిత్ర్యా విషమేషు నిమ్నోన్నతేషు పూరితా సమీకృతా ను? అన్యథా తద్వివేకః కథం న స్యాదితి భావః. కకుభో దిశశ్చ సంహృతాను లుప్తాః కిం? న. 'దిశస్తు కకుభః కాష్ఠా' ఇత్యమరః. కథమన్యథా న దృశ్యేరన్నితి భావః. అత్ర తిమిరే తరుశైలాద్యనేకవిషయారంజకత్వాదిక మారోప్యైవం సందిహ్యత ఇతి సందేహాలంకారః. కేచిత్త్వధ్యవసాయాశ్రయత్వేన సందేహప్రకారమాహుః. అత్ర తు నుశబ్దస్య సంభావనాద్యోతకస్య సత్త్వాదుత్ప్రేక్షాప్రకార విషయమాత్మకత ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః.

మూ. రాత్రిరాగమలినాని వికాసం పఙ్కజాని రహయన్తి విహాయ,
స్పష్టతారకమియన్నభః శ్రీర్వస్తుమిచ్ఛతి నిరాపది సర్వః.

వ్యా. రాత్రీతి. శ్రీః శోభా కర్త్రీ-రాత్రేః సంధ్యాయాః రాగేణ స్వచ్ఛాయోపరంజనేన మలినాని కృష్ణాని-అతఏవ వికాసం జృంభణం రహయంతి త్యజంతి*రహయతేః త్యాగార్థాచ్ఛతృప్రత్యయః. పంకజాని విహాయ - స్పష్టతారకం నభః ఖమియాయప్రాప. తథాహి—సర్వో జనః నిరాపది నిర్బాధస్థలే వస్తుం స్థాతుం*'ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తా'దితీట్ప్రతిషేధః-ఘసిశ్చసాం తేషునసిరితి వచనాత్-ఇచ్ఛతి.

అవ. అస్తాదిసంధ్యాంతం వర్ణయిత్వా చంద్రోదయవర్ణనమారభతే.—

మూ. వ్యానశే శశధరేణ విముక్తః కేతకీకుసుమకేసరపాండుః,
చూర్ణముష్టిరివ లంబితకాంతిర్వాసవస్య దిశమంశుసమూహః.

వ్యా. వ్యానశ ఇతి. శశధరేణ చంద్రేణ విముక్తః త్యక్తః-కేతకీకుసుమకేసర ఇవ పాండుః-లంబితా ప్రాపితా కాంతిర్యేన సః రశ్మిసమూహః చూర్ణస్య కర్పూరాదిక్షోదస్య ముష్టిరివ - ముష్టిశబ్దస్య ద్విలింగత్వేఽప్యత్ర పుల్లింగతైవ గ్రాహ్యా - ఉపమేయానుసారాత్-వాసవస్య దిశం ప్రాచీం వ్యానశే వ్యాప్తవాన్. ఏతేన నిశానిశాకరయోర్నాయికానాయకౌపమ్యం గమ్యతే. యథా కాముకప్రయుక్తః పటవాసాదిచూర్ణముష్టిర్లంభితకాంతిస్సన్ నాయికాం వ్యశ్నుతే ఏవమసావపీత్యర్థః.

మూ. ఉజ్ఝతీ శుచమివాశు తమిస్రామంతికం వ్రజతి తారకనాథే,
దిక్ప్రసాదగుణమండనమూహే రశ్మిహాసవిశదం ముఖమైంద్రీ.

---

† వస్తుతస్తు, జ్వలహ్వలహ్మలన మామనుపసర్గాద్వా, ఇత్యనేనానుపసర్గాన్నమేరిత్వస్య వైకల్పికత్వాదత్ర మిత్వాభావపక్షాంగీకారేణైవ హ్రస్వాభావోపపత్తావయం క్లేశః ప్రకృతే వ్యర్థ ఇతి బోధ్యమ్.

వ్యా. ఉజ్ఝతీతి. ఇంద్రస్యేయమైంద్రీ, దిక్ ప్రాచీ తారకనాథే నక్షత్రనాథే. ని. 'కనీనికాయాం నక్షత్రే తారకం తారకాపిచే'తి విశ్వః. అంతికం వ్రజతి సతి - ఆశు తమిస్రామంధతమసం. ని. 'తమిస్రా స్త్రీ ధ్వాంతతతౌ నిశ్యంధతమసేన నే'తి వైజయంతీ. శుచం విరహదుఃఖమివేత్యర్థః. ఉజ్ఝతీ జహతీ సతీ - ప్రసాదో నైర్మల్యమేవ గుణః స ఏవ మండనం యస్య తత్ - రక్తయోషా ఇవ నై: విశదం నిర్మలం ముఖమాననమేవ ముఖమగ్రభాగం - శ్లిష్టోపమేయం. ఊహేం వహతి స్మ. అత్ర దిక్చంద్రయోర్నాయికానాయకౌపమ్యం గమ్యతే.

మూ. నీలనీరదనిభే హిమగౌరం శైలరుద్ధవపుషస్సితరశ్మేః.
ఖే రరాజ నిపతత్కరజాలం వారిధేః పయసి గాంగమివాంభః

వ్యా. నీలేతి. శైలరుద్ధవపుషః ఉదయగిరితిరోహితమండలస్య సితరశ్మేరిందోస్సంబంధి, నీలనీరదనిభే కాలమేఘసదృశే - నీలనీరజేతి పాఠే నీలోత్పలతుల్యే ఖే ఆకాశే - నిపతత్ ప్రసర్పత్ హిమమివ గౌరం శుభ్రం కరజాలమంశుసమూహః.- వారిధేః పయసి నిపతత్ గాంగమంభ ఇవ రరాజ - ఉపమానేఽపి విశేషణాని యోజ్యాని.

మూ. ద్యాం నిరుంధదతినీలఘనాభం ధ్వాంతముద్యతకరేణ పురస్తాత్,
క్షిప్యమాణమసితేతరభాసా శంభునేవ కరిచర్మ చకాశే. ౨౦

వ్యా. ద్యామితి. ద్యాం నిరుంధదాకాశమావృణ్వత్ - అతినీలఘనాభం నీలనీరదనిభం - ఉద్యతాః కరా అంశవో హస్తాశ్చ యస్య తేన - అసితాద్భ్య ఇతరాః శుభ్రాః భాసో యస్య తేన చంద్రేణ - పురస్తాత్ప్రాచ్యాం - అగ్రే చ, క్షిప్యమాణం నుద్యమానం ధ్వాంతం శంభునా క్షిప్యమాణం కరిచర్మేవ చకాశే. ఉపమానేఽపి విశేషణాని యోజ్యాని.

మూ. అంతికాంతికగతేందువిసృష్టే జిహ్మతాం జహతి దీధితిజాలే,
నిస్సృతస్తిమిరభారనిరోధాదుచ్ఛ్వసన్నివ రరాజ దిగంతః. ౨౧

వ్యా. అంతికేతి. అంతికాంతికమతిసమీపం. *'ప్రకారే గుణవచనస్యే'తి ద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావాత్సుపో లుక్. అంతికాంతికం గతేన ఇందునా విసృష్టే ముక్తే దీధితిజాలే - జిహ్మతాం సంకోచం జహతి త్యజతి సతి - తిమిరభారైః తమస్స్తోమైః నిరోధాదాక్రమణాత్ - నిస్సృతో నిర్గతః దిగంతః ఉచ్ఛ్వసన్ ప్రాణన్నివేత్యుత్ప్రేక్షాలంకారః. రరాజ.

మూ. లేఖయా విమలవిద్రుమభాసా సంతతం తిమిరమిందురుదాసే,
దంష్ట్రయా కనకటంకపిశంగ్యా మండలం భువ ఇవాదివరాహః.

వ్యా. లేఖయేతి. ఇందుః విమలవిద్రుమభాసాస్వచ్ఛప్రవాళసవర్ణయా లేఖయా కలయా సంతతం సాంద్రం తిమిరం-ఆదివరాహః కనకస్య టంకః శిలాభేదకశస్త్రం. ని. 'టంకః పాషాణదారణ' ఇత్యమరః. తద్వత్పిశంగ్యా లోహితవర్ణయా.*'పిశంగాచ్చేతి వక్తవ్య' మితి జీష్. దంష్ట్రయా భువః మండలమివ ఉదాసే ఉచ్చిక్షేప.*అస్యతేః కర్తరి లిట్, సోపసర్గాదస్యతే రుపసర్గాదస్యత్యూహ్యోర్వేతి వికల్పాదాత్మనేపదం.

మూ. దీపయన్నథ నభః కిరణౌఘైః కుంకుమారుణపయోధరగౌరః,
హేమకుంభ ఇవ పూర్వపయోధే రున్మమజ్జ శనకై స్తుహినాంశుః.

వ్యా. దీపయన్నితి. అథ అర్ఘోదయానంతరం కిరణౌఘైః నభః దీపయన్ ప్రకాశయన్-కుంకుమేన అరుణః యః పయోధరః కుచః సఇవ గౌరః పిశంగః ఉదయరాగాదితి భావః. తుహినాంశురిందుః శనకైః పూర్వపయోధేః పూర్వసాగరాత్ హేమ్నః కుంభ ఇవ ఉన్మమజ్జ ఉద్జగామేత్యుత్ప్రేక్షా.

మూ. ఉద్గతేందుమవిభిన్నతమిస్రాం పశ్యతి స్మ రజనీమవితృప్తః,
వ్యంశుకస్ఫుటముఖీముపజిహ్మాం వ్రీడయా నవవధూమివ లోకః.

వ్యా. ఉద్గతేందుమితి. లోకః జనః ని. 'లోకస్తు భువనే జన' ఇత్యమరః. ఉద్గతేందుముదితమాత్రచంద్రాం అవిభిన్నతమిస్రాం అనిశ్శేషితధ్వాంతాం - రజనీం వ్యంశుకమపనీతావకుంఠనం - అతఏవ స్ఫుటం దృశ్యమానం ముఖం యస్యాస్తాం - తథాపి-వ్రీడయా జిహ్మాం వక్రాం-అప్రకాశాంగీమిత్యర్థః. నవవధూం నవోఢాం స్త్రియమివ అవితృప్తః సతృష్ణ స్సన్ పశ్యతిస్మ. ని. 'వధూర్నవోఢయోషాయాం స్నుషా భార్యాంగనాసు చే'తి ధరణిః.

మూ. న ప్రసాదముచితం గమితా ద్యౌ ర్నోద్ధృతం తిమిరమద్రివనేభ్యః,
దిఙ్ముఖేషు న చ ధామ వికీర్ణం భూషితైవ రజనీ హిమభాసా.

వ్యా. నేతి. హిమభాసా చంద్రేణ ద్యౌరాకాశ ముచితం యోగ్యం ప్రసాదం నైర్మల్యం న గమితా నీతా. అద్రయో వనాని చ తేభ్యః తిమిరం నోద్ధృతం నోత్సారితం. దిఙ్ముఖేషు దిగంతేషు ధామ తేజశ్చ న వికీర్ణం న పర్యస్తం. తథాపి రజనీ భూషితైవ, కిముతోక్తగుణసంపత్తావితి భావః. ద్యౌః దిశో రజనీ చేతి నాయికాః. తాసాం మధ్యే చంద్రో నాయకః అత్యంతానురాగాద్రజనీమేవ భూషయామాసేత్యర్థః. అత్ర ద్యుప్రసాదాదికారణాభావేఽపి తత్కార్యభూషణోక్త్యా విభావనాలంకారః. లక్షణంతు పూర్వమేవోక్తం.

మూ. మానినీజనవిలోచనపాతానుష్ణబాష్పకలుషాన్ప్రతిగృహ్ణన్,
మందమంద ముదితః ప్రయయౌ ఖం భీతభీత ఇవ శీతమయూఖః.

వ్యా. మానినీతి. ఉదితః శీతమయూఖః - ఉష్ణేన విరహతప్తేన బాష్పేణ కలుషాత్ ఆవిలాత్ మానినీజనస్య కలహాంతరితనాయికాజనస్య విలోచనపాతాత్ కటాక్షమోక్షాత్ - మానభంగజనితరోషభీషణాదితి భావః. శ్లో. 'కోపాత్కాంతం పరాణుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితా, కలహాంతరితా ప్రోక్తా నాయికా నయశాలిభి' రితి దశరూపకే. ప్రతిగృహ్య స్వీకుర్వన్-అపరాధదండస్యాపరిహార్యత్వాదితి భావః. అతఏవ భీతభీతః భీతప్రకార ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. మందమందం మందప్రకారం-ఉభయత్రాపి. * 'ప్రకారే గుణవచనస్యే' తి ద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్. ఖమాకాశం ప్రయయౌ అభిజగామ.

మూ. శ్లిష్యతః ప్రియవధూ [illegible] ంఠం తారకా స్తతకరస్య హిమాంశోః,
ఉద్వమన్నభిరరాజ [illegible] ముంతతోఽదుంగరాగ ఇవ లోహితరాగః. ౨౭

వ్యా. శ్లిష్యత ఇతి. తతాః ప్రసారితాః కరా అంశవఏవ కరా హస్తాః యేన తస్య-తారకా ఏవ ప్రియవధూః-ఉపకంఠం అంతికే కంఠే చ. * అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా. విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. శ్లిష్యతః ప్రత్యాసీదతః సన్నికర్షం గచ్ఛత ఇత్యర్థః. ఆలింగితశ్చ హిమాంశోః సంబంధ - సమంతాత్ సర్వతః ఉద్వమన్నుత్సృజన్-అర్థాంతరత్వాదకర్మకత్వం-'ధాతోరర్థాంతరే వృత్తే'రితి వచనాత్ లోహితరాగః అరుణప్రభః అంగరాగ ఇవ అభిరరాజ. ఆలింగనాదంగరాగో గళతీతి ప్రసిద్ధిః. అత్ర రూపకోపమయో రంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. ప్రేరితశ్శశధరేణ కరౌఘస్సంహతాన్యపి [illegible] నోద తమాంసి,
క్షీరసింధు[illegible] [illegible] ఘన్నః కాననాన్యవిరలోచ్చతరూణి. ౨౮

వ్యా. ప్రేరిత ఇతి. శశధరేణ చంద్రేణ ప్రేరితో విసృష్టః కరౌఘః - సంహతాని సాంద్రాణ్యపి తమాంసి-మందరేణ మందరాద్రిణా భిన్నో నున్నః క్షీరసింధుః. అవిరళాః సాంద్రాః ఉచ్చాః ఉన్నతాశ్చ తరవో యేషు తాని వనాని కాననానీవ నునోద చిక్షేప. దూరీచకారేత్యర్థః.

మూ. శారతాంగమితయా శశిపాదైశ్ఛాయయా విటపినాం ప్రతిపేదే,
న్యస్తశుక్లబలిచిత్రతలాభిస్తుల్యతాం వసతివేశ్మమహీభిః. ౨౯

వ్యా. శారతామితి. శశిపాదైః సంద్రరశ్మిభిః. ని. 'పాదారశ్మ్యంఘ్రితుర్యాంశా' ఇత్యమరః. శారతాం శబలతాం. ని. 'శారశ్శబలపీతయో'రితి విశ్వః. గమితయా ప్రాపితయా-విటపినాం తరూణాం ఛాయయా - న్యస్తైః నిక్షిప్తైః శుక్లబలిభిః శ్వేతపుష్పాద్యుపచారైః - చిత్రాణి నానావర్ణాని తలాని ప్రదేశా యాసాం తాభిః. ని. 'కరోపహారయోః పుంసిబలిః ప్రాణ్యంగజే స్త్రియా' మిత్యమరః. వసతివేశ్మ

మహీభిః నివాసగృహభూమిభిః-తుల్యతాం సామ్యం ప్రతిపేదే ప్రాప్తా. కర్మణి లిట్. ఆర్థీయ ముపమా. వసతిగ్రహణం భూతపూర్వనివాసనివృత్త్యర్థం.

మూ. ఆతపే ధృతిమతా సహ వధ్వా యామవతీవిరహిణా విహగేన,
సేహిరే న కిరణా హిమరశ్మేర్దుఃఖితే మనసి సర్వమసహ్యమ్.

వ్యా. ఆతప ఇతి. దుఃఖకరేఽపీతి భావః. వధ్వా చక్రవాక్యా సహ-అతఏవ ధృతిమతా సంతోషవతా యామినీషు విరహిణా నియతవిరహిణా అతఏవ విహగేన చక్రవాకేన-హిమరశ్మేః చంద్రస్య కిరణాః న సేహిరే న సోఢాః. తథాహి-దుఃఖితే సంజాతదుఃఖే మనసి-సర్వం మనోహరమపీతి భావః. అసహ్యం సోఢుమశక్యం *'శకి సహోశ్చే'తి యత్ప్రత్యయః. పూర్వే త్వాతపా ఇతి పాఠః. తత్ర వధ్వా సహ ఆతపా అపి సేహిరే తద్విరహిణా తు శశికిరణా అపి న సేహిర ఇతి యోజ్యం ఫలంతు సమానం.

మూ. గంధముద్ధతరజః కణవాహీ విక్షిపన్వికసతాం కుముదానాం,
ఆదుధావ పరిలీనవిహంగా యామినీమరుదపాం వనరాజీః. ౩౧

వ్యా. గంధమితి. అపాం కణవాహీ-యోగ్యాన్వయే వ్యవధానమపి సోఢవ్యం- వికసతాం కుముదానాం గంధం సౌరభం ఉద్ధతం రజః పరాగో యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, 'శేషాద్విభాషే'తి వికల్పాన్న కప్. విక్షిపన్ వికిరన్ ఇత్థం శిశిరస్సురభిశ్చ యామినీమరుత్ రాత్రివాయుః-పరితో లీనాశ్శయితాః విహంగాః యాసు తాః వనరాజీః ఆదుధావ ఈషత్కంపయామాస. విహంగశయనావిరోధే నేత్యర్థః. ని. 'ఆజీపఙ్క్తిభిర్వ్యాప్తా' విత్యమరః. యథా కశ్చిత్కామీ గంధోదకాదినా సించన్వనితామాకంపయతి తద్వదితి భావః.

మూ. సంవిధాతుమభిషేకముదాసే మన్మథస్య లసదంశుజలౌఘః,
యామినీవనితయా తతచిహ్నస్సోత్పలో రజతకుంభ ఇవేందుః.

వ్యా. సంవిధాతుమితి. యామినీవనితేవ తయా రాత్రిరూపయా కాంతయా మన్మథస్య అభిషేకం త్రిభువనజైత్రయాత్రాభిషేకం-సంవిధాతుం సమ్యక్కర్తుం అంశవో జలానీవ తేషాం ఓఘం పూరః లసన్ యస్మిన్ సః-తత చిహ్నైః స్ఫుటలాంఛనః ఇందుః-సోత్పలః మంగళార్థం నిహితేందీవరః రజతకుంభః రజతకలశ ఇవ ఉదాసే ఉత్క్షిప్తః. *అస్యతేః కర్మణి లిట్. అత్ర సంవిధాతుమితి తుమునా ప్రతీయమానయా ఫలోత్ప్రేక్షయా అనుప్రాణితేయముపమా-తయోరంగాంగిభావేన సంకరః.

మూ. తేజసాపి ఖలు నూనమనూనం నాసహాయముపయాతి జయశ్రీః,
యద్విభుశ్శశిమయూఖసఖస్సన్నాదదే విజయిచాపమనంగః. ౩౩

వ్యా. తేజసేతి. తేజసా అనూనం సంపూర్ణమపి అసహాయం సహాయరహితం-ఏకాకినం పురుషమితి శేషః. జయశ్రీః నోపయాతి ఖలు-నూనం-కుతః, యద్యస్మాత్ విభుస్సమర్థోఽపి-అనంగః శశిమయూఖానాం సఖా సహచరః తత్సహాయస్సన్-విజయి విజయశీలం. * జిదృక్షిత్యాదినా ఇనిః. చాప మాదదే ఆదత్తవాన్ విశేషేణ సామాన్య సమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అథ. ఇత్థముద్దీపనసామగ్రీముపవర్ణ్య సంప్రతి తత్కార్యభూతాం రతిం వర్ణయితుమారభతే.—

మూ. సద్మనాం విరచనాహితశోభై రాగతప్రియకథైరపి దూత్యమ్,
సన్నికృష్టరతిభిస్సురదారై ర్భూషితైరపి విభూషణమీషే. ౩౮

వ్యా. సద్మనామిత్యాది. సన్నికృష్టరతిభిః ఆసన్నసురతోత్సవైః-అతఏవ సురదారైః సురవధూభిః ఆహితశోభైః ప్రాగేవ విహితకేళిగృహమండనైరపి-పునః సద్మనాం కేళి గృహాణాం విరచనా మండనమలంకృతిరిత్యర్థః. ఈషే అభిలషే * కర్మణి లిట్. ఆగతప్రియకథైః ప్రాప్తప్రియజనవృత్తాంతైరపి-దూత్యాః కర్మ దూత్యం దూతీవ్యాపారః. ఈషే, * 'దూతిస్యభావకర్మణో' రితి యత్ ప్రత్యయః. ని. 'దూత్యం తద్భావకర్మణో' రిత్యమరః. తథా భూషితైరపి హారస్రక్చందనాదిమండనమండితైరపి-భూషణం ప్రసాధన మీషే-ఔత్సుక్యాతిరేకాదితి భావః.

మూ. న స్రజో రురుచిరే రమణీభ్యశ్చందనాని విరహే మదిరా వా,
సాధనేషు హి రతేరుపధత్తే రమ్యతాం ప్రియసమాగమ ఏవ.

వ్యా. నేతి. విరహే వియోగావస్థాయాం స్రజః-మాల్యాని చందనాని గంధాః మదిరాః మద్యానిచ-రమణీభ్యః. *'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ' ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. న రురుచిరే న రోచంతే స్మ. హి యస్మాత్ ప్రియసమాగమ ఏవ రతేస్సాధనేషు స్రగాదిషు-రమ్యతాం మనోరమత్వం రుచికరత్వమితి యావత్-ఉపధత్తే ఉపపాదయతి-తదభావే తు అరుచిర్యుక్తైవేత్యర్థః. అతఏవ వైధర్మ్యేణ కారణేన కార్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః. రమంతే ఏష్వితి రమ్యాణి. *'పోరదుపధా' దితి యత్. 'కృత్యల్యుటో బహుళ' మిత్యధి కరణార్థత్వం.

మూ. ప్రస్థితాభిరభినాథనివాసం ధ్వంసితప్రియసఖీవచనాభిః,
మానినీభిరపహాస్తితధైర్యస్సాదయన్నపి మదోఽవలలంబే. ౩౯

వ్యా. ప్రస్థితాభిరితి. అభినాథనివాసం ప్రియగృహం ప్రతి ప్రస్థితాభిః ప్రచలితాభిః-ధ్వంసితాని ఖండితాని ప్రియసఖీవచనాని ఆప్తవయస్యావచనాని "స్వయం ప్రస్థానం లాఘవాయే"త్యేవం రూపాణి యాభిస్తాభిః. మానినీభిః కోపనాభిః. శ్లో. 'స్త్రీణామీర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽన్యాసంగిని ప్రియే' ఇతి లక్షణాత్. అపహస్తితం

నిరస్తం ధైర్యం యేన సః-తథా సాదయన్ మానం శరీరం చ కర్శయన్నపి సదోషోఽపీత్యర్థః. మదః అవలలంబే స్వీకృతః. అజ్ఞానవ్యాజేన లాఘవాపహ్నవసౌకర్యాదితి భావః.

మూ. కాంతవేశ్మ బహుసందిశతీభిర్యాతమేవ రతయే రమణీభిః,
మన్మథేన పరిలుప్తమతీనాం ప్రాయశస్స్ఖలితమప్యుపకారి 32

వ్యా. కాంతేతి. రతయే సురతాయ-బహు సందిశతీభిః - హే దూతి కాంత మిత్థం ప్రలోభ్య ఆనయేత్యేవం రూపానేకవాచికం కథయంతీభిః, సందేశవ్యసనాద్గంతవ్యమప్యజానతీభిరిత్యర్థః రమణీభిః కాంతవేశ్మ ప్రియగృహం ప్రయాతం ప్రాప్తమేవ-నతు మధ్యేమార్గాన్నివృత్తమిత్యర్థః. తదాహి—మన్మథేన పరిలుప్తమతీనాం హతవివేకానాం-స్ఖలితం విరుద్ధాచరణమపి ప్రాయశః ఉపకారి భవతి సహసా రమణీభిరితి పాఠే కాలక్షేపమసహమానాభిః-స్వయమేవ శీఘ్రం యాతమిత్యర్థః.

మూ. ఆశు కాంతమభిసారితవత్యా యోషితః పులకరుద్ధకపోలమ్,
నిర్జిగాయ ముఖమిందుమఖండం ఖండపత్రతిలకాకృతి కాంత్యా.

వ్యా. ఆశ్వితి. ఆశు కాంత మభిసారితవత్యాః *స్వార్థే ణిచ్ యోషితః సంబంధి, పులకైః రుద్ధావావృతౌ కపోలౌ యస్య తత్-ఖండా ప్రమృష్టా పత్రాణాం పత్రరేఖాణాం తిలకస్య చ ఆకృతిస్సన్నివేశో యస్య తత్తథోక్తం-ముఖం-కాంత్యా అఖండం పూర్ణం ఇందుం నిర్జిగాయ జయతి స్మ - ఇత్యార్థీయముపమా. 'స్పర్ధతే జయతి ద్వేష్టి ద్రుహ్యతి ప్రతిగర్జతీ'తి దండినా సదృశార్థేషు పరిగణనాత్.

అవ. అథ యుగ్మేన సఖీనాయికాసంవాదమాహ.—

మూ. ఉచ్యతాం స వచనీయమశేషం నేశ్వరే పరుషతా సఖి సాధ్వీ,
ఆనయైనమనునీయ కథం వా విప్రియాణి జనయన్ననునేయః.

వ్యా. ఉచ్యతామితి. తత్ర నాయికాఽఽహ-సధూర్తః-అశేషమఖిలం వచనీయం వక్తవ్యముచ్యతాం నిశ్శంకముపలభ్యతామిత్యర్థః. బ్రువో దుహాదిత్వాదప్రధానే కర్మణి లోట్. అథ సఖ్యాహ—హే సఖి నాయికే ఈశ్వరే భర్తరి విషయే పరుషతా పారుష్యం న సాధ్వీ న హితా. అథ నాయికాహ—హే సఖి ఏతర్హి ఏనమనునీయ సాంత్వయిత్వా ఆనయ-పునస్సఖ్యాహ—విప్రియాణి జనయన్నప్రియాణి కుర్వన్ స కథం వానునేయః కేన ప్రకారేణ అనునయార్హః.

కిం గతేన నహి యుక్తముపైతుం కః ప్రియే సుభగమానిని మానః,
యోషితామితి కథాసు సమేతైః కామిభిర్బహురసాధృతిరూహే.

వ్యా. కిమితి. పునర్నాయికాఽఽహ—తర్హి గతేన తం ప్రతి గమనేన కిం కోఽర్థ ఇత్యర్థః. అతః ఉపైతుం గంతుం న యుక్తం హి-పునస్సఖ్యాహ-సుభగమాత్మ

నం మన్యతే తాచ్ఛీల్యే ణినితి-సుభగమానీ సౌందర్యాభిమానీ. * ఆత్మమానే ఖశ్చేతి చకారాణ్ణిని ప్రత్యయః. తస్మిన్ విషయే-రోషాన్మానః-మానో న కర్తవ్య ఇత్యర్థః. యద్వా నహీత్యాది సఖీవాక్యం-తత్ర నహీత్యేకం వాక్యం-త్వదుక్తం నఖల్విత్యర్థః. కింతు ఉపైతుం యుక్తం-కుతః సుభగమానిని ప్రియే రోషాన్మానః-తాదృగ్జనస్య దుర్లభత్వాదితి భావః. ఇత్యేవం రూపాసు యోషితాం కథాసు విషయే సమేతైః సమీపమాగతైః శృణ్వద్భిరిత్యర్థః. కామిభిః బహురసా అనేకస్వాదా ధృతిః సంతోషః ఊహే ఊఢా. అత్ర కామినః రాజ్ఞ్యౌత్సుక్యనిర్వేదాద్యనేకభావశాబల్యపరిపూర్ణకాంతాజనకథాకర్ణనాదుత్తరోత్తరమపూర్వాస్వాదమమందనిష్యందమానందసందోహమవిందన్నిత్యర్థః. ప్రాయేణాత్ర ప్రౌఢాః కలహాంతరితాశ్చ నాయికాః.

మూ. యోషిత: పులకరోధి దధత్యా ఘర్మవారి నవసంగమజన్మ,
కాంతవక్షసి బభూవ పతంత్యా భూషణం లులితమండనతైవ.

వ్యా. యోషిత ఇతి. పులకరోధి రోమాంచవ్యాపి నవసంగమాత్ జన్మ యస్య తత్ ఘర్మవారి స్వేదోదకం-దధత్యా ఇతి సాత్త్వికోక్తిః. కాంతవక్షసి పతంత్యా ఇత్యౌత్సుక్యోక్తిః యోషితః యా లులితమండనతా ప్రమృష్టప్రసాధనత్వం, భావే తల్. సైవ మండనం-బభూవ. తదేకఫలత్వాత్తస్యేతి భావః.

మూ. శీధుపానవిధురాసు నిగృహ్ణన్ మానమాశు శిథిలీకృతలజ్జః,
సంగతాసు దయితైరుపలేభే మానినీషు మదనో ను మదో ను. ౪౨

వ్యా. శీధ్వితి. శేరతే అనేనేతి శీధుః పక్వేక్షురసవికారో మద్యవిశేషః తస్య పానేన విధురాసు మూఢాసు-దయితైస్సంగతాసు సహావస్థితాసు మానినీషు అతిమానవతీషు ఆశు మానం కోపం నిగృహ్ణన్ నివర్తయన్-తథా-శిథిలీకృతా లజ్జా యేన సః మదో ను మదనో ను ఉపలేభే లక్ష్యతే స్మేత్యర్థః. ఇతి గాఢానురాగోక్తిః. ప్రియసమాగమశీధుపానరూపోభయకారణసంభవాన్మాననిగ్రహాద్యనుభావసాధారణ్యాచ్చ సందేహః. ససందేహాలంకారః.

ద్వారి చక్షురధిపాణి కపోలౌ జీవితం త్వయి కుతః కలహోఽస్యాః,
కామినామితి వచః పునరుక్తం ప్రీతయే నవనవత్వమియాయ. ౪౩

వ్యా. ద్వారీతి. ద్వారి త్వదాగమనమార్గ ఏవ-చక్షురిత్యౌత్సుక్యోక్తిః-అధిపాణి పాణౌ కరే కపోలావితి చింతోక్తిః. కిం బహునా-జీవితం త్వయి త్వదధీనం-వినా న జీవతీత్యర్థః. ఇతి గాఢానురాగోక్తిః. అతోఽస్యాః కలహో విగ్రహః - కుత ఇత్యేవం కామినాం ప్రీతయే పునరుక్తం పునఃపునరుచ్యమానం వచో దూతీవాక్యం నవనవత్వం నవప్రకారత్వం అపూర్వవద్భావం ఇయాయ. * ప్రకారార్థే ద్విర్భావః. కర్మధారయ

తద్భావాత్సుగో లుక్. కాంతానురాగప్రకటనాత్ కామినః ప్రహృష్యంతి స్మేతి భావః. కలహాంతరితేయం.

మూ. సాచి లోచనయుగం నమయంతీ రుంధతీ దయితవక్షసి పాతమ్,
సుభ్రువో జనయతి స్మ విభూషాం సంగతావుపరరామ చ లజ్జా.

వ్యా. సాచీతి. లోచనయుగం సాచి తిర్యక్ - నమయంతీ ప్రియే పాతయంతీ నతు సమరేఖయేత్యర్థః. దయితవక్షసి పాతం రుంధతీ ఇష్టమపి ప్రతిబధ్నతీ సుభ్రువో నాయికాయాః విభూషాం శోభాం జనయతిస్మ ఆజీజనత్. కించ సంగతౌ సురతప్రసంగే సతి ఉపరరామ చ ఉపరమతేస్మ. ఏవం యత్తస్యాపి భూషణమేవేతి భావః. * 'విభాషాకర్మకా'దితి పరస్మైపదం. (యద్వా దయితవక్షసి పాతం పతనం విద్ధకాలింగనం రుంధతీ. తథాచ రతిప్రదీపే.—శ్లో. 'ఆశ్లిష్య గాఢం హృది చంచలాక్షీ స్థిరోపవిష్టం పురుషం స్తనాభ్యాం, నితంబినీ విధ్యతి తం చ గాఢం గృహ్ణాత్యసౌ విద్ధకముచ్యతే'తదితి.)

మూ. సవ్యలీకమవధీరితఖిన్నం ప్రస్థితం సపది కోపపదేన,
యోషితస్సుహృదివ స్మ రుణద్ధి ప్రాణనాథమభిబాష్పనిపాతః.

వ్యా. సవ్యలీకమితి. సవ్యలీకం సాపరాధం గోత్రస్ఖలనాద్యప్రియకారిణం. వి. 'వ్యలీకమప్రియే కార్యే వైలక్ష్యే' ఇతి విశ్వః. అతఏవ అవధీరితః అవజ్ఞాతః ఖిన్నః విషణ్ణశ్చ తమవధీరితఖిన్నం *'పూర్వకాలే'త్యాదినా తత్పురుషః. సపది కోపపదేన కోపవ్యాజేన ప్రస్థితం వినిర్గచ్ఛంతం ప్రాణనాథం ప్రియం - యోషితః సంబంధీ అభిబాష్పనిపాతః అభిముఖ్యేనాశ్రుమోక్షః - సుహృదివ రుణద్ధి స్మ రురోధ. బాష్పపాతస్య మన్యుమోక్షలింగతయా ప్రస్థానప్రతిబంధకత్వాత్సుహృదౌపమ్యం. ఇయమధీరా ఖండితా చ. శ్లో. 'జ్ఞాతేఽన్యాసంగవికృతే ఖండితేర్ష్యాకషాయితా, అధీరా సాశ్రువక్రోక్తి'రితి దశరూపకే.

మూ. శంకితాయ కృతబాష్పనిపాతా
మీర్ష్యయా విముఖితాం దయితాయ,
మానినీమభిముఖాహితచిత్తాం
శంసతి స్మ ఘనరోమవిభేదః. ౨౯

వ్యా. శంకితాయేతి. శంకితాయ నాయకాయ - అవిశ్వస్తాయ దయితాయ ఈర్ష్యయా విముఖితాం - విముఖీకృతాం అతఏవ కృతబాష్పనిపాతాం విహితబాష్పవర్షాం మానినీం-ఘనరోమవిభేదః సాంద్రపులకోదయః - అభిముఖమాహితం చిత్తం యయా తాం నిష్కోపామిత్యర్థః. శంసతి స్మ వ్యనక్తిస్మేత్యర్థః. అన్యథా సాత్త్వికానుదయాదితి భావః. అత్రాపి పూర్వోక్తైవ నాయికా,

అథ సంభోగశృంగారం కథయన్ బాహ్యరతమాహ.—

మూ. లోలదృష్టి వదనం దయితాయాశ్చుంబతి ప్రియతమే రభసేన,
వ్రీడయా సహ వినీవి నితంబాదంశుకం శిథిలతాముపపేదే. ౪౭

వ్యా. లోలేతి. ప్రియతమే లోలదృష్టి చంచలేక్షణం దయితాయాః వదనం రభసేన బలాత్కారేణ చుంబతి సతి - వినీవి విగతబంధనం అంశుకం నితంబాత్ వ్రీడయా సహ శిథిలతాముపపేదే. ద్వయమపి శిథిలతామాపేత్యర్థః. అత్ర వ్రీడాంశుకరూప సంబంధి భేదభిన్ననివృత్తిస్రంసనరూపశైథిల్యస్యాభేదాధ్యవసాయనిబంధనాతిశయోక్తిమూల సహోక్తిరలంకారః. అతఏవ వ్రీడాంశుకయోరౌపమ్యం చ కల్ప్యం. అత్ర వాత్స్యాయనీయాః.—శ్లో. 'బాహ్యమాభ్యంతరం చేతి ద్వివిధం రతముచ్యతే, తత్రాద్యం చుంబనాశ్లేషనఖదంతక్షతాదికం, ద్వితీయం సురతం సాక్షాన్నానాకరణకల్పిత' మితి.

మూ. హ్రీతయా గళితనీవి నిరస్యన్నంతరీయమవలంబితకాంచీ,
మండలీకృతపృథుస్తనభారం సస్వజే దయితయా హృదయేశః.

వ్యా. హ్రీతయేతి. గళితనీవి వల్లభకరస్పర్శనాద్విగళితబంధనం - తథాప్యవలంబితా కాంచీ యేన తత్ కాంచీలగ్నమిత్యర్థః. తదంతరీయం అధోంశుకం. ని. 'అంతరీయోపసంవ్యానపరిధానాన్యధోఽంశుక' ఇత్యమరః. నిరస్యన్నాక్షిపన్-హృదయేశః ప్రియః హ్రీతయా వస్త్రాపగమాల్లజ్జితయా * హ్రీధాతోః కర్తరి క్తః. నుదవిదేత్యస్య వైకల్పికత్వాన్నిష్ఠానత్వాభావః. దయితయా మండలీకృతః వర్తులీకృతః పృథుస్తనభారో యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా గాఢమిత్యర్థః. సస్వజే ఆశ్లిష్టః, ప్రియదృష్టిప్రతిబంధార్థమిత్యర్థః.

మూ. ఆదృతా నఖపదైః పరిరంభాశ్చుంబితాని ఘనదంతనిపాతైః,
సౌకుమార్యగుణసంభృతకీర్తిర్వామ ఏవ సురతేష్వపి కామః.

వ్యా. ఆదృతా ఇతి. పరిరంభాః ఆలింగనాని-నఖపదైః - హేతుభిః ఆదృతాః అభిమతాః. * 'హేతా'వితి తృతీయా. తథా చుంబితాని చుంబనాని ఘనదంతనిపాతైః హేతుభిః ఆదృతానీతి లింగవిపరిణామః. సురతసుఖోద్దీపకత్వాన్నఖదంతక్షతపూర్వకేష్వాలింగనచుంబనేష్వాదరస్సంవృత్త ఇత్యర్థః. నన్వతిసుకుమారే కామతంత్రే కథం పీడాకరేష్వాదర ఇతి న వాచ్యమిత్యాహ— సౌకుమార్యేతి. సౌకుమార్యమేవ గుణః తేన సంభృతకీర్తిః అర్థ్యయశాః కామః సురతేషు సంభోగేష్వపి-న కేవలం విప్రలంభేష్వితి భావః. వామః క్రూరః. ని. 'వామౌ వల్గు ప్రతీపౌ ద్వా'విత్యమరః. సుకుమారః కామః ఇతి వాదమాత్రం - వస్తుతస్తు పీడయన్నేవ సుఖావహ ఇతి భావః. సామాన్యేన విశేషసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

అథాభ్యంతరమాహ.—

మూ. పాణిపల్లవవిధూననమంతస్సీత్కృతాని నయనార్ధనిమేషాః,
యోషితాం రహసి గద్గదవాచామస్త్రతాముపయయుర్మదనస్య.

వ్యా. పాణీతి. రహసి ఏకాంతే ఇతి విస్రంభాతిశయోక్తిః. గద్గదవాచాం స్ఖలద్గిరాం యోషితాం సంబంధిని - పాణిపల్లవయోః విధూననం కంపనం- అంతస్సీత్కృతాని సీత్కారాః ఏతేన కుట్టమితాఖ్యోఽభావ ఉక్తః అధరపీడనాదౌ సుఖేఽపి దుఃఖవదుపచారః కుట్టమితమితి లక్షణాత్. నయనానాం అర్ధనిమేషాః అర్ధనిమీలితాని రహసి గద్గదవాచామితి విశేషణసామర్థ్యాత్ గద్గదకంఠవత్వం చేత్యేతాని మదనస్య అస్త్రతా ముపయయుః. అస్త్రవత్సుంసా ముద్దీపకాన్యాసన్నిత్యర్థః. అత్ర సీత్కారార్ధనిమేషాదినా సుఖపారవశ్యం వ్యజ్యతే. తదుక్తం రతిరహస్యే.—శ్లో. 'స్రస్తతా వపుషిమీలనం దృశోర్మూర్ఛనా చ రతిలాభలక్షణం, శ్లేషయేత్స్వజఘనం ముహుర్ముహుస్సీత్కరోతి గళగద్గదాకులే'తి. నన్వనిమిషవనితానాం కథం నయనార్ధనిమేషాస్సంభవేయురితి చేత్ - తాసామపి మదనపారవశ్యాన్నయనార్ధనిమేషాః సంభవంతీత్యదోషః

అథ మధుపానవర్ణనమారభతే.—

మూ. పాతుమాహితరతీన్యభిలేషుస్తర్షయంత్యపునరుక్తరసాని,
సస్మితాని వదనాని వధూనాం సోత్పలాని చ మధూని యువానః.

వ్యా. పాతుమిత్యాదినా. యువానః ఆహితరతీని వర్ధితరాగాణి-అతఏవ అపునరుక్తరసాని పునఃపునః పానేఽప్యపూర్వస్వాదాని - అతఏవ తర్షయంతి తృష్ణోత్పాదకాని-అతృప్తికరాణీత్యర్థః. సస్మితాని వధూనాం వదనాని - సోత్పలాని మధూని చ పాతుం అభిలేషుః చకమిరే. అత్ర ప్రస్తుతానామేవ వదనానాం మధూనాం చ పానక్రియయౌపమ్యస్య గమ్యత్వాత్కేవలప్రాకరణికవిషయతయా తుల్యయోగితాలంకారః. శ్లో. 'ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం గమ్యతేయత్ర సా మతా తుల్యయోగితే' తి లక్షణాత్.

మూ. కాంతసంగమపరాజితమన్యౌ వారుణీరసనశాంతవివాదే,
మానినీజన ఉపాహితసంధౌ సందధే ధనుషినేషు మనంగః. ౫౨

వ్యా. కాంతేతి. కాంతసంగమేన పరాజితమన్యౌ త్యక్తరోషే తదవధికత్వాత్తస్యేతి భావః. కించ వారుణీరసనేన మధ్వాస్వాదేన శాంతిః వివాదః వాక్కలహః యస్య తస్మిన్. అతఃకి ఉపాహితసంధౌ ప్రియైస్సహ కృతసంధానే - మానినీజనే విషయే- అనంగః ఇషుం ధనుషి న సందధే న సంహితవాన్. సిద్ధేర్థే సాధనవైయర్థ్యాదితి భావః.

మూ. కుప్యతాశు భవతానతచిత్తాః కోపితాంశ్చ వరివస్యత యూనః,
ఇత్యనేక ఉపదేశ ఇవాస్మిన్ స్వాద్యతే యువతిభిర్మధువారః. ౫౩

వ్యా. కుప్యతేతి. యూనః ప్రియాన్ ప్రతి కుప్యత-నాత్ర క్రుధద్రుహేత్యాదినా యూనాం సంప్రదానత్వం. తస్య 'యం ప్రతికోప'ఇతి నియమాత్ కోపశ్చాత్ర కృత్రిమ ఇతి-ఆశు ఆనతచిత్తాః-ప్రహ్వాచేతసః అనుకూలచిత్తా భవత.కించ-కోపితాన్ తాన్ వరివస్యత పరిచరత * 'నమోవరివశ్చిత్రఙః క్యచ్'-వరివసః పరిచర్యాయామిత్యర్థనియమశ్చ. ఇత్యేవమనేకః అనేకప్రకారో ఉపదేశః ప్రవర్తకవాక్యం సఇవ మధువారో మధుపానావృత్తిః. ని. 'మధువారా మధుక్రమా' ఇత్యమరః.|యువతిభిః స్వాద్యతే స్మ న్యపీయత. మధుపానస్య తూపాదకస్య ప్రవర్తకత్వసామ్యాదుపదేశ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. అనియతాః ఖలు మత్తచేష్టా ఇతి భావః.

మూ. భర్తృభిః ప్రణయసంభ్రమదత్తాం వారుణీమతిరసాం రసయిత్వా,
హ్రీవిమోహవిరహాదుపలేభే పాటవం నుహృదయంను వధూభిః.

వ్యా. భర్తృభిరితి. భర్తృభిః ప్రియైః ప్రణయసంభ్రమాభ్యాం ప్రేమాదరాభ్యాం దత్తాం. ని. 'సంభ్రమస్సాధ్వసేఽపి స్యాత్సంవేగాదరయోరపీ'తి విశ్వః. అత ఏవ అతి రసామధిక స్వాదాం వారుణీం వరుణాత్మజాం. ని.'సురా హలిప్రియా హాలా పరిస్రుద్వరుణాత్మజే'త్యమరః. రసయిత్వా ఆస్వాద్య-వధూభిః-హ్రీవిమోహవిరహాత్ మదేన లజ్జాజాడ్యాపగమాద్ధేతోః పాటవం కృతేషు నైపుణ్యం ను ఆహోస్విత్ హృదయం కార్యపరిజ్ఞానం ను ఉపలేభే ప్రాపే. అతఏవ హృదయస్య తత్తత్కార్యజ్ఞాన సామర్థ్యం, హృదయమేవ ప్రాగసత్పశ్చాల్లబ్ధమితి సందేహః. అన్యథా కథం సంప్రత్యేవ కృత్యాకృత్యేషు ప్రవృత్తిరతి భావః. సందేహాలంకారః.

మూ. స్వాదితస్స్వయమథైధితమానం లంభితః ప్రియతమైస్సహ పీతః,
ఆసవః ప్రతిపదం ప్రమదానాం నైకరూపరసతామివ భేజే. ౫౫

వ్యా. స్వాదిత ఇతి. స్వయం స్వాదితః ఆదౌ స్వయమేవాదాయ పీతః-అథానంతరం-ప్రియతమైః ఏధితమానం వర్ధితసమ్మానం యథా తథా లంభితో గ్రాహితః స్వహస్తేన పాయిత ఇత్యర్థః. తతః ప్రియతమైస్సహ పీతః యుగపదేకపాత్రేణ పీత ఇత్యర్థః. ఆసవః ప్రమదానాం ప్రతిపదం ప్రతివారం నైకరూపరసతాం అనేకవిధస్వాదత్వం-ఉత్తరోత్తరాతిశయరసవత్తాం, నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః-నఞ్ సమాసేన లోపస్స్యాత్. భేజేఇవ ప్రాపేవ. ప్రాయేణోపచారవిశేషాద్భోజ్యేషు రసవిశేష స్స్యాదితి భావః.అత్రాస్వాదనాదిపదార్థానామనేకవిధరసతాప్రాప్తిహేతుత్వాత్కావ్యలింగం తాభ్యాం-స్వాదనాదీనామనేకధర్మాణామేకస్మిన్నాసవే క్రమేణ సంబం

ధాత్పర్యాయభేదశ్చ-తయోస్సంస్పృష్టయోరనేకరసత్వోత్ప్రేక్షాబీజత్వాత్తయా సహాం
గాంగిభావేన సంకరః.

మూ. భ్రూవిలాససుభగానను కర్తుం విభ్రమానివ వధూనయనానామ్,
ఆదదే మృదువిలోలపలాశై రుత్పలైశ్చషకవీచిషు కంపః. ౫౬

వ్యా. భ్రూవిలాసేతి. భ్రూవిలాసైః భ్రూభంగైః సుభగాన్ సుందరాన్ - వధూనయనానాం విభ్రమాన్విలాసాన్ అనుకర్తుం తైరాత్మానం సమీకర్తుమివేతి ఫలోత్ప్రేక్షా. మృదువిలోలపలాశైః ఈషత్తరళదళైః ఉత్పలైః చషకేషు యా వీచయః మధూర్మయః తాసు యః కంపః స ఆదదే స్వీకృతః - నతు స్వకంపం తస్య విలోలవిశేషణేనైవోక్తత్వాత్, తత్స్వకంపశ్చ తద్యోగ ఏవ పూర్వం నేత్రమాత్ర సాదృశ్యభాజాముత్పలానాం కంపమానవీచియోగాత్సభ్రూవిలాసనేత్రసామ్యలాభో జాత ఇత్యర్థః.

మూ. ఓష్ఠపల్లవవిదంశరుచీనాం హృద్యతాముపయయా రమణానామ్,
ఫుల్లలోచనవిలీనసరోజై రంగనాస్యచషకైర్మధువారః. ౫౭

వ్యా. ఓష్ఠేతి. ఓష్ఠ ఏవపల్లవః తస్య విదంశే దంశనే రుచిరభిలాషో యేషాం తేషాం ముఖసురాపానమిషేణ అధరం పిపాసతామిత్యర్థః. రమణానాం ఫుల్లాని లోచనాన్యేవ విలీనసరోజాని యేషు తైః - అంగనాస్యేవ చషకాని పానపాత్రాణి. ని. 'చషకోఽస్త్రీ పానపాత్ర' మిత్యమరః. తైర్మధువారః మధుపానావృత్తిః - హృద్యతాం హృదయప్రియతాముపయయౌ. హృదయస్య ప్రియ ఇతి యత్ప్రత్యయః. హృదయస్య హృల్లేఖేత్యాదినా హృదాభావః. రమణవిశేషణార్థహేతుక కావ్యలింగసంకీర్ణరూపకాలంకారః.

మూ. ప్రాప్యతే గుణవతాపి గుణానాం వ్యక్తమాశ్రయవశేన విశేషః,
తత్తథా హి దయితాననదత్తం వ్యానశే మధురసాతిశయేన. ౫౮

వ్యా. ప్రాప్యత ఇతి. గుణవతాపి విశిష్టేనాపి ఆశ్రయవశేనాశ్రయవిశేషేణ గుణానాం విశేషః ప్రకర్షః ప్రాప్యతే లభ్యతే, వ్యక్తం, తత్తథా, యదుక్తం తత్తథైవేత్యర్థః. అథవా గుణానాం విశేషః వ్యక్తం స్పష్టం ప్రాప్యతే-తత్పూర్వోక్తార్థరూపం తథా తాదృగేవ-హి యస్మాత్ దయితాయాః ఆననేన కరణేన దత్తం మధు, రసాతిశయేన స్వాదుప్రకర్షేణ కర్త్రా వ్యానశే వ్యాప్తం. విశేషేణ సామాన్యసమర్థన రూపోఽర్థాంతరన్యాసః.

వీక్ష్య రత్నచషకేష్వతిరిక్తాం కాంతదంతపదమండనలక్ష్మీమ్,
జజ్ఞిరే బహుమతాః ప్రమదానామోష్ఠయావకనుదో మధువారాః.

వ్యా. పీత్వేతి. రత్నచషకేషు స్ఫటికాదిమణిపాత్రేషు అతిరిక్తాం యావకోపగమాత్పూర్వాభ్యధికాం-కాంతస్య యద్దంతపదం తదేవ మండనం తస్య లక్ష్మీం శోభాం-ప్రతిబింబితామితి శేషః. పీత్వా ఓష్ఠయావకనుదః అధరలాక్షారాగాపహారిణః మధువారాః మధుపానాభ్యాసాః-ప్రమదానాం బహుమతాః అభిమతాః. వర్తమానే క్తః. తద్యోగాత్ *'క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి షష్ఠీ. జజ్ఞిరే జాతాః. తేషాం ప్రియానురాగచిహ్నప్రకాశకత్వాదితి భావః. అతిరక్తామితి పాఠే చషకేష్వతితామ్రామిత్యర్థః.

అథ. మధుపానాద్విలోచనేషు రాగోత్పత్తి రధరేభ్యశ్చ లాక్షారాగనివృత్తిర్మధ్వాననయోశ్చాన్యోన్యగంధసంక్రాంతిరితి స్థితే సత్యుత్ప్రేక్షతే.—

మూ. లోచనాధరకృతాహృతరాగా వాసితాననవిశేషితగంధా,
వారుణీ పరగుణాత్మగుణానాం వ్యత్యయం వినిమయం ను వితేనే.

వ్యా. లోచనేతి. లోచనే చాధరశ్చ లోచనాధరం-'సముద్రాభ్రాద్ఘః' ఇతి వ్యభిచారజ్ఞాపనా న్నాత్రాధరశబ్దస్య పూర్వనిపాతః. కృతశ్చాసావాహృతశ్చేతి విశేషణ సమాసః. లోచనాధరస్య కృతాహృతో రాగో యయా సా తథోక్తా - లోచనయోః కృతరాగా అధరాదాసమంతాత్ హృతరాగా చేత్యర్థః. షష్ఠ్యర్థస్య సంబంధసామాన్యస్య యోగ్యవిశేషపర్యవసాననియమేన అధికరణాపాదానార్థయోరాక్షేపాత్-తథా చ అధరలోచనగుణయోః రాగతద్విరహయోః స్థానపరివృత్తిం కృతవతీత్యర్థః. తథా వాసితేన సంగంధసంక్రాంతిసురభితేన ఆననేన విశేషితోఽతిశయితో గంధో యస్యాస్సా, యద్వా, వాసితాననా చ సా ఆననేనైవ విశేషితగంధా చేతి కృతబహువ్రీహ్యోర్విశేషణసమాసః. ఉభయథాప్యాననసంక్రాంతస్వగంధా స్వసంక్రాంతాననగంధా చేత్యర్థః. ఏవంభూతా వారుణీ మదిరా - పరగుణాత్మగుణానాం పరయోర్లోచనాధరయోః గుణౌ చ పరస్యాననస్య గుణః ఆత్మనో వారుణ్యాః గుణశ్చ పరగుణాత్మగుణాః తేషాం పరగుణాత్మగుణానాం వ్యత్యయం ను వినిమయం ను వితేనే విస్తారయామాస. ప్రామాదికీ వస్తుపరివృత్తిర్వ్యత్యయః, బుద్ధిపూర్వకాత్ వినిమయః-అత్ర తంత్రోచ్చరితస్య పరగుణశబ్దస్యావృత్త్యా పరగుణౌ చ పరగుణాత్మగుణౌ చేతి విగ్రహః కథంచిదగత్యా సోఢవ్యః. ఉపమానపూర్వపదబహువ్రీహివత్-తథా చాయమర్థః - పరగుణయోరధరలోచనగుణయోః రాగతద్విరహయోః వ్యత్యయం ను వినిమయం ను వితేనే - తథా పరగుణాత్మగుణయోరాననగంధాత్మగంధయోశ్చ వ్యత్యయం ను వినిమయం ను వితేనే, అన్యథా కథమన్యస్మిన్నన్యధర్మోపలంభసంభవ ఇతి భావః. అత్ర లోచనాధరరాగయోః తదభావయోర్వా భేదేఽప్యభేదాధ్యవసాయాదేకత్వవాచో యుక్తిః - తన్మూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితా చేయం వ్యత్యయవినిమయయో రన్యతరకరణోత్ప్రేక్షేతి సంక్షేపః. సా చ వ్యంజకాప్రయోగాత్ప్రతీయమానా - నుశబ్దస్తు సంశయే. అత్రేదం

బోధ్యం—అధరస్య రాగగుణం లోచనయోరధత్త, లోచనయోశ్శ్వైత్యగుణ మధరస్యాధత్తేతి వ్యత్యయః. ఉభయత్ర స్వస్వగుణం మూల్యరూపేణ దత్త్వా పరగుణమక్రీణాదితి వినిమయః. తథా స్వామోదం వదనే నిధాయ తదామోదమాదత్తేతి వ్యత్యయః, తదేవ మూల్యరూపేణ దత్త్వా తదామోదమక్రీణాదితి వినిమయ ఇతి.

మూ. తుల్యరూపమసితోత్పలమక్ష్ణోః కర్ణగం నిరుపకారి విదిత్వా,
యోషితస్సుహృదివ ప్రవిభేజే లంభితేక్షణరుచిర్మదరాగః. ౯౧

వ్యా. తుల్యేతి. అక్ష్ణోః తుల్యరూపం అక్షితుల్యాకృతి-యోషితః కర్ణగం కర్ణావతంసీకృతం అసితోత్పలం నిరుపకారి అనుపకారకం విదిత్వా జ్ఞాత్వా-తత్కార్యశోభాయాః కర్ణాంతవిశ్రాంతేన అక్ష్ణైవ కృతత్వాదితి భావః. మదరాగః సుహృదివ ఉత్పలస్య బంధురివ-అనిష్టనివారకత్వాదితి భావః. లంభితేక్షణరుచిః ఆహితనయనకాంతిస్సన్ ప్రవిభేజే వర్ణాంతరాపాదనేన విలక్షణాదక్ష్ణో వ్యావర్తయామాస-తతో విచ్ఛిత్తి విశేషకరత్వాదితి భావః.

మూ. క్షీణయావకరసోఽప్యతిపానైః కాంతదంతపదసంభృతశోభః,
ఆయయావతితరామివ వధ్వాస్సాంద్రతామధరపల్లవరాగః. ౯౨

వ్యా. క్షీణేతి. అతిపానైః క్షీణయావకరసః క్షీణలాక్షారాగోఽపి కాంతస్య దయితస్య దంతపదేన దంతక్షతేన సంభృతా శోభా యస్య సః-వధ్వాః అధరపల్లవరాగః అతితరామతిమాత్రం-అతిశబ్దాత్తరప్రత్యయే * 'కిమేత్తిఙ్ అవ్యయఘా'త్యాదినా ఆముప్రత్యయః. 'తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తి'రిత్యవ్యయత్వం. సాంద్రతాం ఘనత్వం ఆయయావివ ప్రాప్త ఇవ-ప్రియోపభోగచిహ్నమండితానాం కామిన్యధరాణాం కిమన్యైర్మండనైరితి భావః. అత్ర క్షీణస్యాపి సాంద్రతేతి విరోధః. కాంతదంతేత్యాదివిశేషణగత్యా సాంద్రత్వే హేతూక్త్యా కావ్యలింగం, తత్సంకీర్ణా చోత్ప్రేక్షా.

మూ. రాగకాంతనయనేషు నితాంతం విద్రుమారుణకపోలతలేషు,
సర్వగాపి దదృశే వనితానాం దర్పణేష్వివ ముఖేషు మదశ్రీః ౯౩

వ్యా. రాగేతి. వనితానాం సర్వగాపి సర్వాంగగతాపి. *'అంతాత్యంతే'త్యాదినా డప్రత్యయః. మదశ్రీః రాగేణ కాంతాని నయనాని యేషు తేషు విద్రుమవదరుణాని కపోలతలాని యేషు తేషు ముఖేషు దర్పణేష్వివ నితాంతం దదృశే. తేషాం నయనాదౌ నైర్మల్యేన తత్ర విశేషతో రాగాభివ్యక్తిసంభవాదితి భావః. అత్ర మదశ్రీః సర్వగాపి ముఖేష్వేవ దదృశ ఇతి విరోధః. తస్య ముఖవిశేషణైః సమాధానాత్కావ్యలింగానుప్రాణితో విరోధాభాస ఇతి సంకరః. స చోపమయా సంసృజ్యతే.

మూ. బద్ధకోపవికృతీరపి రామాశ్చారుతాభిమతతాముపనిన్యే,
వశ్యతాం మధుమదో దయితానామాత్మవర్గహితమిచ్ఛతి సర్వః.

వ్యా. బద్ధేతి. బద్ధా కోపేన వికృతిర్యాభిస్తాః తథాభూతా అపి రామాః కర్త్రీః- చారుతా సౌందర్యం - కర్త్రీ-అభిమతతాం ప్రియావాల్లభ్యం ఉపనిన్యే - సౌందర్యం హి వికృతిమపి శోభయతీతి భావః. తథా-మధుమదః దయితానాం వశ్యతాం విధేయత్వం ఉపనిన్యే. తథాహి— సర్వః ఆత్మవర్గహితమిచ్ఛతి కామయతే,అతశ్చారుతా స్త్రీత్వాత్ స్త్రీణాముపచకార-మధుమదస్తు పుంస్త్వాత్ పుంసామితి యుక్తమిత్యర్థః. అత్ర వికృతా అప్యభిమతాః-కుపితా అపి వశ్యా ఇతి విరోధస్య చారుతామదాభ్యాం సమాధానాదుభయత్రాపి విరోధాభాసోఽర్థాన్తరన్యాసేన సంసృజ్యతే.

మూ. వాససాం శిథిలతాముపనాభి హ్రీనిరాసమపదే కుపితాని,
యోషితాం విదధతీ గుణపక్షే నిర్మమార్జ మదిరా వచనీయమ్. ౧౪

వ్యా. వాససామితి. ఉపనాభి నాభిసమీపే-వాససాం శిథిలతాం-హ్రీనిరాసం లజ్జాత్యాగం-అపదే కుపితాని అస్థానకోపాంశ్చ గుణపక్షే విదధతీ గుణకోటౌ నివేశయంతీ దోషానప్యేతాన్ గుణాన్ కుర్వతీత్యర్థః. మదిరా. యోషితాం వచనీయం-న నాభిం దర్శయేదిత్యాదిశాస్త్రనిషిద్ధాచరణనిందాం నిర్మమార్జ నిరస్తవతీ. అన్యదా దోషాణామపి వస్త్రశైథిల్యాదీనాం తదానీం గుణత్వాన్న కశ్చిద్వచనీయావకాశ ఇత్యర్థః.

మూ. భర్తృషూపసఖి నిక్షిపతీనామాత్మనో మధుమదోద్యమితానామ్,
వ్రీడయా విఫలయా వనితానాం నస్థితం నవిగతం హృదయేభ్యః.

వ్యా. భర్తృష్వితి. ఉపసఖి సఖీసమీపే. * సమీపార్థేఽవ్యయీభావః. ఆత్మనో దేహాన్ ని. 'ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే స్వభావే పరమాత్మని' ఇతి వైజయంతీ. భర్తృషు నిక్షిపతీనాం నిపాతయంతీనాం భర్తౄణాముపరి పతంతీనామిత్యర్థః. * 'ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్'ఇతి వికల్పాన్నుమభావః. కుతః ? మధుమదేన ఉద్యమితానాం ప్రేరితానాం న తు స్వేచ్ఛయేతి భావః. వనితానాం అనురక్తస్త్రీణాం. ని. 'వనితాజనితాత్యర్థానురాగాయాంచ యోషితి' త్యమరః. హృదయేషు విఫలయా, అనుచితాచరణాదితి భావః. వ్రీడయా నస్థితం న విగతం నాపగతం చ, వైఫల్యాత్తస్యాశ్చ మదోపాధికత్వాచ్చేతి భావః. అతఏవ నోభయనిషేధవిరోధః. యద్యప్యత్ర స్థితిక్రియాపేక్షయాధికరణత్వం సంభవతి. ఏవమపి విగమనక్రియాం ప్రత్యపాదానవివక్షయా పంచమీ, నను నాత్రాపాయోఽస్తి విగమనస్య ప్రతిషేధాత్, తత్కథం ధ్రువమపాయేఽపాదానమిత్యపాదానత్వం ఉచ్యతే, న హ్యత్ర విగమనమాత్రం ప్రతిషిధ్యతే, కిం తర్హి, హృదయావధికం తత్, తస్మాత్ ప్రతిషేధవిషయానూచనాయాపాదానవిశిష్టస్య విగమనస్య నఞా సంబంధ ఇత్యేవ క్రమః.

మూ. రుంధతీ నయనవాక్యవికాసం సాదితోభయకరా పరిరంభే,
వ్రీడితస్య లలితం యువతీనాం క్షీబతా బహుగుణైరనుజహ్రే.

వ్యా. రుంధతీతి. నయనానాం వాక్యానాం చ వికాసం ప్రాగల్భ్యం రుంధతీ ప్రతిబధ్నతీ సంకుచితం కుర్వతీ, లఘ్వక్షరం పూర్వమితి నయనశబ్దస్య పూర్వనిపాతః. తథా, పరిరంభే సంశ్లేషే సాదితా స్తంభితావపమాకృతా ఉభౌ కరా యయా సా, యువతీనాం సంబంధినీ క్షీబతా, క్షీబాః మత్తాః. * 'అనుపసర్గాత్ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘా' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. తాసాం భావః క్షీబతా. * 'త్వతలోర్గుణవచనస్య పుంవద్భావో వక్తవ్య' ఇతి పుంవద్భావః. బహుగుణైః దృష్టిసంకోచనాదిభిః వ్రీడితస్య వ్రీడాయాః. * భావే క్తః. లలితం విలాసం అనుజహ్రే అనుచకార. * కర్తరి లిట్. వ్రీడాకార్యకరత్వాద్వ్రీడానుకరణమిత్యుపమాలంకారః.

యోషిదుద్ధతమనోభవరాగా మానవత్యపి యయౌ దయితాంకమ్,
కారయత్యనిభృతా గుణదోషే వారుణీ ఖలు రహస్యవిభేదమ్. ఉూ

వ్యా. యోషిదితి. ఉద్ధతః ఉత్కటః మనోభవేన యో రాగః ప్రీతిః స యస్యాస్సా యోషిత్ మానవత్యపి దయితస్య అంకం యయౌ. యతో మానాద్రాగో బలీయానితి భావః. లాఘవదోషం పరిహరతి — కారయతీతి. అనిభృతా చపలా (అతిశయేన పీతేత్యర్థః) అకార్యకారిణీతి యావత్ - వారుణీ మదిరా - గుణదోషే గుణేషు దోషేషు చ విషయే. * సర్వోద్వంద్వోవిభాషైకవద్భవతీతి ద్వంద్వైకవద్భావః. రహస్యస్య విభేదం భంగం కారయతి ఖలు. నిగూహితాపి గుణదోషౌ ప్రకాశయతీత్యర్థః. అతో నిగూఢరాగప్రకటనం ప్రకటమానత్యాగశ్చ మత్తాయా న లాఘవమావహతి అబుద్ధిపూర్వకత్వాదితి భావః.

మూ. ఆహితేను మధునా మధురత్వే చేష్టితస్య గమితే ను వికాసమ్,
ఆబభౌ నవ ఇవోద్ధతరాగః కామినీష్వవసరః కుసుమేషోః. ఉ౼

వ్యా. ఆహిత ఇతి. మధునా మద్యేన చేష్టితస్య వ్యాపారస్య మధురత్వే ఆహితే ను ప్రాగసత్యేవ మధురత్వే సంప్రత్యుత్పాదితే వా, యద్వా వికాసంగమితే ను, ప్రాక్సత్యేవ మాధుర్యే ప్రకర్షం ప్రాపితే వా సతి ఉద్ధతరాగః ఉద్రిక్తరాగః అతఏవ కుసుమేషోః కామస్య కామినీషు అవసరః ప్రవేశః నవ ఇవ ఆబభౌ. నిత్యసన్నిహితోఽపి మదనః కామినీషు మదకృతతాత్కాలికచేష్టామాధుర్యాద్రాగోద్రేకే సతి అపూర్వవదుద్దీప్తోఽభూదిత్యర్థః. సంశయానుప్రాణితేయముత్ప్రేక్షా.

మాగమన్మదవిమూఢధియోనః ప్రోజ్య రంతుమితి శంకితనాథాః,
యోషితో న మదిరాం భృశమీషుః ప్రేమ పశ్యతి భయాన్యపదేఽపి.

వ్యా. మాగమన్నితి. శంకితనాథాః అవిశ్వస్తపురుషాః యోషితః-మదేన విమూఢధియః స్తబ్ధబుద్ధిః నోఽస్మాన్ ప్రోజ్య విసృజ్య * ప్రపూర్వా దుజ్ఝతేస్సమాసేనఞ్ పూర్వేక్త్వో ల్యప్. అన్యత్ర రంతుం మాగమన్ న గచ్ఛంత్వితి మనీషయేతి శేషః. గమేర్మాజిలుఙ్ సమాజోఙ్యగ ఇత్యడాగమప్రతిషేధః. మదిరాం భృశమతిమాత్రం నేషుః నేచ్ఛంతి స్మ. కింతు మదవిమోహభయాదీషదేవ పపురిత్యర్థః. తథాహి.— ప్రేమ స్నేహః అపదే అస్థానేఽపి భయాన్యనిష్టాని పశ్యత్యుత్ప్రేక్షతే. శంకత ఇతి యావత్. శంకాహేతౌ ప్రేమ్ణి కర్తృత్వోపచారః.

అవ. ఇత్థం పానగోష్ఠీం వర్ణయిత్వాధునా సురతమభిధత్తే.—

చిత్తనిర్వృతివిధాయి వివిక్తం మన్మథో మధుమదశ్శశిభాసః,
సంగమశ్చదయితైః స్మనయంతిప్రేమకామపి భువం ప్రమదానామ్.

వ్యా. చిత్తేతి. చిత్తస్య చేతసః నిర్వృతివిధాయి సుఖకరం - వివిక్తం రహః. ని. 'వివిక్తం రహసి స్మృత' మితి విశ్వః. మన్మథః, మధుమదః మధునా మద్యేన కృతోమదః, శశిభాసః చంద్రికాః దయితైస్సంగమశ్చ * 'వృద్ధోయూనే'తిని పాతనాత్సహశబ్దప్రయోగేఽపి సహార్థే తృతీయా. ఏతాని - ప్రమదానాం ప్రేమ వియోగాసహత్వావస్థాం సంభోగం కామపి భువం కాంచిద్దశాం నయంతిస్మ. రత్యవస్థామతిక్రమ్య శృంగారావస్థాం క్రీడామయీం నిన్యురిత్యర్థః. శ్లో. 'ప్రేమాభిలాషో రాగశ్చ స్నేహః ప్రేమ రతిస్తథా, శృంగారశ్చేతి సంభోగస్యావస్థాః ప్రకీర్తిత' ఇతి. ఉక్తం చ రసరత్నాకరే — శ్లో. 'ప్రేమా దిదృక్షా రమ్యేషు తచ్చింతా త్వభిలాషకః, రాగస్తత్సంగబుద్ధిస్స్యాత్ స్నేహస్తత్ప్రవణాక్రియా. తద్వియోగాసహం ప్రేమ రతిస్తత్సహవర్తనం, శృంగారస్తత్సమంక్రీడా సంభోగస్సప్తధా క్రమా' దితి.

అవ. క్రీడావస్థామేవాహ.—

మూ. ధార్ష్ట్యలంఘితయథోచితభూమా నిర్దయం విలులితాలకమాల్యః,
మానినీరతివిధౌ కుసుమేషుర్మత్తమత్త ఇవ విభ్రమమాప. ౭౨

వ్యా. ధార్ష్ట్యేతి. ధార్ష్ట్యేన ప్రాగల్భ్యేన నిర్లజ్జతయా లంఘితా అతిక్రాంతా యథోచితా స్త్రీషు యోగ్యాభూమిర్మర్యాదా యస్మిన్ తథోక్తే-చుంబనతాడనమణిత్కారసీరపురుషాయితాదౌ స్వైరముచ్ఛృంఖలప్రవృత్తేరితి భావః. నిర్దయం యథా

తథా విలులితాని ఆకర్ష ణాకులితాన్యలకౌమాల్యాని చ యస్మిన్ తస్మిన్-మానినీనాం రతివిధా సురతవిధానే-కుసుమేషు ర త్తమ త్తః అతిశయేన మత్తః మత్తప్రకార ఇవ-విభ్రమం విజృంభణం-అప ప్రాప, మత్తః కిం న కరోతీతి భావః. * 'ప్రకారే గుణవచన' స్యేతి ద్విర్వచనం, కారయితరి క ర్తృత్వోపచారాదియముత్ప్రేక్షా.

మూ, శీధుపానవిధురేషు వధూనాం నిఘ్నతాముపగతేషు వపుష్షు,
ఈహితం రతిరసాహితభావం వీతలక్ష్యమపి కామిషు రేజే. ౭౩

వ్యా. శీధ్వితి. శీధుపానేన మద్యపానేన విధురేషు విహ్వలేషు. ని. 'మైరేయ మాసవశ్శీధు' రిత్యమరః. అతఏవ వపుష్షు స్వాంగేషు నిఘ్నతాం ప్రియపరాధీనతాం ఉపగతేషు సత్సు. ని. 'అధీనో నిఘ్నఆయ త్త' ఇత్యమరః. వధూనాం సంబంధిరతి రసేషు సురతసుఖాస్వాదేషు ఆహితభావం దత్తచిత్తం-కామిషు విషయే ఈహితం చుంబనతాడనాది చేష్టితం-వీతలక్ష్యం నిర్విషయమస్థానకృతమపీత్యర్థః. రేజే రరాజ. రాగిణాం స్ఖలిత మపి శోభత ఇతి భావః.

అథ, అధునా సురతమపసంహరన్ ప్రభాతవర్ణనమారభతే.—

మూ. అన్యోన్యర క్తమనసామథ బిభ్రతీనాం
చేతోభువస్సురసఖాప్సరసాం నిదేశమ్,
వైబోధికధ్వనివిభావితపశ్చిమార్ధా
సా సంహృతేవ పరివృ త్తిమియాయ రాత్రిః. ౭౪

వ్యా. అన్యోన్యేతి. అథ సురసఖా ఇంద్రసచివాః గంధర్వాః తేషామప్సర సాం చ అన్యోన్యర క్తమనసాం పరస్పరానుర క్తచిత్తానాం చేతోభువః కామస్య నిదే శం ఆజ్ఞాం బిభ్రతీనాం స్మరవిధేయానాం తాసు రమమాణాస్వేవేత్యర్థః. *షష్ఠీచా నాదర ఇతి షష్ఠీ. ౹బోధః ప్రబోధనం శిల్పమేషాం వైబోధికాః వైతాళికాః. * 'శిల్ప' మితి ఠక్, తేషాం ధ్వనిభిః గీతరవైః-విభావితైః అభ్యూహితైః పశ్చిమార్ధః చర మభాగో-యస్యాస్సా తథోక్తా సా రాత్రిః-సంహృతా సంక్షిప్తేవేత్యుత్ప్రేక్షా. సుఖినాం భూయానపికాలో లఘీయానివ భవతీతి భావః. పరివృత్తిం నివృత్తిమియా య ప్రభాతకల్పాభూదిత్యర్థః.

మూ. నిద్రావినోదితనితాంతరతిక్లమానా
మాయామి మంగళనినాదవిబోధితానామ్,
రామాసు భావివిరహాకులితాసు యూనాం
తత్పూర్వతామివ సమాదధిరే రతాని. ౭౫

వ్యా. నిద్రేతి. నిద్రయా వినోదితః అపనీతః నితాంత మత్యంతం యోరత్యాః క్లమశ్శ్రమః యేషాం తేషాం ఆయామిభిః ఆయామవద్భిః దీర్ఘైః మంగళనినాదైః వైబోధికధ్వనిభిః గీతరవైః విబోధితానాం యూనాం-రామాసు రమణీషు, భావినా

విరహేణ ఆకులితాసు సంభ్రమితాసు సతీషు-అతఏవ రతాని, తాన్యేవ పూర్వాణి ప్రథమాని యేషాం తత్పూర్వాణి తేషాం భావ స్తత్పూర్వతా తాం భావే తల్. సమాదధిర ఇవ ప్రాపురితేత్యుత్ప్రేక్షా. అద్యసురతవదాదరాత్ ప్రావర్తంతేత్యర్థః. యదుత్తరకాలదుర్లభం తదతితృష్ణయానుభూయత ఇతి భావః.

మూ. కాంతాజనం సురతఖేదనిమీలితాక్షం
సంవాహితుం సముపయానివ మందమందమ్,
హర్మ్యేషు మాల్యమదిరాపరిభోగగంధా
నావిశ్చకార రజనీపరివృత్తివాయుః. ౭౬

వ్యా. కాంతేతి. సురతఖేదేన నిమీలితాని అక్షీణి యేన తం. *'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్ షచ్' ఇతి షచ్ సమాసాంతః. కాంతాజనం స్త్రీసమూహం సంవాహితుం సంవాహయితుమివ ఖేదాపనోదార్థమంగమర్దనం కర్తుమివేత్యర్థః. ని. 'సంవాహనం వాహనేపి కరాదేరంగమర్దన' ఇతి విశ్వః. * వాహృప్రయత్నే ఇతి ధాతోరణ్యంతాత్తుమున్ అన్యథా సంవాహయితుమితి ణిచశ్శ్రవణం స్యాత్. మందమందం మందప్రకారం *'ప్రకారే గుణవచన'స్యేతిద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్-సముపయాన్ సంవాన్ శనైరుత్సర్పన్ రజనీపరివృత్తివాయుః నిశావసానమారుతః-హర్మ్యేషు మాల్యానిచ మదిరాచ పరిభోగోవిమర్దశ్చ తేషాం గంధాన్ ఆవిశ్చకార బహిః ప్రసారయామాసేత్యర్థః. అత్ర సంవాహితుమివేత్యుత్ప్రేక్షాయా మాంద్యగుణమూల త్వాద్గుణనిమిత్తక్రియాఫలోత్ప్రేక్షా.

మూ. ఆమోదవాసితచలాధరపల్లవేషు
నిద్రాకషాయితవిపాటలలోచనేషు,
వ్యామృష్టపత్రతిలకేషు విలాసినీనాం
శోభాం బబంధ వదనేషు మదావశేషః. ౭౭

వ్యా. ఆమోదేతి. ఆమోదేన మద్యగంధేన వాసితాః సురభితాః చలాః దుష్టషుక్తత్వాత్ స్ఫురంతశ్చ అధరపల్లవా యేషు - నిద్రాకషాయితవిపాటలలోచనేషు నిద్రయా కషాయితాని - అపటూకృతాని - విపాటలాన్యరుణాని లోచనాని యేషు తేషు. ని. 'కషాయస్తు వరేణ స్త్రీ నిర్యాసే రంజకాదికే, సురభావపటౌ రక్తే మధురే లవణేఽపి చే'తి కేశవః. వ్యామృష్టాని ప్రమృష్టాణి పత్రాణి పత్రరేఖాస్తిలకాశ్చ యేషు తేషు విలాసినీనాం వదనేషు-మదావశేషః పరిభోగావశిష్టో మదః శోభాం బబంధ చకారేత్యర్థః. మండనాంతరాపాయే మదశేష ఏవ మండనం బభూవేత్యర్థః. స్త్రీణాం మదఏవ భూషణమితి భావః.

మూ. గతవతి నఖరేఖాలక్ష్యతా మఙ్గరాగే
సమదదయితపీతా తామ్రబింబాధరాణామ్,
విరహవిధురమిష్టా సత్సఖీవాఙ్గనానాం
హృదయమవలలంబే రాత్రిసంభోగలక్ష్మీః. ౭౮

ఇతి శ్రీభారవికృతౌ కిరాతార్జునీయే లక్ష్మీపదలాంఛనే
మహాకావ్యే సురసుందరీసంభోగవర్ణనం నవమస్సర్గః.

పూర్వార్ధం సమాప్తమ్.

వ్యా. గతవతీతి. అఙ్గరాగే అఙ్గవిలేపనే-నఖరేఖాసు నఖపదేషు లక్ష్యతాం దృశ్యతాం గతవతి సతి సమర్దనాత్ స్వాత్రావశేషే సతీత్యర్థః. కించ బింబతుల్యోఽధరః బింబాధరః - శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపిసమానాధికరణసమాస ఇతి వామనః. † సమదైర్మత్తైర్దయితైః పీతాః పీడితాః-అతఏవ అతిపీడనాత్ ఆతామ్రాస్సమంతతో రక్తాః బింబాధరాః యాసాం తాసాం అఙ్గనానాం సంబంధి-విరహేణ ఆహ్నికేన వియోగేన విధురం విహ్వలం హృదయం-రాత్రిసంభోగలక్ష్మీః నఖపదాదిశోభేత్యర్థః. ఇష్టా ఆప్తా సత్సఖీవ నిపుణసహచరీవ అవలలంబే ధారయామాస. ప్రియోపభోగచిహ్నశోభావలోకనలాలసాః కథంచిద్విరహమసహంతేత్యర్థః. శ్రౌతో పూర్ణోపమాలంకారః, మాలినీవృత్తం. లక్షణం తూక్తం.

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహామహోపాధ్యాయ
కోలాచలమల్లినాథసూరివిరచితాయాం కిరాతార్జునీయవ్యాఖ్యాయాం
ఘంటాపథసమాఖ్యాయాం నవమస్సర్గః.

సమాప్తః.

---

† బింబాధర ఇతి వృత్తౌ మధ్యమపదలోపిన్యామితి పంచమాధికరణద్వితీయాధ్యాయ పంచదశసూత్రేణేతి బోధ్యం.

చెన్నపురి: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్‌వారి
'వావిళ్ల' ప్రెస్సున ముద్రితము.—1950.

సంస్కృత గ్రంథములు

పురాణ గ్రంథములు.

		ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
బాలరామాయణము, సటీక	...	0	2
శ్రీమద్రామాయణము, మూలము	...	8	0
,, సుందరకాండము, మూలము	...	2	0
,, ఉత్తరకాండము, రఫ్	...	1	0
శ్రీమద్రామాయణము, వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టము, 2 సంపుటములు		25	0
శ్రీమద్రామాయణము, ఉత్తరకాండసహా, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము 7 వాల్యములు	...	17	0
బాలకాండ, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	*	
అయోధ్యాకాండము ,,	...	*	
అరణ్యకాండము ,,	...	3	0
కిష్కింధాకాండము ,,	...	3	0
సుందరకాండము ,,	...	4	0
యుద్ధకాండము ,,	...	5	0
ఉత్తరకాండము ,,	...	*	
కాశీమాహాత్మ్యము, తెనుఁగువచనము	...	0	8
గయామాహాత్మ్యము, తెనుఁగువచనము	...	0	10
సింహాచలక్షేత్రమాహాత్మ్యము ,,	...	0	8
జగన్నాథమాహాత్మ్యము, తెనుఁగువచనము	...	0	3
ధనుర్మాసమాహాత్మ్యము, ఆంధ్రతాత్పర్యము	...	0	8
శ్రీమహాభారతము, గచ్ఛద్వ్యాఖ్యానసహితము, 8 సంపుటములు	...	40	0
శ్రీమద్భాగవతము, శ్రీధరీయవ్యాఖ్యానసహితము	...	15	0
శ్రీదేవీభాగవతము, సవ్యాఖ్యానము	...	15	0

వైదిక గ్రంథములు

అభిశ్రవణమ్	...	0	8
అమావాస్యాతర్పణము	...	0	1
ఆపస్తంపగృహ్యసూత్రములు	...	0	3
ఆంధ్రద్రావిడసంధ్యావందనము	...	0	8
ఋగ్వేదదేవతార్చన	...	0	8
ఋగ్వేదపూర్వప్రయోగాదర్శము, మేలుప్రతి	...	2	8

		ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
ఋగ్వేదశ్రాద్ధప్రయోగము	...	0	6
ఋగ్వేదసంధ్యావందనము, సటీక	...	0	8
తిథిమంత్రములు, (ఆరాధ్యులది)	...	0	8
దేవతార్చన, చిన్నసైజు	...	0	2
పంచసూక్తములు, సస్వరము	...	0	8
పంచోపనిషత్తులు, తైత్తిరీయము (సస్వరము)	...	0	12
,, బ్రహ్మమేధసహితము	...	0	6
పితృతర్పణము, చిన్నసైజు	...	0	2
బ్రహ్మయజ్ఞము, సస్వరము	...	0	8
మహాన్యాసము, చిన్నసైజు	...	0	12
మంత్రప్రశ్నములు, సస్వరము	...	0	6
మంత్రపుష్పము, సటీక	...	0	2
తైత్తిరీయ ఆరణ్యకోపనిషత్తులు,పితృమేధము మంత్రపన్నములు సహా,సస్వరము		3	0
యజ్ఞోపవీతధారణవిధి	...	0	2
యజుర్వేదసంధ్యావందనభాష్యము	...	0	12
యజుర్వేదసంధ్యావందనము, మూలము సస్వరము	...	0	8
,, శ్రీసూక్తము, పురుషసూక్తము, ఆంధ్రటీకాసహితము	...	0	6
,, ఆబ్దికమంత్రములు	...	0	12
యాజుషపూర్వప్రయోగచంద్రిక, సస్వరము	...	5	0
శ్రీవైష్ణవాహ్నికము	...	0	8
శ్రీవైష్ణవశ్రాద్ధప్రయోగము	...	0	8
రుద్రము, పురుషసూక్తము వగైరాలు	...	0	8
వేదమాహాత్మ్యము, తెనుఁగువచనము	...	0	2
వ్రతరత్నాకరము, ప్రథమభాగము	...	0	8
,, ద్వితీయభాగము	...	1	0
వ్రతచూడామణి, 360 వ్రతములు, సంస్కృతమూలముమాత్రము	...	2	0
సూర్యనమస్కారము, చిన్నసైజు	...	0	1
రుద్రాధ్యాయము, భాష్యము, ఆంధ్రటీక	...	1	8
సత్యనారాయణవ్రతకల్పము, తాత్పర్యసహితము	...	0	8
పుమూరు ద్రావిడ సంధ్యావందనము	...	0	8
,, ,, శ్రాద్ధప్రయోగము	...	1	0
ఆళవందార్ స్తోత్రము, సటీక	...	0	12

		ప్రతి 1-కి రూ.	అ.
కేశవాది చతుర్వింశతి నామభాష్యము	...	0	3
దశావతారస్తోత్రము	...	0	4
స్తోత్రరత్నపంచకము	...	0	8

స్తోత్రములు.

ఆదిత్యహృదయము, సటీక	...	0	4
ఇంద్రాక్షీశివకవచము	...	0	3
కనకధారాస్తవము, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	3
కృష్ణకర్ణామృతము, సటీక	...	3	0
గంగాస్తవరాజము	...	0	1
గంగాలహరి, ఆంధ్రపద్యతాత్పర్యసహితము	...	0	2
శ్రీగుణరత్నకోశము, ఆంధ్రటీకాసహితము	...	0	6
త్రైలోక్యమోహనకవచము, త్రిపురసుందరీస్తోత్రము, త్రిపురస్తవరాజము		0	6
దక్షిణామూర్తిస్తోత్రము, ఆంధ్రపద్యతాత్పర్యసహితము	...	0	3
దేవీస్తోత్రకదంబము	...	0	12
దేవీసప్తశతి (మంత్రశాస్త్రము)	...	0	10
దేవీమానసికపూజ, చిన్నసైజు	...	0	2
దేవీఖడ్గమాల ,,	...	0	2
నవగ్రహస్తోత్రము ,,	...	0	8
పరమేశ్వరస్తోత్రకదంబము	...	0	12
తులసీస్తోత్రకదంబము	...	0	4
సౌందర్యలహరి, సటీక	...	0	12
ప్రాతఃస్మరణ, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము	...	0	8
భజగోవిందము, సటీక	...	0	8
మృత్యుంజయమానసికపూజ, చిన్నసైజు	...	0	2
ముకుందమాల, సటీక ,,	...	0	6
రామబ్రహ్మమానసికపూజ ,,	...	0	2
లక్ష్మీనృసింహస్తోత్రము, సటీక	...	0	8
లక్ష్మీనారాయణహృదయము	...	0	3
శంకరాచార్యస్తోత్రాది	...	0	8
శ్యామలాదండకము, సటీక	...	0	8

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,
292, ఎస్ప్లనేడ్, చెన్నపురి.